پښتون، افغان، افغانستان

پوهاند محمدحسن کاکړ

۱۳۹۹هـ.ش پېښور

کتاب پېژندنه:

د کتاب نوم: پښتون، افغان، افغانستان

لیکوال: پوهاند محمدحسن کاکړ

شمېر: ۱۰۰۰ ټوکه

چاپ کال: ۲۰۲۰م / ۱۳۹۹ل

ډیزاین: فرهاد فرهاد

خپرندویه: کاکړ تاریخ بنسټ

ایډېټ: سمیع الله زیار

د چاپ ټول حقوق له کاکړ تاریخ بنسټ سره خوندي دي.

د لا زیاتو معلوماتو له پاره زموږ ویبپاڼې وګورئ!

Kakarfoundation.com

بسم الله الرحمن الرحيم

لړلیک

د بنسټ یادښت .... أ

سریزه ....ب

لومړی څپرکی ١

پښتون ١

← آریایان او پارس ٨

← آریایان او هند ٩

← آریایان او آریانه ١٠

← ساکا او ستیان سره بېل ټبرونه وو ٢٠

← ساکا او هخامنشي امپراتوري ٢٣

← د مقدونیې سکندر او آریانا ٢٥

← سکندر په ختیځه آریانا کې ٣٩

← سکندر په هند کې ٤١

← د سکندر وروستی وخت ٤٤

← یونان ـ باختري دولت ٤٧

← پارتیه ٥٠

← د چین د لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هغه اغېزې ٥١

← یوچیان یا کوشانیان ٥٢

← ساسانیان او یفتلیان ٥٥

← پوونده او مېشت ولسونو ته یو عمومي نظر ٥٨

← پښتون په لرغونې زمانه کې ٦٣

دویم څپرکی **۸۸**

افغان ۸۸

درېیم څپرکی **۱۰۱**

افغانستان ۱۰۱

← آریانا ۱۰۱

← خراسان ۱۰۸

← افغانستان... ۱۱۲

← د افغانستان د پولو ټاکنه ۱۲٤

← د ډیورنډ توافق لیک یا د ۱۸۹۳ کال کابل کانونشن ۱۵۸

د بنسټ یادښت

(پښتون، افغان، افغانستان) د لرغوني افغانستان د تاریخ په اړه لنډ مالومات وړاندې کوي. پر اریانا د مقدوني سکندر له یرغلونو وروسته زیات لیکل شوي دي. پوهاند کاکړ په دې برخه کې له نویو چاپ شویو اثارو ګټه پورته کړې او په لرغونې اریانا کې یې د پښتو د څرک د موندلو هڅه کړې او دا یې ښودلې چې پښتو ژبه له کومې ځانګې څخه ده؟

په دې اثر کې د افغان نوم او د هغه د تحول هغه مراتب چې نورو ولسونو د اسواکا، اسوه غانه او ابګان په نومونو یادول، بحث شوی. په پای کې دا نومونه د افغان په کلمې واوښتل؛ خو دا چې څنګه دا کلمه په افغان واوښته او کومو ولسونو او قومونو ته اطلاق شوه؟ تاسې یې په دې اثر کې ولولی.

په دې اثر کې په «افغانستان» هم بحث شوی. د لا ښه پوهاوي لپاره د دې هېواد پخواني نومونه چې مشهور یې اریانا او خراسان وو، هم تشریح شوي چې دلته مهمه موضوع د احمدشاه بابا له امپراتورۍ وروسته د افغانستان د جغرافیې کوچنې کېدل او په ۱۸۹۳ کال کې د ډیورند په هوکړې له افغانستان څخه د یوې ټوټې (کوزه پښتونخوا) جلا کېدل هم دي.

دا اثر د دریم ځل لپاره په پېښور کې د قلم خپرندویه ټولنې له خوا چاپیږي، کاکړ تاریخ بنسټ له دوی مننه کوي او هیله لري چې لوستونکي ورنه ګټه واخلي.

په درنښت

د کاکړ تاریخ بنسټ

کابل، ۲۰۲۰/۳۰/نومبر

سریزه

دغه لیکنه په اصل کې یو تاریخي اثر او په مشخص ډول د لرغوني افغانستان د تاریخ یوه لنډه سروې ده. دا ریانا په تېره د لومړیو مهالونو تاریخ کښل ګران څه چې تر ډېره حده یو ناشونی کار دی. اساسي ستونزه دا ده چې د لرغونې آریانا په اړه تاریخي شواهد بیخي لږ او حتی د نشت په حال کې دي او دا خو واضحه ده چېرته چې شواهد نه وي، هلته تاریخ نه وي. دا چې د آریانا ویدي دوره او په خاص ډول د پاراداتا یا پیشدادیانو دوره افسانه ییز ماهیت لري، په اصل کې له همدې امله ده.

د آریانا اوستایي دوره په نسبي ډول تر یوه حده روښانه ده. د روښانتیا یو دلیل د زردښت د وخت زند اوستا شته والی او بل یې د یوناني تاریخپوه هېرودوت تاریخ نومي اثر دی چې په زیاته اندازه د هخامنشي امپراتورۍ په اړه دی. هغومره چې د نړۍ لومړنی تاریخپوه هېرودوت په خپل اثر سره د لویدیځې اسیا، منځنۍ اسیا او تر څه حده د سهیلي اسیا لرغونی تاریخ روښانه کړی، بل تاریخپوه نه دی روښانه کړی. له همدې امله به وي چې ځینو تاریخپوهانو هخامنشي دوره د نړۍ د دغې برخې لومړنۍ تاریخي دوره ګڼلې ده.

د دغې پراخې سیمې په هکله مقدوني سکندر (۳۵۶ـــــــ۳۲۳ مخزېږدیز) له یرغلونو نه وروسته تاریخپوهانو دومره ډېرې لیکنې کړې، چې په هغو سره یې د هغه ټوله دوره تر زیاتې اندازې روښانه کړې او له هغه نه د وړاندې او وروسته دورو په اړه معلومات وړاندې کړي دي.

د دوی د اثارو پر بنسټ کېدلی شي د لرغوني افغانستان د دغو دورو تاریخ وکښل شي؛ که څه هم هغه به پوره نه وي.

پـه افغـان تاریخپوهانـو کـې تاریخپـوه احمـد علي کهـزاد دغـه کار کـړی دی او پـه دې اړه یـې یـو لـوی اثـر پـه دوه لویـو ټوکونـو کـې «د افغانسـتان پخوانـی تاریـخ» پـه نامـه کښـلی دی، خـو کهـزاد د خپـل وخـت ټـول یـا حتـی ډېـر اثـار پـه لاس کـې نـه لـرل. لـه ده نـه وروسـته پـه دې اړه ډېـر نـور آثـار هـم خپـاره شـوي دي.

مـا پـه خپـل دغـه اثـر کـې لـه دغـو نویـو آثـارو نـه هـم اسـتفاده کـړې ده؛ خـو زمـا دغـه لیکنـه د لرغـوني افغانسـتان د تاریـخ یـوه لنـډه سروې ده. د دې لپـاره چـې د پښـتنو څـرک پکـې وموهـم. د دغـو اثـارو پـر بنسـټ زه پـه خپلـه دغـه څېړنـه کـې پـه دې نظـر شـوی یـم چـې پښـتانه پـه اصـل کـې سـاکا دي، یـا د سـاکا کومـه څانگـه ده. سـاکا چـې لـه سـتیانو نـه جلا یـو آریایـي قـوم و، پـه کومـه نامعلومـه لرغونـې زمانـه کـې د اریایانـو لـه لویـې ډلـې نـه بېـل شـوی او بیـا ډېـری یـې پـه لرغـوني افغانسـتان یـا اریانـا کې مېشـت شـوي دي. پـه دې ډول پښـتانه د افغانسـتان ډېـر لرغـوني اوسـېدونکي کیـږي. دغـه ټولـې موضوعگانـې د دغـې لیکنـې پـه لومـړني څپرکـي کـې بیـان شـوې دي.

پـه دویـم څپرکـي کـې د افغـان نـوم او دهغـه تحـول څېـړل شـوی دی. گاونډیـو ولسـونو پښـتانه د اسـواکا، اسـوه غانـه، او ابـگان پـه نومونـو یـادول، چـې هغـه بیـا پـه اسلامـي افغانسـتان کـې پـه افغـان تحـول وکـړ. هغسـې چـې نـورو پښـتانه افغانـان بلـل وروسـته یـې د افغانسـتان ټـول اوسـېدونکي هـم پـه دغـه نامـه یـادول. دا ځکـه چـې دغـو افغانانـو د یرغلگـرو پـه برابـر کـې د خپلـو ملي، وطنـي او عقیـدوي ارزښـتونو نـه دفـاع کولـه.

پـه پـای کـې د افغـان نـوم دومـره حـاوي، یـو موټـی کوونکـی او تمثیـل کوونکـی شـو چـې د وطـن ټولـو اوسـېدونکیو هغـه پـه دغـه مفهـوم ومانـه او غـوره شـویو اسـتازو یـې پـه اسـاسي قوانینـو کـې هـم ثبـت کـړ. اوس افغان هغـه څـوک دی چـې

د افغانستان قانوني تبعه دی. په دې ډول د افغان نوم هم افغانانو او هم نړۍ والو ته د ملي توب، ملي دولت او مدني ټولنې پېژندونکی شوی دی.

وروستی څپرکی د دغو افغانانو هېواد(افغانستان) ته ځانگړی شوی دی. څنگه چې په دغه هېواد کې انسانان له ډېر پخوا نه اوسېدل، هستوگنځی یې هم په ډېرو نومونو یاد شوی دی چې په هغو کې اریانا، خراسان او افغانستان یې ښه مشهور دي. دلته د افغانستان د ښه پوهاوي لپاره اریانا او خراسان هم معرفي شوي دي؛ خو په داسې حال کې چې اریانا او خراسان اوس وچ تاریخي نومونه دي، افغانستان ژوندی، په زړه پورې او خوځوونکی مفهوم لري. اوس یوازې دغه نوم دی چې افغانان په حقوقي، روحي، هویتي او وجودي لحاظ ځانونه ور پورې تړي؛ خو له بده مرغه په نولسمه پیړۍ، په تېره د هغې په اخر کې دغسې پېښې وشوې چې په هغو سره د ستر احمدشاه د وخت افغانستان هم کوچنی شو او هم د لوی افغانستان غټه برخه ترېنه بېرون وگڼل شوه. په دغه برخه کې هم د افغانستان دغه تحول او هم د هغه د حدودو ټاکنه بیان شوې ده.

محمد حسن کاکړ

می ۲۰۱۱

لومړی څپرکی

پښتون

پښتون د افغانستان له هغو قومونو څخه دی چې د دغه هېواد اصلي اوسېدونکي یا ډېر لرغوني اوسېدونکي دي، نور قومونه د تاریخ په اوږدو کې یو وخت بل وخت دلته مېشت شوي دي. څنګه چې افغانستان په اسیا کې د پراخو سیمو په منځ کې پروت دی، لوی فاتحان او لوی ټبرونه له لرغوني مهال نه را په دېخوا پکې ننوتلي، تېرېنه وتلي او څه یې پاتې شوي دي. له همدې امله ده چې نن ورځ په دغه هېواد کې ډېر ټبرونه مېشت دي او څه باندې دېرش ژبې پکې ویلی کېږي؛ خو پښتو او پاړسو یې تر ټولو ډېرې خورې ژبې دي.

د هېواد ټول اوسېدونکي د افغانستان په ټولو اساسي قوانینو کې د افغان په نامه یاد شوي دي او افغانان د قانون له نظره سره برابر حقونه لري او د ژبې، قومولي، جنس او مذهب له نظره هیڅ توپیر په کې نشته او که څوک د امتیاز خاوند کېږي، هغه به د شخصي وړتیا، وطن او خلکو ته د خدمت له امله وي، یا باید همدغسې وي.

د دې لیکنې د بحث اصلي موضوع پښتون، افغان او افغانستان دی، په نورو ټبرونو او موضوعګانو هغه وخت بحث کېږي چې په اصلي موضوع پورې

تړاو ولري. دا چې پښتون څه وخت پیدا شوی، معلومه نه ده. په اصل کې د پیدایښت موضوع لانجمنه او ګرانه ده. دغې موضوع انسانان سره وېشلي دي؛ هغوی چې پېدایښت لوی څښتن ته منسوب ګڼي او هغوی چې پېدایښت د تکاملي عملیې نتیجه بولي. دا چې کاینات څه وخت پیدا شول، په دې اړه هم ډول، ډول نظرونه وړاندې شوي دي. په ساینس پوهانو کې دغه نظر خور دی چې د کایناتو پیدایښت دیارلس عشاریه اوه میلیارد کاله پخوا د یوه غټ ټکر یا چاودنې (The Big Bang) پایله ده؛ خو دا دغسې یو پېچلی نظر دی چې بیان یې ګران او درک یې لا هم ګران دی، مګر هغو ته چې ساینس پوهان او په تېره فزیک پوهان دي.

د دغې لیکنې په تړاو به دلته دغومره وویل شي چې انسان د ځمکې له پاسه د درې سوه زرو کالونو په منځ کې په افریقا کې پیدا شوی. د انسان به اړه دا لومړنی تاریخي واقعیت دی، په دې چې د دغه مهال انسانانو هډوکي په افریقا کې موندل شوي دي. له دغو انسانانو نه ځینو یې اتیکل سل زره کال د مخه سهیل لودیځې اسیا ته او بیا له دغو سیمو نه د اسیا- اروپا پراخو تودو سیمو ته مهاجرت وکړ. له دغو انسانانو نه ځینې یې اتکل، دېرش زره کلونه د مخه سایبر ته ورسېدل او بیا ځینې یې د کنګل په دغې دورې کې د بیرنګ له لارې امریکې ته لاړل(!) د کولمبیا پوهنتون یو فزیک پوه لا په دې نظر دی، چې: ”په واقعیت کې نور ټکرونه هم وو، چې یوه یې زموږ کاینات رامنځته کړ او نورو یې نور کاینات رامنځ ته کړل“ په دې حساب د شته والي په حوضه کې بې شمېره کاینات وجود لري، چې هر یو یې کهکشانونه (Glaxies) او هر کهکشان یې نظامونه او هر نظام یې ستوري لري او زموږ ځمکه د لمریز نظام یو ستوری دی چې د هغه په مدار څرخي، په داسې حال کې چې کاینات نامحدود او د پراخیدلو په حال کې دي.

خو دا معلومه نه ده چې انساني نژادونه څه وخت جوړ او څرګند شول. له نژاد نه مطلب د انسانانو هغه زولوجيکي ډله ده چې نسبتاً ثابتې ارثي ځانګړتياوې لري او په خاص ډول د رنګ، وېښتو، مخ او بدني جسامت له نظره له نورو انسانانو نه توپير لري، لکه سپين پوټکي آريايان او تور پوټکي افريقايان.

تاريخپوهان، ژبپوهان، لرغونپوهان او انسان پېژندونکي په دغه نظر دي چې پښتانه سپين پوټکي آريايان دي. دغه نظر د نږدې دوو پېړيو په بهير کې تثبيت شوی، يعنې وروسته له هغه چې اروپايانو په تېره انګرېزانو د افغانستان او د هغه د اوسېدونکيو په اړه څېړنې او ليکنې وکړې. دغسې ليکنې وروسته له هغه ډېرې شوې چې فرانسوي لرغون پېژندونکو ته د شلمې پېړۍ په اولنې نيمايي کې اجازه ورکړل شوه چې په افغانستان کې کندنې وکړي. فرانسويانو اول د پروفيسر شلومبرزي، بيا د اګرشمن او ډاکټر برنارډ په مشرۍ د سرخ کوتل ډبرينه ليکنه او د آی خانم يوناني ښار لوخ کړ. فرانسويانو په دغه ډول د افغانستان تاريخ په روښانه کولو کې غټه ونډه لرلې ده.

افغان تاريخپوهانو هم دافغانستان د تاريخ په اړه په دغه مهال کې تر هر بل وخت نه ډېرې ليکنې او څېړنې کړې دي. په دوی کې احمد علي کهزاد، ميرغلام محمد غبار او عبدالحی حبيبي وتلي تاريخپوهان او د ګڼ شمېر اثرونو خاوندان شول. دوی په خپلو اثارو کې د افغانانو هويت په تاريخ کې تثبيت کړ او افغان پېژندنه يې د باندنيو پوهانو له انحصار څخه وژغورله. د دوی په نظر هم پښتانه په اصل او نسب کې آريايان دي. په دغه اړه نور روايتونه هم وړاندې شوي دي چې ډېر خپور شوی روايت يې دادی چې پښتانه د اسرائيلو د لسو قومونو څخه هغه ورک شوی قوم دی چې له سورېې څخه وشړل شول او په غور کې مېشت شول؛

خو دا یو جوړ شوی یا جعلي او بې بنسټه روایت دی چې د همدې څېړکي په پای کې به پرې وغږېږم.

پښتانه به هغه وخت د لومړي ځل لپاره څرګند شوي وي چې آریایان ډلې ډلې شول او له خپل اصلي ټاټوبي نه ولېږدېدل. آریایان له نن نه شپږ زره کاله پخوا په یوه ژبه ګړېدل چې هیڅ څرک یې نه دی لېدل شوی؛ خو وروسته یې د اریک په نامه یاده کړې ده. اریایان چې سره ډلې ډلې او بېل شول، ژبې یې هم ډېرې او بېلې شوې؛ خو پوهان په دې اړه چې د دوی لومړنی ټاټوبی چېرې و، په یوه نظر نه دي. دوی ځکه په یوه نظر نه دي چې په دې اړه شواهد نشته او نظرونه هم ډېر دي. د دغو نظرونو له مخې اروپا بېلې سیمې لکه؛ جرمني، سکندنویا، د مدیترانې سیمې د آریایانو لومړی ټاټوبی ښودل شوی دی؛ خو اروپایان چې په اسیا کې په نولسمه پېړۍ کې ډېر ښکیل شول او پوهانو یې چې هندي او ایراني ژبې وڅېړلې، په دې فکر کې شول چې د دوی خپلې ژبې له دې ژبو سره خوېندې دي. ماکس میولر (Max Muler) او نور ژبپوهان په دې نظر دي چې آریایان د هندو اروپایانو نیکونه دي. په دې ډول د آریایانو اصلي ټاټوبی په اسیا کې وګڼل شو(۲).

په دې اړه تاریخپوه کهزاد په پوره باور سره وایي چې «د اریایانو د پیدا کېدو او ظهور ځای او زانګو داکسوس د سرچینې او سردریا ترمېنځ سړه او یخه منطقه ده»(۳).

خو نومیالی استرلیایی انسان پېژندونکی ګوردن چایلډ (Gordon Childe) په خپل آریان (The Aryan) نومي اثر کې د اریایانو د پیدا کېدلو په اړه د یادو شویو ګڼو له تحلیل نه وروسته خپل نظر په دې ډول ښکاره کوي: « د تاریخي مهالونو د اریایي ولسونو غټه برخه

د ډبرې د دورې (Stone Age) د نارديک (Nardic) د جنګي تبر خلکو له نسب څخه ښودل کېدلی شي. د ختينو لوښو او وسلو په مرسته به د هغو سرچينه په لږ او ډېر باور سره له دغو مرکزونو څخه يوه ته ورسول شي. «سهيلي روسيه يا سکندنويا» خو دی د سهيلي روسيې د ګټنې احتمال پياوړی ويني(۴). ډېر نور پوهان هم په همدغه نظر دي. دغه نظر په دې هم قوي دی چې له سهيلي روسيې نه د ارياييانو لومړی لېږد څرګند دی، چې بيان به يې زر وشي.

دغه سيمه د اروپا- اسيا (Eurasia) هغه برخه ده چې د ارياييانو لېږد ترېنه څرګند دی. دغه سيمه د اروپا- اسيا هغه پراخه برخه ده چې د هنګري له ختيځ ځنګلونو نه د مانچوريا تر شنو ورشوګانو او د سايبريا له جنوبي څنډو نه د تبت تر لوړې سطحې پورې د نړۍ درېيمه برخه ځمکه په غېږ کې نيسي او منځنۍ اسيا يې زړی جوړوي.

دغه ډېره پراخه سيمه چې د التای (Altai) غرونه يې په دوه برخو ويشي، داسې پراخ ډاګونه او ورشوګانې لري چې د څارويو د ساتنو او پوونده توب لپاره د نړۍ تر هرې بلې سيمې ډېره برابره ده(۵). په څنډو کې يې له پخوا نه کرنه کېده. په دې سيمه کې له ډېر پخوا نه د لوړ کلتور خاوند خلک اوسېدل ارياييان له همدغې سيمې نه د اروپا په ګڼو نورو خواوو ته تللي دي(۶). سرمه تيان (Sarmatians) لومړني آرياييان دي چې اروپا ته رسېدلي دي. د همدغې سيمې خلکو وحشي اس د لومړي ځل لپاره رام کړی او د اس کلتور يې د نړۍ نورو برخو ته يووړ. داسې هم دوی له اس نه د لومړي ځل لپاره د کشولو او بار وړلو او وروسته د سپرلۍ کار اخيستی دی او د هغه په مرسته يې تر اروپا پورې ملکونه لاندې کړي او امپراتوري ګانې جوړې کړې دي.

اوس به په هغو دولتونو نظر واچول شي چې په جنوبي روسيه او شاوخوا سيمو کې د اريايانو په لېږد سره رامنځته شوې دي. له دغې سيمې نه د آريايانو لېږد له نن نه څلور زره کاله د مخه اټکل شوی دی. څنګه چې دغه اريايان د سپين پوټکو خلکو نيکونه دي او په اسيا او اروپا کې خورې ځانګې لري او ژبې يې سره ورته او په اصل کې سره يو دي، د هندو اروپايي په نامه ياد شوي دي. دغه خلک د خپل لېږد په بهير کې چې پېړۍ پېړۍ يې نيولي، په دوو برخو ووېشل شول. لوېديځه او ختيځه برخه.

لوېديځه برخه يې هغه ده چې د تور سمندرګي له شمال نه د بالقان او باسفورس په لار ورېږ اسيا (Minor Asia) يانې نننۍ ترکيې ته ننوتل او له هغو ځايي خلکو سره له ګډ کېدلو نه وروسته پرې لاس برې شوه او د هټايټ (Hittite) په نامه سلطنت يې جوړ کړ(۷).

د هندو ايراني په نامه د آريايانو بله ډله د کسپين سمندرګي په غاړه د ختيځ خواته تاو شوه او بيا دوه برخې شوه. يوه برخه يې له ققفاز نه واوښته د فرات په لور لاړه او هلته له ځايي خلکو هرويانو (Hurrians) سره مېشته شوه او وروسته يې د متاني (Mittani) په نامه دولت جوړ کړ(۸). بله برخه يې چې تر هغې بلې نه ډېره لويه وه او په هندو اروپايي ځانګې ياده شوه، د ختيځ په لور لاړه، له سر دريا او آمو نه واوښته، په باختر کې مېشته شوه او بيا د پنجشير او کابل پر سينونو ور ښکته شوه(۹). دا چې کهزاد د آمو او سر دريا تر منځ سيمه د اريايانو اصلي ټاټوبی ګڼي، موخه يې شايد د اريايانو دغه لېږد وي. ګرشمن دا هم وايي چې د آريايانو يوه بله ځانګه چې ډېر د مخه د هند د لاندې کولو په مقصد په اراکوزيه (کندهار) او پنجاب کې مېشته شوې وه، د دغو آريايانو په مخ کې خنډ شوه چې په سيمو کې يې ور ننوځي. په

نتیجه کې هغوی اړ شول چې د لویدیځ د لوړې سطحې په لور په هغې لارې یون وکړي چې له باختر نه د ایران (فارس) زړه ته ورسیږي.

گرشمن چې د افغانستان په سیستان کې کندنې کړې، په دغه ډول د کهزاد د هغه روایت ملاتړ کوي، چې وایي آریایانو له باختر نه په ویدي دوره کې د ۲۰۰۰ او ۱۹۰۰ مخزېږدي شاوخوا کې په لېږد پیل کړی دی. کهزاد د دغه لېږد او د هغه اوږد بیان د هغو سرودونو یا مذهبي سندرو له مخې کوي چې رالف گریفت (Ralph. H. Griffith) په انگرېزي اړولي او عتیق الله پژواک هغه په پښتو یا فارسي ژباړلي دي (۱۰). د گرشمن او کهزاد د مهاجرتونو همغاړي کول پلټنه غواړي. دوی دواړه په دې موضوع کې د صلاحیت خاوندان او لیکنې یې د باور وړ دي. د کهزاد لیکنه د هغه وخت د پښتنو په اړه یوه مهمه سرچینه ده. په سهیلي روسیه کې د اریایانو له عمومي لېږد نه وروسته د سمریانو (Cimmerians)، ستیانو (seythians) او سرمه تیانو (Sarmatians) واکمنې معلومه ده چې د دریمې زېږدیزې پېړۍ تر پیل پورې یې یو پر بل پسې کړې ده. ستیان چې له منځنۍ اسیا نه را ولاړ شوي وو، د هرودوت په وینا واکمنې یې د ډان له سین نه د ډانیوب تر سین پورې جاري وه او په جنوبي روسیه کې یې یو پیاوړی دولت په پښو درولی و چې درې پېړۍ وپایېده او په پای کې سرمه تیانو مات او عوض کړل. له هغه وروسته په روسیه کې نور ټبرونه په واک کې شول، لکه گاتان (Giths)، هونان (Huns)، اواران (Avars) او نور. تر دوی وروسته د سلاو (Slavs) ټبرونه وو چې د اومې، اتمې او نهمې زیږدیزو پېړیو په بهیر کې له لویدیځ یانې د ختیځې اروپا د کارپات (Carpath) له هسکو نه پکې خواره شول. دوی د سلاوانو د لوی ټبر له ډلې نه په ختیځ سلاو یاد شوي دي. له دوی نه وروسته له سکندیانو نه ورنگې روسان (Varangians) په کییف کې اباد شول(۱۱) چې تر اوسه په اروپایي

او اسیایي روسیه واکمني کوي. سرمه تیان هغه آریایان دي چې اول اروپا ته ننوتل، وروسته به ولیدل شي چې ستیان په اصل کې اریایان نه دي؛ خو په دغه نامه پېژندل شوي دي.

بله ډله خلک چې اصلي نوم یې معلوم نه دی، په اناو (Anau) یاد شوي دي چې د مک گوان د لیکنې له مخې د امو په لویدیځ سهیل کې او د چایلډ د لیکنې له مخې سیستان او مرو ته نږدې پراته وو (۱۲).

اناویان چې اریایان وو د ځینو په نظر له اوس نه شپږ زره کلونه د مخه او د نورو په نظر دوه زره کلونه د مخه په کلو کې اباد وو، کرنه یې کوله، وحشي چټک یا یرغه اس یې د لومړي ځل لپاره اهلي کړی و، لوښي یې په انځورونو ښکلي کول او په تولیز ډول د لوړ مدنیت خاوندان او د مصر او بین النهرین د کلتوري ژوند هم مهاله وو(۱۳)؛ خو روسی انسان پېژندونکی الکزاندر بیلینیتسک (A.Belenitsk) وایي چې د اناو د کندنې اهمیت لږ و، په دې چې هغه یوه ځانګړې موقتي پېښه وه، د ده په وینا اناو د عشق آباد په اوه میلۍ کې د یوه کلي نوم و(۱۴).

آریایان او پارس

دا چې اریایان نننی ایران ته څه وخت او له کومې لارې ننوتل، په یقین سره معلومه نه ده. په یوه روایت دوی په یولسمه مخزېږدیزه پېړۍ کې هلته ننوتل. په دوی کې مادان او پاړسووان یا پاړسیان د نامه خاوندان شول. مادانو د اومې مخزېږدیزې پېړۍ په نیمایي او پاړسووانو د شپږمې پېړۍ په نیمایي کې امپراتورۍ جوړې کړې. پاړسووان کوچیان وو او خپله مېنه یې پارسا (Parsa) ونوموله. پاچایي ټبر یې پازارګاد (Pasargadae) او پاچایي کورنۍ یې هخامنشي نومېده(۱۵).

د هخامنشي کورنۍ سروال کوروس یا سیروس (Cyrus) په مخزېږدي ۵۵۰ کې مادانو ته ماتې ورکړه چې پارس یې هم تر لاس لاندې و. سیروس او ځای ناستو یې له مصر نه تر اباسین پورې امپراتوري جوړه کړه، خو تر لاس لاندې سیمې یې نیمه خپلواکو والیانو (Satraps) اداره کولې. لکه چې وروسته به ولیدل شي، سیروس د سردریا شاوخوا کې د ساکا د لوی ټبر د مساګیټا څانګې سره په جنګ کې له ۲۹ کالونو واکمنۍ نه وروسته و وژل شو(۱۶). د هخامنشي امپراتورۍ دوه پیړۍ دوام وکړ او د مقدونیې سکندر د څلورمې پیړۍ په دویمه نیمایي کې هغه نسکوره کړه.

آریایان او هند

ویدي سرودونه، اوستا او مهابهاراته (د هندوانو لرغونی حماسي اثر) هغسې چې په آریایي دوره کې د نورو څیزونو په اړه معلومات ورکوي، د ټبرونو په اړه یې هم ورکوي. کهزاد د دغو ټبرونو په اړه اوږد بحث کړی دی چې لنډیز یې دادی(۱۷). د ویدي دورې یوه ډله ټبرونه په پنکه جانه یا د پنځو ټبرونو په نامه یادېده چې ډېر مهم یې د بهاراته او پورو قومونه وو. بهاراته چې تر ټولو لوی قوم و؛ د پېړیو پېړیو په بهیر کې د سینونو پر غاړه یون وکړ، ترڅو له زېږدیز کال نه څوارلس سوه کاله د مخه له اباسین نه تېر شول. شاعرانو او روحانیانو یې د دغه اوږده لېږد په بهیر کې نظمونه و پېیل، چې د ویدا (پوهې کتاب) په سرودونو یادیږي. په دغو سرودونو کې جغرافیوي، په تېره د سیندونو نومونه د اریانا د هېواد دي. بهارتیانو او نورو قومونو د اباسین او د هغه د یوه مرستیال سین په غاړه د هراپا او موهنجه دارو ښارونه او اوسېدونکي دراوېډیان (Draavidians) لاندې کړل او هغوی یې داسا (Dasa) ونومول چې دغه کلمه د دووس په شکل تر اوسه هم ویله کیږي. له دوی سره د آریایانو جګړې په ویدي مذهبي سندرو کې مهمه موضوع ده.

په هر حال، آریایان بیا د پنجاب او ګنګا په هوارو کې د مهاباراته په نامه یو ستر حماسي اثر او نور اثار په سانسکریت ژبه کې جوړ کړل او د هندویزم په نامه یې یوه نوې ژوند لاره غوره کړه چې د هغې له مخې یې ټولنه په څلورو پوړونو (Caste) ووېشله: برهمنان (Brahmans) کشتریان (Kashtariyas)، ویشیا (Vaishyas) او شودرا (Shudras). دغه پوړونه یا طبقې په ترتیب سره په دیني لارښوونې، جنګ، کرنې او شکته چارو وګمارل شوې. شودرا یې ناپاک ګڼل او هغوی له دینه منع وو چې ویدي سرودونه ولولي یا واوري. دغه طبقې دومره ضییقې ونیول شوې چې د هرې یوې غړی به تر مرګه پورې د هغې غړی پاتې وي. همداسې دغو آریایانو ته تور پوټکو د اسا د مریانو حیثیت لاره. په ټولیز ډول دغو اریایانو د نوي ټولنیز او کورني نظام او همداسې د سانسکرت په تنظیمولو سره یوه نوې ژوند لاره غوره کړه او خپل نوی هیواد یې بهاراته ورته ونوماوه. په واقعیت کې دوی د نوي دین، کلتور او نظام په رامنځته کولو سره ځانونه له باختري آریایانو نه بېل کړل(۱۸).

آریایان او آریانه

په اریانا کې د ویدي دورې دغه ټبرونه پاتې شول: الینایان (Alinas)، پکتیان (Paktians)، بهالانیان (Bahalanias)، شیوایان (Shivaians)، ویشانیان (Vishaninians)، انویان (Anuians)، دریوهویان (Druhyvians)، توراشیان (Turvasaiahs)، یادویان (Yaduians) او پوریان (Puruians). د کهزاد دغه انویان شاید د مک ګورن او چایلد هغه انویان وي چې د مخه یې بیان شوی دی. دادیکا دلته نه دي یاد شوي او هېرودوت هغوی د ګندهاریو په ډله کې راوړي دي چې وروسته به یې بیان وشي.

پـه هـر حـال، دا هغـه ټبرونـه دي چې د کهـزاد د ليکنـې لـه مخـې څـه يـې پـه بـاختر کـې پاتـې شـول او نـور يـې لـه هندوکـش نـه واوښـتل او تـر اباسين پـورې پـه هـوارو او درو کـې اباد شـول او د لسـو ملکانـو لـه جنـګ نـه وروسـته چې لسـو ټبرونـو پـه کـې ګـډون کـړی وو، لـه آريانـا څخـه ونـه وتـل او پـه خپلـو سـيمو کـې پاتـې شـول.

د کهـزاد پـه وينـا پکتيـان يـا پښـتانه لـه بـاختر نـه د ټبرونـو د لېږد پـه وخـت کـې دوه برخـې شـول: "يـوه څانګـه يـې لـه نـورو قبيلـو او کورنيـو سره د هندوکـش جنـوب تـه ښـکته شـوه او پـه اخـر کـې د اريانـا پـه جنـوب شرقـي سـختو منطقـو او د غـرو پـه لمنـو کـې مېشـت شـول او دغـه ځـای يـې د پکتيانـو د اسـتوګنې د ځـای پـه نامـه مشـهور کـړ". بلـه برخـه يـې پـه خپـل ځـای پاتـې شـوه او "د نـورو ډېـرو قبيلـو پـه شـان يـې پـه بـاختر کـې خپـل ژونـدون تـه پسـې دوام ورکـړ او دغـې څانګـې ويـدي او اوسـتايي مدنيـت پـه بخـدي کـې تېـر کـړ (۱۹) ". کهـزاد دا هـم وايـي چـې د هغـوی "... يـوې څانګـې د هغـو مهاجرينـو سره چـې د لمـر پريواتـه خواتـه لاړل د هريـرود پـه هغـې خـوا غرنـۍ برخـه کـې د (اتـرک) او کشـف او د حـوزې د خـزر سـواحلو تـه نـږدې ځايونـه ونيـول او هغـه ځـای د دوی پـه نـوم (پارتيـا) يعنـې د (پارتيانـو) پـه څمکـه مشـهور شـو چـې د اريانـا يـو ډېـر غـربي ولايـت و". دی زياتـوي چـې د هېـرودوت د ليکنـې لـه مخـې "... يـوه کوچنـۍ څانګـه لا هـم د غـرب خواتـه مخکـې تللـې او د ارمنسـتان پـه غـربي خـوا کـې يـې اسـتوګنه غـوره کـړې ... او پـه دغـه ځـای کـې هـم پـه خپلـه دوی د پکتيـس يـا پکتوييـس، خـاوره او وطـن يـې د پکتيـکا پـه نامـه مشـهور شـو(۲۰)".

هېـرودوت پښـتانه د پکتيـان (Pactyan) يـا پکتيـس (Pactycs) او هېـواد يـې د پکتيـک (Pactyic) پـه نامـه يـادوي او د هنـد ګاونډيـان يـې ګڼـي، وايي چې "نور هنديـان هغـه دي چـې د کسـپتي روس (Caspatyrus) او د پکتيـک (Pactyic)

هېواد گاونډيان دي".نومـوړی، د دوی هېواد د هند په شمال کې ښيي او وايي چې نور هنديان هغه دي چې د هند په شمال کې د کسپتي روس د ښار او د پکتيک د هېواد گاونډيان دي او دوی د باختريانو په شان ژوند کوي. دی دا هم وايي چې "په هنديانو کې دوی تر ټولو جنگيالي دي"(۲۱). هېرودوت په نورو قرينو کې پکتيان بيا بيا ياد کړي دي. بيلو او کهزاد بيا د پکتيانو د هېواد ساحه مشخصه کړې ده او ويلي يې دي چې هغه له اوسنۍ پښتونخوا (د نولسمې ولسمۍ پيړۍ پښتونخوا) سره سمون خوري او د اباسين او هلمند سين ترمېنځ پرته سيمه ده (۲۲).

دا هماغه سيمه ده چې وروسته د گندهارا او بيا په لر. توپير سره د روه په نامه ياده شوې ده. اصلي يا لومړنی افغانستان هم همدغې سيمې ته ويل کېده. د دغه واقعيت په ملاتړ دا هم ويل کيږي چې په دغه سيمه کې په ټولو دورو کې پښتانه هم مېشته وو او هم يې په کې کوچي توب کاوه. کهزاد د هېرودوت کسپتي روس د کابل شاوخوا خلک گڼي او زياتوي چې دغو خلکو "... د پکتيک (يا پښتني) د سيمې خلکو د عرف او عاداتو له کبله له باختريانو سره ډېر مشابهت درلود" (۲۳). څنگه چې په باختر کې څه پښتانه پاتې شوي وو، طبعي ده چې پکتيان به لکه څنگه چې هېرودوت وايي، پکتيان به له باختريانو سره د په ژوند طرز کې ورته وو.

هېرودوت چې د تاريخ پلار گڼل شوی دی په ۴۸۴ مخزېږديز کال کې په کاريه (Caria) کې زېږېدلی چې په اناتوليي (ننني ترکيه) کې د يونانيانو سيمه وه. هېرودوت له گرځنده ژوند سره مينه لرله، د پارس او يونان د امپراتوريو ډېرې برخې يې وليدلې او ددې ولسونو هغه نکلونه او عادتونه يې وکښل چې پخپله يې وليدل يا يې له نورو واورېدل. د تاريخ په نامه د هغه پنډ کتاب د يونان او هخامنشي پارس جگړې بيانوي. هغه په زياته اندازه د هخامنشي امپراتورۍ،

د امیزانو (Amizons) یا جنګیالیو او وږونکو ښځو او د ستیانو د حېرانوونکو تمرینونو بیان ته ځانګړې شوی دی.

تر هېرودوت د مخه یو څو لیکوالو د ځینو هېوادونو او ولسونو تاریخونه کښلي دي؛ خو د هغوی را پاتې پاڼې نامربوطې او نیمګړې دي. هېرودوت په ټوله نړۍ کې لومړنی کس دی چې د کیسې کوونکې استعداد یې ښودلی او د ډېرو ملکونو او مهالونو بیان یې د ټول په توګه په منسجم ډول کړی دی. په خپل اثر کې یې حیرانونکې عادتونه او عجب مخلوقات هم ذکر کړي، له دې امله په ده باندې د دروغجن او غولول شوي ګمان هم شوی و؛ خو په دې نږدې وختونو کې ارکیالوجیکې کیندنو د ده لیکنې تایید کړې دي. د ده د تاریخ له برکته ده چې په لرغونې زمانه کې د یونان او منځنۍ اسیا سیمو تر منځ د ولسونو تاریخ دغومره روښانه دی چې د نړۍ د بلې سیمې تاریخ په دغه مهال کې هغومره روښانه نه دی(۲۴).

هېرودوت د پکتیک هېواد پکتیان څلور ډلې خلک ښیي چې د خپلو والیانو (Satraps) له لارې یې هخامنشیانو ته د کال ۱۷۰ تالان (Talents) باج ورکاوه. رچرډ فرای د هېرودوت د دغه روایت په هکله شک ښکاره کوي(۲۵). دی دا هم وایي چې د هخامنشیانو لاس بری هسې په نامه و او دغه ساترپان یا له دننني خپلواکي نه پوره برخمن وو.

په هر حال، د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک ګنداري (Gandarii)، سته ګیدای (Sattagydae)، اپه ریتای(Aparytae) او دادیکا (Dadicae) وو. ګنداري، سته ګیدای او اپه ریتا هم د خلکو او هم د سیمو په مفهوم نومونه دي، لکه چې اوس هم شینواري، خوګیاني، مومند او اپریدي په دواړو مفهومونو یادیږي. کهزاد، غبار او تر هغو د مخه بیلو د دادیکا په اړه اوږده غږېدلي دي(۲۶).

کهزاد د موضوع په اړه هم اورډ او هم په مشخص ډول غبرېدلی دی. دوی ټولو، ګندهارا د کابل او اباسین تر منځ هېواد ښودلی دی او اوسېدونکي یې د ګنداري په نامه یاد کړي دي؛ خو مشخص کړي یې نه دي. ګندهارا البته د هېرودوت په وخت کې ډېر پراخ نه و. په دغه وخت کې د دغو ټبرونو ملکونه د کابل او پکتیک تر اباسین پورې غزېدلی هېواد دی. د هېرودوت د کتاب نقشه هم دوی په همدغه ډول ښیي. ګندهارا وروسته په بودایي دوره کې له کابل نه تر اباسین پورې سیمې ته ویل کېده. داسې ښکاري چې دغه ګندهارا د پکتیک ځای نیولی وي؛ ځکه چې له هغه وروسته د پکتیک نوم د هېواد په مفهوم یاد شوی نه دی. په هر حال هېرودوت وایي چې ګنداریو او دادیدیکا له دغسې الاتو نه کار اخیسته لکه باختریانو، سغدیانو، پارتیانو او خوارزمیانو چې کار اخیسته(۲۷).

د کهزاد په نظر ګندارا یوه پخوانۍ کلمه ده چې هم په ریګویدا او هم په اوستا کې راوړل شوې ده. ګندهارا (Gandharra) یا ګندها (Gandha) په اصل کې د سانسکرت کلمه ده، د هغه روح په نامه چې په کافور (Incense) کې اوسېده او په ریګویدا کې د سوما (Soma) د ساتونکي په توګه یاد شوی دی(۲۸). ګندروا (Gandarwa) په نامه له کابلي کریس اسپه (Keresapa) سره په جنګونو کې یاد شوی دی. ګندهآریان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بیا له امو نه واوښتل او سغدیانې ته لاړل او نورو یې د لویدیځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشته شول. بیلو چې د نورو په شان دغه څلور قومونه پکیتان ګڼي وایي چې په ارغنداو او هلمند کې میشتو ګندهاریو په هلمند کې د ګندهار (Gandhar) په نامه یو ښار ودان کړو چې دغه نوم د کندهار په بڼه تر اوسه هم ژوندی دی؛ خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد ګڼي(۲۹).

اپه ریتا د ټولو پوهانو په نظر اوسني اپریدي دي چې د هېرودوت په وخت کې د سپین غره په سهیل کې اوسېدل او د ملک لویدیځه څنډه یې له کسپتي روس یا اوسني کابل نه هم اوښتله. کهزاد وایي چې اپه ریتای په زند او سانسکرت کې د غرني په مانا دی. سته ګیدای دا په ریتای ختیځ لور ته هېواد کې اوسېدل. کهزاد سته ګیدای د دوو کلمو ترکیب ګڼي چې لومړی یې (ستا) یا (ست) د سل په مانا او بله یې (ګیدای) د غوا په مانا ده. په دې ډول سته ګیداری د سلو غواوو خاوند یانې شتمن کیږي(۳۰)، لکه په باختر کې په اوستایي دوره کې چې د زراسپه واکمنه کورنۍ له زراسپو نه جوړ ترکیبي نوم و؛ خو د بیلو په اند سته ګیدای د ځایي لیکوالو له سټک، شټک او ختټک سره سر خوري(۳۱)؛ خو د دغې توجیهه په اړه هغومره اتفاق نشته، لکه د اپریدو په اړه چې دی.

د هېرودوت دادیکا او له پښتنو سره د هغو اړیکې یو څه شرح غواړی. بیلو، کهزاد او غبار دادیکا (Dadicae) د پښتنو یوه څانګه ګڼي. غبار «از شعبه دادیکای پختانه»(۳۲) څخه ګڼېږي او د کهزاد په وینا داسې ښکاري چې دادیکای "... د پکتیانو (پښتنو) له څانګو او ښاخونو څخه یوه څانګه ده(۳۳)". د بیلو په نظر، دادي (Dadi) چې یوه وړه څانګه وه، د سته ګیدای ګاونډی وه، د پخواني دادیکا یا دادي تمثیل کوي او اوس په کاکړو کې اوبه شوي؛ خو خپل پخواني عادتونه یې ساتلي دي. بیلو دا هم وایي چې دادیکا په اول سر کې د کاکړو د ملک اوسېدونکي وو؛ خو هغوی، دوی ورو ورو لاندې او په ځان کې حل کړل(۳۴). غبار هم په دې نظر دی چې څه دادیک د ګندهاریو د فشار له امله له ملک نه ووتل او نور یې "... در بین ګندهاری ها تحلیلی شدند که تا هنوز بقایای دادیک ها در حصص لمپاکا (لغمانات)، نجراو، تګاو وغیره بنام دیګان ها یاد میشود"(۳۵). دغه څه له دې نه هم

معلومیږي چې د دیګان یا ده ګان نوم له ابګان، اوګان او اسوه غانه سره ورته دی چې لومړنی یې د کلي اوسېدونکی او وروستی یې د سورو هېواد کیږي. دیګان په ټولو لیکنو کې کلیوال یاد شو چې سروکار یې له کرکیلې سره و او ځینې یې پښتو ژبې هم وو او هم هغسې چې دادیکا په اسلامي دوره کې تاجیک شوي چې وروسته به یې بیان وشي، داسې هم ابګان په همدغه وخت کې افغان شوی دی. تاجکان اوس هم افغان ته (اوغان) او هزاره ورته (اوغون) وایي چې هم هغه پخوانی (اوګان) دی.

د غبار په وینا هغه دادیکا چې د ګندهاریو د فشار له امله له خپل ملک نه ووتل، د چترال له لارې په بدخشان او نورو سیمو کې خپاره شول.» قسمتی از شعبه دادیکای پختانه در همان عهود قدیم از ولایت پاختیا در شرق شمال وشرق ولایت باختر ریخته و صفحات چترال و بدخشان را اشغال و از انجا قسماً بماوراوالنهر پراگنده شدند و همچنان در وادی وسطی افغانستان و صفحات بلوچستان و سیستان منتشر شدند″(۳٦). دادیکا یا دادیک بیا په منځنۍ اسیا کې په اسلامي دوره کې په تاجیک یا تاجک یاد شول. صدرالدین عیني وایي چې ″ ... بعد از اسلام به اینها (خلق فارسی زبان اسیای مرکزی و خراسان) نام (تاجیک) و به زبان شان (زبان فارسی) یا این که زبان تاجیکی) لغت داده شده است″(۳۷)؛ خو د رچرد فرای په وینا ساسانیانو عربان د عراق د تای (Tayy) قوم له مخې تاجکان ونومول او سغدیانو هم همدغسې وکړل. په سر کې ټول مسلمانان چې په هره ژبه ګړېدل په دغه نامه یادېدل؛ خو په پای کې هغه د منځنۍ اسیا فارسي ژبي مسلمانانو ته ځانګړی شو. عیني له دادیکا څخه نه غربیږي او د منځنۍ اسیا خلک سغدیان ګڼي، ″اینها همان سغدیان بودند که در شهرهای مرکزی ماوراوالنهر در کناره ها، وادیها و کوهای زر افشان و باختریان و تخاریان تقسیم بودند″(۳۹). عیني ساکا هم نه یادوي

چې د منځنۍ اسیا لرغوني خلک وو، دی دا هم نه وایي چې سغدیانه تر ۱۷۰ مخزېږدیز پورې د باختر یوه برخه وه.

د فرای په وینا په اول کې باختري سلطنت د یوې پراخې سیمې منځی و چې سغدیانه، مرو او په لویدیځ کې هرات یې برخې وې؛ خو څه وخت چې په سغدیانه کې خلک ډېر شول، دغه سیمه بېله شوه او شاید په مخزېږدې ۱۷۰ د ځایي واکمنو تر لاس لاندې پوره خپلواکه شوې وي(۴۰).

بدخشان ته د دادیکا دغه لېږد لکه څنګه چې غبار وایي شاید ډېر پخوا په پنځمه مخزېږدې پېړۍ کې شوی وي. بدخشان تر هغه د مخه او وروسته د دادیکا خلکو غټه او مهمه مېنه وه. بدخشان په جغرافیوي مفهوم په سهیل کې د بروغیل کوتل او په شمال کې د آق سو یا مرغاب سین تر منځ سیمې ته ویل کیږي یا ویل کېده، د پنجه نهر یې له منځه تېرېږي او تېرېدل ترېنه ګران نه دي. قومونه د تاریخ په اوږدو کې له هغه نه یوه بله خوا تېر شوي دي. د بدخشان د هوارو اوسېدونکي تاجکان او د پامیر د خنډو او هسکو اوسېدونکي د غلچه ژبو ویونکي دي لکه مونجي، واخي، روشاني، سنګلیچي او نور(۴۱). دلته د بحث موضوع له تاجکو او په خاص ډول د غلچه ژبو ویونکو سره د پښتو نږدې والی دی چې په څو اړخونو کې څرګند دی. د توکم له نظر نه یووالی او د تاریخ له پلوه نږدې والی له دغو پاڼو نه څرګند دی. پښتنو او دادیکا، لکه چې د مخه ویل شوي د پېړیو په بهیر کې سره ګډ ژوند کړی. امریکایي انسان پېژندونکی ج شورمان وایي چې د سلیمان د غرو درو خلکو اقتصاد لکه هسې چې مونټ سټیوټ الفنسټن د نولسمې پېړۍ په پیل کې شرح کړی، د دغې پخوانۍ کرنې او مالداري اقتصاد مخلوط دی چې زیاتره په غرنیو تاجکو کې لېدل کیږي. دی په مشخص ډول وایي چې «اصلي افغانان» د هغو غرنیو آریایي خلکو یوه برخه جوړوي چې ننني

تاجکان د هغو ډېر ښه تمثیل کوونکي پاتې شوي دي(۴۲). دغه نږدې والی د دغو خلکو له ژبو نه لا ښه څرګند دی. د آریايي ژبو نامتو ژبپوه مارګن سټرن وايي چې پښتو په اصل کې د آريايي د هغې شمال ختيځې ژبنۍ ډلې يوه برخه ده چې د پاميري ژبې او سرخ کوتل د ډبرينې ليکنې، بخدي ژبې د هغې اوسنۍ تمثيل کوونکې دي(۴۳). دی له دغه واقعيت نه دغه نتيجه اخلي چې پښتانه او تاجکان په لرغونو مهالونو کې يا په يوه سيمه کې اوسېدل او يا سره چم ګاونډي وو، دی په مشخص ډول دغه نظر وړاندې کوي چې «د پښتنو لومړنۍ سيمه او د دغو پاميري ژبو اولنی محل، همکورنۍ، ممکن جغرافيوي نږدې والی ولري او د پښتنو لرغونې ځانګې په هغه ځای کې وي چې له يوې خوا د منجي له محل او له بلې خوا د سنګليچې او شغني له محل سره نږدې وي او همداسې د ساکا له يوې ژبې سره يې تماس لرلی وی چې له ختني ژبې سره نږدې وي»(۴۴).

مارګن سټرن په عين حال کې دا هم وايي چې کېدای شي د پښتنو لرغونې بنه پاړسوانه (Parswana) وي چې له پاړسو (Parsu) نه راوتلې وي(۴۵). پوهاند مجاور احمد زيار په خپل اثر "پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې» د خپل استاد دغه نظر شرحه کړی دی(۴۶). زه دلته په دغې موضوع باندې د تاريخ له نظره رڼا اچوم او په سر کې وايم چې څه وخت چې د لفظي ورته والي پر بنسټ حکم کيږي، هغه بايد په تاريخي واقعيتونو سره تاييد شي او که نه دغسې حکم به هوايي وي، لکه د مور کلمه چې په ټولو آريايي ژبو کې سره ورته ده.

مارګن سټرن او نور پوهان په دې کې سره يو دي چې پښتو د آريايي شمال - ختيځې ژبنۍ ډلې يوه برخه ده چې ساکا له کومې ژبې سره به يې تماس لرلی وي. پښتانه چې د ګڼې ډلې په توګه هر وخت له آريايي ټبر نه بېل

شـوي وي او هسـک شـوي وي ممکـن اول پـه بخـدي کـې څرګنـد شـوي وي. پـه هـر حـال، لـه پـاميري غرنيـو خلکـو او لـه داديـکا سره د دوی پـه ګاونډيتـوب کـې پوښـتنه او شـک نـه پيـدا کيـږي. د دهـا (Dahae) پـه نامه د سـاکا يـوه لويـه پياوړې څانګـه د بخـدي پـه سـيمه کـې اوسـېدله. داسـې هـم پښـتانه د سـاکا د لـوی قـوم د مسـاګيت لـه څانګـې سره پـه پنځمـه مخزېږديـزه پېړۍ کـې پـه يـوه سـيمه کـې اوسـېدل. د سـاکا دغـه څانګـه د سـغديانې پـه شمال کـې اوسـېدله او د سـاکا څـو څانګـو يـا قومونـو د مخزېـږدې ۱۳۰ او ۱۴۰ کلونـو ترمېنـځ لـه تخاريانـو سره پـه بخـدي ودانـګل او د يونـان -بـاختري واکمنـي يـې ختمـه کـړه او بيـا وروسـته د يوچيانـو پـه فشـار سره سيسـتان تـه ښـکته شـول. د دغـې غـټې پېښـې بيـان بـه زر وشي او لکـه چـې د مخـه ويـل شـوي، سـغديانه تـر مخزېـږدې ۱۷۰ پـورې د بخـدي تـر لاس لانـدې سـيمه وه؛ خـو داسـې شـواهد نـه شـته چـې پښـتانه بـه د جوړښـت پـه لومـړي پـړاو کـې د پـارس لـه خلکـو سره پـه يـوه سـيمه کـې يـا د يـوه بـل پـه ګاونډيتـوب کـې اوسـېدلي وي. پاړسـيان د اوسـني ايـران پـه سـهيل کـې د فـارس پـه سـيمه کـې او پښـتانه پـه بخـدي او پښـتونخوا کـې اوسـېدل. هـو، لکـه چـې ويـل شـوي بخـدي پـه مخزېږديـزه پنځمـه پېړۍ کـې د هخامـنشي واکمنـو لانـدې کـړې وه؛ خـو پښـتو د ژبـې پـه توګـه تـر هغـه د مخـه هسـکه شـوې وه چـې تاريخـي بېلګـې بـه يـې زر راوړل شي، نـو د مارګـن سـټرن دغـه حکـم چـې پښـتو بـه لـه پاړسـوانه څخـه وتلـې وي، تـر سـوال لانـدې کيـږي. مهمـه داده چـې کـه يـوازې پـه لفظـي ورتـه والي بانـدې بسـنه کيـږي، پـه هغـه حـال کـې دا هـم ويـل کيـدای شي چـې پاړسـيوانه ممکـن لـه پښـتو نـه راوتلـې وي؛ خـو دغـه حکـم هغسـې د منلـو وړ نـه دی، لکـه د مارګـن سـټرن حکـم چـې د منلـو وړ نـه دی.

ساکا او ستيان سره بېل ټبرونه وو

ساکا هم د قوم ولۍ او هم د ژبې له نظره له پښتنو سره ډېر نږدې دي او شايد په اصل کې سره يو وي يا پښتانه د ساکا کومه څانگه وي، دغه موضوع به وروسته پوره وڅېړل شي. دلته به ساکا په عمومي ډول معرفي شي. په سر کې به دغه موضوع روښانه شي چې د ډېرو پوهانو ليکنې يې گډې وډې کړې دي او هغه دا چې ستيان او ساکا دواړه يو قوم او آريايي دي، په داسې حال کې چې دوی په واقعيت کې سره بېل قومونه دي او ستيان لا آريايي نه دي؛ خو دوی دهېرودوت د وخت را هيسې يو قوم گڼل شوي دي؛ ځکه چې په هغه وخت کې د پارس خلکو ستيان ساکا بلل. د هېرودوت په وينا « ساکا (sacae) چې ستيان (Seythians) دي لوړې مخروطي ډوله جگې خولۍ په سر کوي. دوی پرتگونه اغوندي او ځای ليندې او چړکۍ او پر هغو سربېره تبرگي گرځوي چې دوی يې ساگاريس (Sagaris) بولي. دوی اميرگيان (Amyrgian) ستيان وو؛ خو ساکا ورته ويل کېده، ځکه چې پاړسووان ساکا ته ستيان وايي.(۴۷)

دا چې ستيان او ساکا سره بېل ټبرونه وو، د شلمې پېړۍ په پای کې د قبرونو په لوڅېدلو سره تثبيت شول، دوی په بېلو سيمو کې خواره وو او ژوند لارې يې سره بېلې وې. دوو انسان پېژندونکو گوردن چايلد او کم بال (J.D. Kimball) دغه واقعيت تثبيت کړی او د لرغونې زمانې جغرافيه پوه ستېرابو (Strabo) ستيان په اروپا کې په نښه کړي، په داسې حال کې چې د ساکا خلکو لومړنۍ مېنه د لويديځې التای (Altai) غرونو او د کسپين ترمېنځ سيمې وې او د دغو دواړو ټبرونو ژوند لارې او کلتور هم سره متفاوت وو.

لکه چې د مخه ويل شوي ستيانو د روسيې په سهيل کې د سمريانو (Simmerians) دولت ړنگ کړ او دوه پېړۍ يې واکمني وکړه او بيا د اثور امپراتورۍ ته ننوتل او د پارس له لوديديځ نه يې تر مصر پورې يرغلونه

کول(۴۸). وروسته آریایي قوم سرمه تیان (Sarmatians) پر دوی غالب شول او دوی د لودیدیځ په لور لاړل. گوردن چایلډ د ارکیالوجي شواهدو له مخې وایي چې ستیان له ختیځ نه بلغاریې، هنگري او ختیځ جرمني ته د یرغلگرو په توگه ننوتل. دی دا هم وایي چې ستیانو په سهیلي روسیې کې دوه پېړۍ واکمني کړې ده.(۴۹) نامتو جغرافیه پوه سټرابو (د زوکړې کال مخزېږدې ٦۴) د لویدیځې اروپا په راین (Rhine) او برتانیې ته نږدې(۵۰)، د ستیانو یادونه کوي. دا به د اتلانتیک سمندر و چې ستیان یې په پای کې پر ځای ودرول چې څو پېړۍ د مخه له منگولیا نه د لویدیځ په لور د کوچیانو په توگه خوځېدلي او په لومړۍ زیږدیزه پېړۍ کې یې له خپلو کورنیو سره ځانونه لویدیځې اروپا ته ورسول او بیا ورک شول.

د چایلډ په وینا د ستیانو په اړه ژبني شواهد دغومره لږ دي چې د هغو له مخې د دوی په اړه هیڅ ډول حکم نه شي کېدلی. هنر یې د آریایانو له هنر څخه اغېزمن و؛ خو هغه ځانله ځانگړتیا لرله، خو د ستیانو د مړو ښښولو رواجونه په څرگند ډول دغسې غېر آریایي او غېر هندي وو چې د آریایانو له هیڅ ځانگې سره جوړ نه راتلل. د مشر په گور باندې به د هغه مېرمنې او نوکران وژل کېدل او د ویر کوټې شاوخوا به اسونه سوري کېدل او نېغ درول کېدل. دغه رواجونه د لوړې اسیا په هغې آریایي کوچیانو کې په ټولو دورونو کې د منیانو (Minns) غونډې لېدل شوي دي.

د دغو ځانگړتیاوو له مخې گوردن چایلډ» ستیان د هونانو، تارتارانو او پیشنگزانو (Peschenegs) مخکښان» گڼي او په دې اړه هیڅ شک نه کوي(۵۱). د مړي په سر دغه روایت په اصل کې د هېرودوت روایت دی، د تورات اجوج ماجوج همدغه ستیان دي او په قرآن مجید کې دوی د ځمکې پر سر مفسدان گڼل شوي دي.

له دې شرحې نه جوته ده چې ستیان نه یوازې ساکا او آریایي نه وو؛ بلکې له پښتنو سره په چم ګاونډ کې هم نه اوسېدل. په داسې حال کې چې ساکا او پښتانه هم په ژبه او هم په قومي جوړښت کې سره ډېر نږدې وو.

ساکا د سپین پوټکو اریایانو یو لوی ټبر یا د څو لویو ټبرونو یو لوی کانفدریشن یا لوی اتحاد وو چې له مخزېږدې اتمې پېړۍ نه تر دریمې پېړۍ پورې د ارال له لوی ډنډ نه نیولې په سغدیانه او فرغانه کې آن تر کانسو (Kansu) پورې د تیان شان (Tien Shan) د غرو دواړو خواوو او د التای په غرنیو درو او پراخو دښتو کې خپاره وو او کوچیانی ژوند یې لاره. کم بال لا وایي چې په دغو نږدې وختونو کې د ساکا د خلکو ګورونه ان د منګولیا د التای د غرونو په سهیل کې هم موندل شوي دي(۵۲). تاریخپوه رنه ګروسې (Rene Grousset) هم وایي چې له عیسوي کال نه د مخه ساکا په فراغانه او کاشغر ته نږدې د تیان شان د غرنو په دواړو خواوو کې اوسېدل. دی هم د کم بال په شان وایي چې د تیان شان او د تارام (Tarim) حوضه ان تر اتمې زېږدې پېړۍ پورې د هندو اروپایي ژبو سیمې وې. په دې ډول د ترک او مغلو د قومونو پراخه سیمه د هندو اروپایي ژبو ویونکیو سیمه هم وه چې یوچیان، ساکا او سرمه تیان یې لوی ټبرونه وو او ترفان، کاراشار یا کار شهر (Kara Shahr) او کوچا (Kucha) د دوی مهمې سیمې وې. کاشغر ته نږدې یې ختیځ آریایان او په کیوچووان (Kiuchuan) کې د کوچا اریایان تخاریان وو چې یوچیان ورته منسوب وو. دا اورل ستاین (Avrel Stein) چې په شلمه پېړۍ کې یې په ختن کې د ساکا ژبه کشف کړه چې «ختیځه ایراني» ده(۵۳). په دغو سیمو کې د اریایي ټبرونو دغه شته والی هغه نظر پیاوړی کوي چې وایي، د آریایانو اصلي هېواد او منګولیا سهیل کې ګان سو یا کان سو کې لټوي(۵۴).

کم بال د لومړي داریوش د وخت د لیکنو له مخې وایي چې په هخامنشي دوره کې ساکا شاید د دغو درېیو سترو ټبرونو یو کنفدرېشن و. مساگیتای(Massagetae) هاماورگه (Haumavarga) او تگراکس هارده (Tigraxhauarda) مساگیتای په فرغانه کې اوسېدل او د مېشته کېدلو په حال کې وو. هاماورگه له سردریا نه اخوا سغدیانه نیولې وه او تکراکس هارده د کسپین په ختیځ کې په دهستان کې اوسېدل(۵۵). فرای د ساکا ټبرونه د زړې پاړسو د لیکنو له مخې په دې ډول ښیي: ساکا هاماورگه، ساکا پارادریا (له سین نه اخوا)، ساکا تیگراخاده (Tigrakhauda) د مخروطي جگو خولیو خاوندان، ساکا پاراسغدام (Saka Para Sugdam) او د هوارو ساکا(۵٦). د ساکا د هیڅ ټبر سیمه په دقیق ډول په گوته کېدلی نه شي. دغومره ویل کېدلی شي چې ساکا په هخامنشي دوره کې د لویدیځ کاشغر، ختیځ کاسپین او سر دریا یا جیحون تر منځ سیمو کې کوچیانی ژوند لاره او کلي او ښارونه یې نه لرل او د اپیساکوی (Apaisakoi) ځانگې یې په فرغانه کې کرنه کوله او ماهیان یې نیول.

ساکا او هخامنشي امپراتوري

د ساکا اړیکې له هخامنشیانو سره له پیل نه ترخې وې. سیروس غوښتل چې د اراکس (Araxes) سین یا سردریا (جیحون) د هغه د امپراتورۍ ختیځه پوله وي. دا د مساگیت ساکا سیمه وه او د هغو واکمنې تومیریس (Tomyris) ورته ځواب واستوه چې د دوی د هېواد د لاندې کولو تکل ونه کړي. د هېرودوت په وینا سیروس هغې ته د واده وړاندیز وکړ؛ خو هغه پوهېدله چې دی غواړي په دغه پلمه د دوی هېواد لاندې کړي، بیا نو د سیروس، د هخامنشي امپراتوري مؤسس او د مساگیتانو ترمېنځ جگړه ونښته او د «د مساگیتانو درېیمه برخه پوځ په دوی توی شول او د سیروس د پوځ هغه برخه چې یې شاته پرې اېښې وه، د هغوی له مقاومت سره سره له منځه یووړه. دغو مساگیتا یوه لویه مېلمستیا

جوړه کړه، همدا چې دوی دښمن لاندې کړ او ځانونه یې په خوړو او واین سره ډک کړل، ویده شول. پاړسیانو ناڅاپه په پټه پرې ودانګل، ډېر یې ترېنه ووژل او نور یې ترېنه یرغمل کړل چې په هغو کې د مساګیتانو قوماندان سپاراګه پایسس (Sparagapises) د واکمنې (تومیریس) زوی هم و» هغې بیا د یوه پیغام په ترڅ کې له سیروس نه وغوښتل چې مشوره در کوم چې زوی مې همدا اوس راکړه او زموږ له ملک نه ووځه، که دغسې ونه کړې د مساګیتانو په خدای ګوته‌ي لمر باندې قسم کوم چې د تا د ټولو وینو له نه مړېدو سره سره به درته سبق در کړم؛ خو سیروس د هغې غوښتنه ونه منله او د ملکې زوی چې له پاړسیانو سره یرغمل و، ځان وواژه. بیا نو د دواړو خواوو تر منځ جګړه حتمي شوه. تومیریس خپل ټول پوځونه غونډ کړل او پر پاړسیانو یې برید وکړ. اول یې له لرې نه یو بل په غشو ویشتل، ترڅو چې خبره لاس په لاس، د چړو او نېزو جنګ ته ورسېده. د هېرودوت په وینا «د پاړسیانو ټول پوځ له منځه لاړ چې په هغو کې په خپله سیروس هم و چې له نهه ویشت کاله واکمنۍ وروسته [په ۵۳۰ مخزېږدیز کې] له منځه ولاړ. "هېرودوت دغه جنګ تر نورو ډېر شدید ګڼي او وایي چې ملکې تومیریس بیا د سیروس جسد ته په خطاب کې وویل چې « زه ژوندۍ او سوبمنه یم؛ خو تا سره له دې هم په چل ول سره له خپل زوی نه په محرومولو سره برباده کړې یم» (۵۷).

د منځنۍ اسیا خلکو تاریخي رسالت لکه چې د امپراتورانو او امپراتوریو له منځه وړل دي چې امپراتور سیروس په وژلو سره یې پرې پیل وکړ. وروسته د بخدي والي بیسوس د هخامنشیانو وروستی امپراتور درېیم داریوش له منځه یووړ چې مقدوني سکندر نه تښتېده. ډېر وروسته د ساسانیانو امپراتور، درېیم داریوش له منځه یووړ چې د مقدوني سکندر نه تښتېده. ډېر وروسته د ساسانیانو امپراتور درېیم یزدګر په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګړي په

لاس ووژل شو چې له فاتحو عربو نه تښتېده او هلته په مرو کې د خسرو ژرندې ته ننوتلی و. په اتلسمه پېړۍ کې شاه محمود هوتک د صفویانو او بیا احمد شاه دراني د مغلو امپراتوري لاندې کړه، په داسې حال کې چې په بله پېړۍ کې افغانانو د انګلیس امپراتوري پوځونه دوه وارې مات کړل او په شلمه پېړۍ کې یې د شورویانو امپراتوري پوځونه له خپل ملک نه په زور واېستل. شورویانو ته دا دغسې ضربه وه چې ډېر زر یې د امپراتورۍ په سقوط کې یو مهم عامل شو.

په هر حال د بهستون د لیکنې له مخې له سیروس نه لس کاله وروسته داریوش ساکا چې شاید مساګیت ساکا به وي، لاندې کړل او د هغو یو مشر سکون‌خا (Skunkha) یې وواژه؛ ځکه چې مساګیتانو د زرتشتي د نېکۍ خدای ګوتې اهورا مزدا چې د هخامنشیانو رسمي دین و، نه مانه خو د هخامنشیانو واکمنې په مساګیتانو باندې یقیني نه وه. د فرای په وینا «زما په نظر د هخامنشیانو له خوا د ساکا د ډول ډول ټبرونو او د ختیځ د نورو ولسونو پاڅونونه او بیا بیا لاندې کېدل چې د زړې پاړسو پر اساس دي، باید په تاریخي ډول ثابت شوي ونه ګڼل شي، که څه هم هغه به په زړه پورې وي»(۵۸). د فرای د نظر په ملاتړ باید وویل شي چې د سکندر د یرغل په وخت کې په ختیځ کې د هخامنشي پوله د سردریا سین و؛ خو هیرودوت د مساګیتا په اړه دا هم وایي چې « کله یو سړی زوړ شي، خپلوان یې سره ټولېږي، د پسونو او وزو په ګډون یې وژني، غوښې یې پخوي او په لویې مېلمستیا کې یې خوري؛ خو څوک چې له ناروغۍ مړ شي، مړی یې خښوي».

د مقدونیې سکندر او آریانا

د مقدوني سکندر په یرغلونو او له هغه وروسته په په ۲۲۰ مخزېږدیزکې په چین کې د لوی دېوال په بشپړېدو سره په ټوله اسیا کې ستر بدلونونه یو په

بـل پسـې راغلـل. د هخامـنشي امپراتـوري د لوېديـځ لـه خـوا د سـکندر پـه لاس نسـکوره شـوه او لـه ختيـځ نـه د پوونـده ټبرونـو لخـوا نـوي دولتونـه جـوړ شـول.

سـکندر (۳۵۶ - ۳۲۳ مخزېـږده) د خپـل پاچـا پلار، فليـپ لـه وژل کېدلـو نـه وروسـته پـه ۳۳۶ کـې پـه شـل کلنـۍ کـې د مقدونيـې پاچـا شـو. د ارسـطو دغـه شـاګرد د يـوه واړه او شـډل هيـواد پاچـا و. اول يـې د هغـه لـوی، منظـم او پيـاوړي پـوځ پـه مرسـته چـې لـه خپـل پلار نـه ور پاتـې و، ټـول يونـان يـې د خپـل پلار پشـان يـو ځـل بيـا متحـد کـړ او بيـا يـې د خپـل پلار هغـه پـروژه لـه سره ونيولـه چـې اسـيايي يونانيـان د خامـنشي لـه واکمنـۍ نـه ازاد کـړي او دغـه امپراتـوري هـم نسـکوره کـړي او پـه خپلـه د عمومـو پاچـا شي. د همدغـه مقصـد لپـاره پـه ۳۳۴ مخزېـږدې کـې لـه هـل سـپانټ (Hill spont) نـه تېـر شـو چـې د اسـيا لويـې وچـې پـه لويديځـه څنډه کـې پـروت دی او پـه دې ډول د هخامـنشي امپراتـوري پـه لويديځـه برخـه کـې ننـوت؛ خـو هخامـنشي امپراتـور داريـوش کـه څـه هـم د لويـې امپراتـورۍ واکمـن، د لـوی پـوځ او ډېـرو شـتو خاونـد و، دفاعـي سياسـت غـوره کـړ. لـه سـکندر سره د يـوې وړې نښـتې پـه تـرڅ کـې يـې پاچاهـي کورنـۍ د سـکندر لاس تـه ورغلـه چـې هغـه پـه عـزت ورسره سـلوک وکـړ. داريـوش لـه سـکندر سره ديپلومـاسي شروع کـړه، ان تـردې چـې پـه دريـم وړانديـز کـې يـې لـه هغـه نـه وغوښـتل چـې لـه لـور سره يـې واده وکـړي او پـه ولـور کـې يـې لـه فـرات نـه تـر لوديديـځ پـورې د امپراتـورۍ سيمې ومنـي؛ خـو سـکندر دغـه وړانديـز هـم رد کـړ، لکـه د مخه چې دوه نـور وړانديزونـه يـې هـم نـه وو منلي. پـه ۳۳۱ کـې يـې پـه ګاګـه ميلـه (Gauga mela) کـې د هغـه لـوی پـوځ تـه ماتـې ورکـړه او بيـا يـې د سوسـا (Susa) او پرسـي پولـس (Persi polis) ښـارونه تـرې ينـه ونيـول او داريـوش د شـا خواتـه روان شـو؛ خـو بخـدي والي بيسـوس (Bessus) چـې لـه خپـل بخـدي پـوځ سره پـه پاچايـي

کمپ کې و، په دامغان کې هغه وواژه(۵۹) او خپل ځان یې پاچا اعلان کړ، له هغه وروسته د بخدي یا باختر په پراخه ځمکه کې د سکندر ستونزې ډېرې او ټینګې شوې. په دغه وخت کې خوارزم، بدخشان، مرو، سغدیانه، هري (هرات) د باختر سیمې وې او مېشتو او پوونده ټبرونه یې د بیسوس او سپتامنز (Spita menes) په مشري له سکندر سره ډېر ګوریلایي جنګونه وکړل.

اول داریا (هرات) والي، ساتي برزن، د بیوس متحد د سکندر یو ټولی پوځ له منځه یووړ؛ خو سکندر دغه پاڅون په سختۍ سره غلی کړ. له هغه وروسته قومندان فیلوتاس د سکندر پر ضد دسیسه کې له خپلو ملګرو سره اعدام شو. د پوځي افسرانو له خوا دا یوه خطرناکه دسیسه وه چې ناکامه شوه. سکندر بیا بخدي ته د تګ په لار کې د هندوکش له خاواک کوتل نه په اوښتلو سره ډېرې ستونزې او تلفات وګالل. بیسوس چې ګمان نه کاوه چې سکندر به په دغه سخته لاره بخدي ته ورسیږي، له خپل متحد سپتامنز سره سغدیانې ته لاړ. په دې هیله چې سکندر به ونه شي کړی چې له سمندر نه تیر شي او دی به په سغدیانه کې په دفاعي جنګ لاس پورې کړي. سکندر وروسته له دې چې په بلخ کې سغدیانې ته د تګ پرېکړه وکړه، خپل پوځ یې د خپلو انجینرانو په مهارت سره د خېمو له څرمنو نه جوړو جالو کې د کلف په برخه کې له آمو نه په پنځو ورځو کې تېر کړ. له آمو نه د سکندر او د هغه د پوځ په حیرانونکي ډول تېرېدل او د بیسوس له خوا د بخدي پرېښوول سپتامنز او ملګري یې اندېښمن او په دې فکر کړل چې اوس د مشر د عوض کولو وخت رسېدلی. دوی بیسوس سکندر ته په لاس ورکړ چې هغه وروسته په ۳۲۸ کې په اقباتانه کې په ډېرې بې رحمۍ سره ووژل شو(۶۰).

سکندر په دې فکر چې سپتامنز یې متحد شوی دی، اول مراکندا (سمرقند) او بیا سردریا (تني، جیحون، جکسارتز) ته مخه وکړه چې د مساګیتا او دهای

(Dahae) ساکاو سیمې وې. دهای په بخدي کې هم یو لوی او قوي قوم و. سردریا، لکه چې د مخه ویل شوي دي، د هخامنشي ختیځه پوله وه. سکندر چې هلته حصارونه ومونده، اجیر سرتېري یې پکې ځای پر ځای کړل او په دې یې پیل وکړ چې هلته دغسې یو ټینګ نظامي حصار ولري چې له هغه نه د قومونو د ایل کولو لپاره د خیز تختې په شان کار واخلي؛ خو په دغه کار سره د سکندر اصلي ستونزه پیل شوه. اول سغدیان او بیا باختریان یې پر ضد جګ شول. سکندر سپتامنز او د هغه ملګري کتانز(catanes) نه د دغو پاڅونونو په ځپلو کې مرسته وغوښتل؛ خو هغوی چې د دغو پاڅونونو اصلي محرکان وو، د هغه غوښتنه رد کړه او سپتامنز په همدغه وخت کې سمرقند محاصره کړ. د دواړو خواوو ترمنځ نښتې ښې معلومې نه دي، خو د مولف پیټر ګرین په وینا د سکندر له پوځ نه «اته زره کسان په اخري ناهیلي دفاع کې مړه شول او اوه زره پاتې یې د دوو پاتې حصارونو له پوځي واحدونو سره یوځای قتل عام شول»(٦١). د لاس په لاس جنګ په وخت کې سکندر پر مخ او غاړه په تیره ولګېده، د یو څه وخت لپاره یې لید او د اواز نلونه زیانمن شول او مقدونیان په داسې حال کې چې هک پک او وارخطا شول، سکندر یې کامپ ته یووړ(٦٢).

"سکندر د لومړي ځل لپاره له دغسې قوم سره باید جنګ وکړي چې هغه هیڅ فکر نه کاوه. هغه وخت چې دښمنان یې په مخ کې سواره تېرېدل، دده پرهارونه لا هم ښه شوي نه وو او په خاص ډول په سختۍ سره ګرځېدلی شو... سره له دې یې هم د خپلو ملګرو غونډه وبلله. دا دښمنان نه وو، وېره وونکي وو؛ بلکې بې وخته وخت و، باختریان پاڅېدلي وو، ساکا یو بل خطر پېښ کړی وو، په داسې حال کې چې سکندر په صفونو کې درېدلی نه شو، سورېدلی نه شو او خپلو سړیو ته یې هدایتونه او زړه ورکولی نه شو... د دغو

دوو خطرونو له امله سکندر خدای ګوتې ګرمول او شکایت یې کاوه چې هغه ځوک چې په اولو ورځو کې دغومره چټک وو چې هیځوک ترېنه تښتېدلی نه شو، اوس لټ پروت دی او دا چې خپل سړي یې په سختۍ سره یقین کوي چې ناروغي به پلمه نه وي(۶۳).

سکندر په دغه حال کې هم خپل یو قومندان د منیډیموس په نامه له پوځ سره د سمرقند په ښار کې د سپتامنز د محاصره کولو په مقصد واستوه. سپتامنزداهایان د هغه د راتګ په لاره کې په یوه ځنګله کې ځای پرځای کړي وو چې په دښمن باندې ګوریلایي بریدونه وکړي. داهایان دغسې ماهر سواره وو چې په یوه اس باندې دوه کسان سپرېدل او هدفونه یې ویشتل. د هغو په دغو ګوزارونو سره اول یونانی قومندان او بیا د هغه مرستیال په ځمکه ولوېدل، پاتې پوځ د سپتامنز له خوا محاصره شو. په دغه نښته کې دوه زره پلي او درې سوه سواره په ځمکه ولوېدل. «سکندر د مصلحت له مخې دغه غمیزه پټه وساتله او هغوی یې چې د جنګ له ډګر نه ستانه شوي وو، په مرګ وترټل چې دغه خبر خپور نه کړي» (۶۴). سکندر شاید په ټول ژوند کې دغومره ناارام شوی نه وي لکه اوس چې شو. ”هلته یې په پوره یوازیتوب سره شپه په ویښه تېره کړه، زیاتره به یې د خپلې خیمې ځرمنې جګولې چې د خپلو دښمنو اورونه وګوري چې د شمېر اټکل یې وکولی شي“. په سباوون مهال کې له خپلې خیمې نه بیرون ووت او خپلو سرتېرو ته یې ځان ښکاره کړ چې هغوی یې په لیدو سره د پسرلي د ګلانو په شان وغوړېدل او د هر ډول قربانۍ لپاره یې تیاری وښود. څه وخت وروسته چې سکندر د تګ تیاری بشپړ کړی وو، د مساګیتانو شل لویان ورته په جرګه ورغلل، د مخه د مساګیتانو د وړو خانګو دوه جرګو ورسره لیدلي وو چې هغه ښه سلوک ورسره کړی و.

د روم تاریخپوه کونتس روفوس (Quintus Rutus) د زیږدي لومړۍ پېړۍ په نیمایي کې په خپل اثر (د سکندر تاریخ) کې لیکي چې «زه به هغه روایت بې له کوم تغییر څخه نقل کړم چې موږ ته رسېدلی دی. زما د راویانو په وینا د ساکا یوه مشر په دې ډول خبرې پیل کړې».

" که خدایګوته اراده کړې وای چې ستا قد دې ستا له حرص سره برابر وي، نړۍ به دې نیولې ونه شي. ته به ختیځ په یوه لاس کې ونیسې او لویدیځ به بل کې... ته هغه څه غواړې چې ورته رسېدلی نه شې. له اروپا نه اسیا ته مخه کوې، له اسیا نه بیرته اروپا ته ځې. که ته ټول انسانان لاندې کړې، بیا به اماده اوسې چې له ځنګلونو، واورې، سینونو او سریله حیواناتو سره جنګ وکړې. ته نه پوهېږې چې غټې ونې ډېر وخت نیسي چې وده وکړي او یوه ګړۍ نیسي چې قطع شي. دا احمق سړی وي چې میوې ته یې ګوري او لوړوالی یې نه اندازه کوي. پام وکړه چې سر ته د رسېدلو په لار کې له څانګو سره چې په لاس کې دې نیولې، ونه لوېږې. زمری کله کله د وړو مرغانو ښکار وي او اوسپنه کله په زنګ سره خوړل کیږي. هیڅ څیز دغومره زړور نه دی چې ونه ترټل شي، حتی د ضعیف لخوا."

"موږ له تا سره څه وکړو؟ موږ هیڅکله ستاسې په هېواد باندې پل نه دی ایښی، موږ دې په خپلو بې پایه ځنګلونو کې په ناپوهۍ ژوند ونه کړو چې ته څوک یې او له کوم هېواد څخه یې؟ موږ د هیچا مریان کېدلی نه شو او نه غواړو د بل چا باداران اوسو. د ساکا د نژاد په اړه چې یو څه نظر در کړو، موږ د یوه جوړه غویو، لوبې، غشي، لیندې او جام خاوندان یوو. له هغو نه له خپلو دوستانو سره [په ګډه] او د دښمنانو پر ضد کار اخلو. موږ دوستانو ته هغه فصلونه ورکوو چې زموږ د غویو په زیار سره تولید شوي وي او له

هغـو سره مـوږ لـه جـام نـه کار اخلـو چـې خدايگوټـو تـه يـې وړانـدې کـوو. خپـل دښـمنان لـه لـرې نـه پـه غشـو او لـه نـږدې نـه پـه لنـدو سره ولـو. مـوږ پـه دغـه ډول د]اثـور] پاچـا او لـه هغـه وروسـته د مادانـو او پاړسـو پاچـا تـه ماتـې ورکـړه او مصر تـه زمـوږ لاړ خلاصـه ده. ''

''او تـه پـه وياړ سره ادعـا کـوې چـې پـه داړه مـارو پسـې راغلـى يـې؛ خـو تـه ټولـو خلکـو تـه چـې ورسره مـخ شـوى يـې، داړه مار يـې. تا ليديـا ونيولـه، سـوريه [اثور] دې لانـدې کـړه، پـاړس دې پـه لاس کې دى، بخديـان دې تر واک لانـدې دي، هند تـه دې سترګـې نيولـې دي، اوس تـا حرصنـاک، نـه مړېدونکـي لاسـونه زمـوږ پـه رمو پسـې غـزولي دى. تـه ولـې شـتمنيو تـه اړه لرې؟ هغه سـتا حرص نـور هم پـاروي. ته لومـړى کـس يـې چې لـه حد نه د ډېـرو څېزونو پـه لرلـو سره دې لوږه پيدا کـړې ده. د دې لپـاره چـې نـور هـم ولـرې تـر هغـو نـه دې لا زيـات زړه کيـږي چـې يـې نـه لـرې. ايـا د دې درک نـه کـوې چـې د بـاختر پـه شـاوخوا کـې څومـره ډېـر ټـال شـوى يـې؟ کلـه چـې تـا باختريـان لانـدې کـول سـغديانانو جګـړې پيـل کـړې، سـتا پـه برخـه کـې بـرى جنـګ زېـږوي. فـرق نـه کـوي چـې پـه ځـواک او قـوت کـې لـه نـورو نـه څومـره ډېـر د مخـه شي. حقيقـت دادى چـې هيڅـوک بيګانـه بـادار نـه غـواړي. ''

''بـس لـه تنـې [سر دريـا] نـه واوړه، د سـاکا سيمه بـه درتـه معلومـه شي؛ خـو تـه بـه سـاکا هيـڅ ونـه نيولـى شـې. مـوږ بـه پـه خپلـو لـږو وسـيلو سره سـتا لـه پـوځ نـه چـې د ډېـرو ولسـونو ولجـې ورسره دي، ډېـر چټـک اوسـو، بيـا نـو کـه څـه هـم تـه بـه فکـر وکـړې چـې مـوږ څومـره لـرې يـوو، مـوږ بـه دننـه پـه خپـل کامـپ کـې ووينـې. مـوږ پـه برابـرې چټکـۍ سره پـه مـخ او پـه شـا ځـو. مـا تـه ويـل شـوي دي چـې پـه يونـاني متلونـو کـې د سـاکا پـه دښـتو بانـدې ټوکـې مسـخرې کېـږي؛ خـو مـوږ دښـتې او نامېشـته ملکونـه تـر ښـارونو او بډايـو کرنيـزو ځمکـو نـه غـوره

بولـو، نـو تـه خپلـه شـتمني ټينگـه ونيسـه، هغـه ښـويېدونکې ده او د ميل پـر خلاف يـې نيـول کېدلـی نـه شي. راتلونکـی، نظـر اوس تـه د سـم مصلحـت ښـه ښـوونکی وي. پـه خپلـې شـتمنۍ بانـدې يـو څـه بنديـز ولگـوه، تـه بـه يـې لا پـه اسـانۍ سره کنټـرول کـړې. زمـوږ خلـک وايـي چـې شـتمني پښـې نـه لـري، يـوازې لاسـونه او وزرونـه لـري. څـه وخـت چـې هغـه خپـل لاسـونه غـزوي، وزرونه يـې هم ونيسـه.''

''پـه پـای کـې کـه تـه خدايگوټـی يـې، دا دې دنـده ده چـې انسـانانو تـه گټـه ورسـوې، نـه دا چـې د هغـو شـتمني لـوټ کـړې. کـه انسـان يـې تـل پـه يـاد ولـره چـې دا هغـه څـه دي چـې تـه يـې. دا هوښـياري نـه ده چـې پـه ذهـن کـې دې هغـه څـه وگرځـوې چـې لـه خپـل ځـان نـه دې غافـل کـړي. تـه بـه وکولـی شـې د هغـو پـه دوسـتۍ ډډه وکـړې چـې نـه غـواړې پـرې حملـه وکـړې؛ ځکـه چـې دوسـتي د برابـرو ترمېنـځ ډېـره ټينگـه وي او هغـه انسـانان سره برابـر ښـکاري چـې د يـوه بـل قـوت يـې نـه وي ازمېلـی. پـام کـوه چـې هغوی چـې لانـدې کـړي دې دي، خپـل دوسـتان ونـه گڼـې. د بـادار او مريـي ترمېنـځ دوسـتي نـه وي. حتـی د ارامۍ پـه وخـت کـې دا د جنـگ حـال گڼـي. فکـر مـه کـوه چـې سـاکا د دوسـتۍ تصويبولـو لپـاره لـوږه کـوي، د دوی لـوږه داده چـې دوی پـه خپـل قـوت عمـل کـوي. دغـه ډول احتيـاط د ژمنـو لاسـليک کـول او د خدايگوټـو شـاهد نيـول يونـاني رسـم دی. زمـوږ پـه نظـر زمـوږ رښـتينی ديـن پـه قـول، عمـل کـول دي او هغـوی چـې يـې نـه کـوي، خـدای گوټـي غولـوي او تـه هغـه دوسـت تـه اړتيـا نـه لـرې چـې روغ نيتـۍ تـه يـې پـه شـک گـورې؛ خـو پـه مـوږ کـې بـه تـه دغسـې خلـک ومومـې چـې اسـيا او اروپـا دواړه وسـاتي. مـوږ د بکتـرا (بلـخ) گاونډيـان يـوو، دغومـره ده چـې تنـې مـوږ سره بېلـوي. مـوږ لـه تنـې نـه د بانـدې ملـک کـې آن تـر تريـس (Thrace) پـورې اوسـېږو او ويـل کيـږي چـې لـه تريـس نـه وروسـته مقدونيـه پرتـه

ده. مورږ ستا د دواړو امپراتوریو گاونډیان یو. فکر وکړه چې اوس ته غواړې مورږ ستا دښمنان اوسو یا ستا دوستان»؟

سکندر د هغو په ځواب کې دومره وویل چې دی به په خپل بخت چې پرې اعتماد لري، ډډه وکړي او د دوی مشوره به هم په نظر کې ولري او له احمق او خطرناک عمل نه به ډډه وکړي(٦٥).

له دغه متن نه څرگنده ده چې ساکا دغه لویان له سلیم عقل، پراخ نظر او عقلي استدلال نه ښه برخمن او په کافي اندازه زړور وو چې سکندر ښو عملونو ته متوجه کړي او مشورې ورکړي. دا به له دې امله و چې دوی له ژوند سره علاقمن، د باداری او غلامۍ مخالف او د خپلواک ژوند غوښتونکي وو. ځینې ممکن تعجب وکړي چې کوچیان او هغه هم د دوه زره او درې سوه کلونو د مخه کوچیان او دغسې پاخه فکرونه!؟

خو د ساکا او سکندر تر منځ دوستي او اعتماد ممکن نه و. د سکندر نظامي وضع له مساگیتانو سره په مقابله کې لا هم خطرناکه وه. سپتامنز هم ژوندی او فعال و او سکندر یې په باختر او سغدیانه کې له غتهو ستونزو سره مخ کړی و. له بلې خوا سکندر چې د هخامنشي امپراتوري یې لاندې کړې وه، عزم کړی و چې د ساکا قومونه هم لاندې کړي؛ خو له هغو سره په مقابله کې له خپل دغه عزم نه واوښت او هند ته د تگ په فکر کې شو. په دې ډول هغسې چې د تهي سین (سر دریا) د هخامنشي امپراتوري پوله وه، دده د امپراتورۍ پوله هم شوه او ساکا پر ځای پاتې شول.

د سکندر په امر د ساکا له هیئت نه لا د مخه د سر دریا نه د تېرېدلو لپاره دولس زره کښتۍ تیارې شوې وې چې له تختو، لرگیو او تېرونو نه جوړې شوې وې. ساکاوو که څه هم د سکندر پوځیان په پرله پسې ډول په لېندو

او غشو ويشتل، بيا هم پوځ له سين نه تېر شو او د دوی ترمېنځ جګړه ونښته چې اخري برې د سکندر د پوځ شو. د ساکا تلفات چې ډېر وو، معلوم نه دي. د يونانيانو هم يو شمېر سواره او پلي تلف او ټپي شول. ساکا چې نه لاندې کېدونکي نوم ګټلی وو، د سکندر په زور قايل شول او د روغې جوړې په مقصد يې يو هيئت ور واستوه. سکندر هم د معمول په شان د هغه هر کلی وکړ؛ خو د بيرته تګ په لاره کې په هغې سيمه کې چې د مخه يې درانه تلفات ورکړي و. "د اطرافي سيمو د سوزولو او د جنګ وړ کسانو د وژلو امر ورکړ»(٦٦) سکندر سغدياني ته ستون شو، په داسې حال کې چې سپتامنز د مخه له سمرقند نه باختر ته تللی و. په سغديانه کې سکندر څه وخت چې د دېرشو مساګيتي بنديانو د وژلو امر ورکړ، له نه فکر کېدونکي حال سره مخ شو. دغه بنديان چې له لوړو کورنيو څخه وو، د دې پر ځای چې خفګان وښيي خوښي يې وښودله. سکندر حيران شو او له هغو نه يې په خپله واورېدل چې که بل چا د دوی د اعدام امر ور کړی وای، دوی به خپه وای او اوس چې د نړۍ فاتح دغه امر کړی دی، دوی پرې وياړي. سکندر په دغه ځواب سره وغوړېد او هغوی يې وبښل او هغو هم د وفا او خدمت وعده وکړه او په خپل قول ټينګ ودرېدل(٦٧).

سکندر بلخ ته ستون شو، په همدغه وخت کې له يونان او سوريې څخه څه باندې څوارلس زره پلي او سپاره ملاتړ ورته ورسېدل او هغه چې تر دغه وخت پورې د ساکا ټبرونو نه ډېر تلفات ليدلي وو، د هغو په لاندې کولو کې نور هم ټينګ شو چې واکمني ته يې غاړه نه اېښودله او دغسې خلک چې سپتامنز د هغه پر ضد لمسول، کم نه وو؛ خو تر هغه د مخه سکندر په مخزېږدي ٢٣٨ کې په مراکندا (سمرقند) کې په يوه لوی مصيبت اوښتی و؛ او هغه دا چې د کلای ټس (Clitus) په نامه خپل لوړ رتبه افسر يې په

یوې مېلمستیا کې د جر او بحث په وخت کې، په داسې حال کې چې تړول نشه وو، سم له لاسه په نېزه سره وواژه. دغه وخت د ځوانو افسرانو او مشر افسر ترمېنځ حساسیتونه پیدا شوي وو او سکندر هم د ختیځو واکمنو په شان د زورواکۍ لار نیولې وه، خو کلای ټس داسې وفا پال افسر و چې هم یې د سکندر له پلار سره په صداقت خدمت کړی و او هم یې په خپله د سکندر په یوه نښته کې له مرگ نه ژغورلی و. سکندر چې لږ په حال شو، خپل مخ یې په نوکانو شوکارې کاوه او خپلو ساتونکیو ته یې زارۍ کولې چې ژوند یې ختم کړي او له دغه خجالت نه یې وژغوري. درې شپې او ورځې یې په خپله خېمه کې په لوږه تېرې کړې او څه وخت چې ساتونکي او خادمان یې پوه شول چې دی غواړي ځان هلاک کړي، په خېمه یې ور ننوتل او پرې غالب شول چې ډوډۍ پرې وخوري. پر هغه سربېره پوځیانو ددې لپاره چې د سکندر د خجالت بار سپک شوی وي، په رسمي ډول اعلان کړه چې د کلای ټس وژنه جایزه وه(٦٨). حقیقت دا دی چې د جنگونو فشار په مقدونیانو بد اثر کړی و او سره بې اتفاقه کړي یې وو؛ خو دا گډ خطر و چې دوی یې متفق کول. په بخدي او سغدیانه کې د سپتامنز په مشرۍ مقاومت روان و او په یادې شوې مېلمستیا کې د مقدونیې قومندانانو ته طعنه ورکړل شوې وه چې په جنگ کې د سپتامنز له لاسه مات شوي وو(٦٩).

سکندر د ژمي تېرولو لپاره د بخدي په لار کې د ساکا پولو ته نږدې زنیپا (Xanepa) نومي ځای ته ورسېد چې یوه کلي لرونکې ښېرازه سیمه وه او یو شمېر بخدیانو هلته پناه وړې وه. «دوی ناڅاپه د سکندر په یوه جنرال امینتاس (Amyntas) ودانگل، جگړه یې تر ډېره وخته روانه وساتله؛ خو چې اوه سوه تنه یې تلفات ورکړل... په شا شول. خو تلفات یې هم واړول، اتیا تنه مقدونیان یې له منځه یووړل او درې نیم سوه یې ټپي کړل؛ خو

د بخـدي خلکـو سره لـه دې هـم ښښـنه وګټلـه»(۷۰). سـکندر چـې دمخـه پـه غونډيـو او هسـکو ځايونـو کـې چونـۍ جـوړې کـړې وې او ځايـي اجير سرتيري يـې پکـې ځـای پـر ځـای کـړي وو، اوس د هغـه پـه ګټـه تمامـې شـوې. «سـپتامنز تـه اوس ډېـره ګرانـه شـوه چـې خـواړه او اسـونه ولـري، دا خـو لا پـر ځـای پرېـږده چـې د يـوې خونـدي مېنـې خاونـد وي.» سره لـه دې هـم سـپتامنز لـه مسـاګيتي سـاکانه درې زره سـواره تنظيـم کـړل او د يـوې لويـې حملـې بندوبسـت يـې ونيـوه؛ خـو پـه هغـه نښـته کـې چـې د کـوی نـس (Coenus) پـه قومندانـۍ د مقـدوني پـوځ او سـپتامنز د ملېشـاوو تـر منـځ وشـوه، لومـړني غالـب شـول او د سـپتامنز اتـه سـوه سـواره او د مقدونيانـو تـر هغـه ډېـر کـم تلفـات وشـول او پـه خپله سـپتامنز لـه مسـاګيتانو سره دښـتې تـه پـه شـا شـو. د سـپيتامنز د مـرګ پـه اړه دوه روايتونـه را پاتـې دي.

د مؤلـف اريـن پـه راويـت لـه سـپتامنز نـه زياتـره باختريـان او سـغديان جلا شـول او مسـاګيتانو يـې کامـپ چـور کـړ او هغـه يـې لـه ځانـه سره بوتـه او چـې يـې واورېـدل سـکندر لـه پـوځ سره د دوی پـه لـور روان دی، سـپتامنز يـې و واژه او سر يـې هغـه تـه واسـتوه(۷۱). دغـه روايـت پـه ډېـرو اثـارو کـې راوړل شـوی؛ خـو هغـه د اعتبـار وړ نـه ښـکاري... سـکندر تـه ګرانـه وه چـې مسـاګيتان پـه خپلـه سـيمه کـې لانـدې کـړي. دا هـم عجيبـه معلومېـږي چـې مسـاګيتان بـه د يـوه غيـر يقينـي خطـر نـه د بچ کېدلـو لپـاره سـپتامنز يانـې هغـه څـوک و وژني چـې «د ټـول ولـس د خلکـو د جنـګ محـرک و او مشرانـو يـې ورسره اتحـاد کـړی و(۷۲). د روم د تاريخپـوه (روفـوس) راويـت، ګـرد سره بېـل دی. د هغـه پـه روايـت سـپتامنز چـې د نشـې پـه حـال کـې ډوب ويـده و، مېرمنـې يـې پـه تـوره د هغـه سر لـه غـاړې نـه پـرې کـړ. مېرمـن يـې لـه جنګونـو او کوچـې ډولـه ژونـد نـه پـه تنـګ شـوې او ترينـه يـې پـه وار وار غوښـتي و چـې پـه خپلـو اولادونـو رحـم وکـړي او لـه جنـګ

نـه لاس واخلي او سـکندر تـه تسـليم شي؛ خـو هغـه ددې زارۍ نـه منلـې او ورتـه يـې ويـل چـې ده تـه مـرگ لـه تسـليمۍ نـه لـږ درد نـاک دی(۷۳).

حقيقـت چـې هـر څـه وي، سـپتامنز د نـن روځـې پـه اصـطلاح يـو داسـې گوريلايـي قومنـدان و چـې د خپلواکـۍ د مدافعانـو پـه ملاتـړ يـې د سـکندر نـه ماتېدونکـی پـوځ پـه بـاختر او سغديانه کـې تـر دوو کلونـو نـه ډېـر ټـال کـړ او ډېـر يـې ترېنـه لـه منځـه يـووړل. د نـړۍ دغـه نامتـو قومنـدان هغومـره چـې لـه سـپتامنز نـه سـتونزې لېدلـې دي، لـه بـل چـا يـې نـه دي ليدلـې.

د سـپتامنز پـه مـرگ سره منظـم مقاومـت لـه منـځ لاړ؛ خـو پـه بدخشـان او سـغديانه او ځينـو نـورو ځايونـو کـې دغسـې سـختې غرنـۍ سـيمې لا هـم وې چـې لويانـو يـې د سـکندر واکنـي نـه منلـه. د بدخشـان پـه غرينـو حصارونـو کـې څلـور دغسـې لويـان وو چـې پـه خپلـو لـوړو او ټينگـو کلاگانـو کـې يـې ځانونـه خونـدي ليـدل. سـکندر د مخزېـږدې ۳۲۸ کال د سره ژمـې پـه پـای کـې پـرې غالـب شـو، خـو "پـه دغـه مـارش کـې يـې نـږدې دوه زره سرتيري د سـړو او نمونيـا نـه لـه لاسـه ورکـړل». بـل غرنـی حصـار د "د سـغديانه غـر» و چـې نـه لانـدې کېدونکـی گڼـل کېـده او د بلـخ يـوه مشر اوکسـيارتز (Oxyartes) خپـل سرتيري لـه خوراکـي ځيزونـو او خپلـې کورنـۍ سره هلتـه ځـای پـر ځـای کـړي وو. دوی دغومـره ډاډه وو چـې د سـکندر د پيغـام پـه برابـر کـې پـه رشـخند سره ځـواب ورکـړی و چـې دوی بـه «يـوازې وزر لرونکـو سرتېـرو تـه تسـليم شي». او چـې د سـکندر انجينران او ډېـر نـور پـه شـپه کـې غـره تـه وختـل دوی بيـا ورتـه تسـليم شـول(۷۴).

سـکندر پـه دې ډول لـه درې کالـه جگـړې کولـو او سـختو سـتونزو لـه گاللـو او ډېـرو انسـاني تلفاتـو لـه ورکولـو نـه وروسـته پـه مخزېږدې ۳۲۷ کال کـې پـه دې

بريالی شو چې باختر يانې بلخ، بدخشان، هرات او تر سردريا پورې سغديانه لاندې کړي. ده د خپلې واکمنۍ د خوندي کولو لپاره يو لړ نوي کارونه وکړل او پخواني يې سرته ورسول. غټ کار يې هغه شپږ لويې نظامي چوڼۍ يا حصارونه وو چې د سکندريې په نامه ورو ورو ښارونه او د سوداګرۍ د ودې لامل شول. پورته يادې شوې سيمې د پخوا په شان د بخدي يا بکټريانه تر لاس لاندې سيمې وې چې يوازې ارين نژاد خلک پکې اوسېدل او سکندر د بخدي نوی والي امينتاس (Amyntas) ته يې لس زره پلي سرتيري او درې نيم زره سواره تخصيص کړل.

د سکندر بل کار دا و چې د باختر او سغدياني له لوړو کورنيو څخه يې دېرش زره ځوانان راټول کړل او د مقدوني ډوله نظامي روزنې لاندې يې ونيول. په دغه مقصد چې اوس به يرغمل او وروسته به پوځي افسران وي. سکندر دوی دغومره مهم ګڼل چې هغوی يې «خپل ځای ناستي» ونومول يانې هغوی چې د افسرانو په توګه به د مقدوني ساتونکو ځايونه نيسي. د سکندر بل اساسي مدني نوښت دا و چې د باختر د يوه محلي واکمن اکسيارتز (Oxyartes) له لور رخسانې سره يې په خاصو مراسمو سره واده وکړ، لکه چې وروسته د هغه ځای ناستي سلوکوس نيکاتور د سپتامنز له لور اپامه (Apama) سره واده وکړ او د دوی يو زوی بيا په يونان باختري دوره کې پاچا شو(۷۵). دا ټول په دغسې حال کې چې سکندر په دغو سيمو کې ډېرې ستونزې ليدلې او ډېر سرتيري يې له منځه وړل شوي وو او عنعنه پال افسران يې ناراضي وو. سره له دې هم سکندر په دغو او نورو کارونو سره د لاندې شويو ولسونو او يونانيانو تر منځ د برابرۍ او خپلوۍ اړيکې ټينګې کړې، که څه هم استاد يې، ارسطو غير يونانيان «بربريان» ګڼل. سکندر د بل کال د پسرلي په اخر کې له زراسپه (بلخ) نه د هند په لور وروسته له هغه روان شو

چې په بخدي کې يې خپل شل زره ناروغ او ټپي سرتيري له ځايي خلکو سره ځای پر ځای کړل. د ده په ځه باندې يو لک پوځ کې له مقدونيانو او يونانيانو سره باختريان، سغديانيان، ساکا او نور هم ملګري وو. په دې حساب سکندر په تاريخ کې لومړنی کس کيږي چې د ختيځو او لويديځو ولسونو په نږدې کولو کې يې نوښت کړی او په دغه چلند سره يې په باختر کې د يوه نوي او ډيناميک مدنيت د هسکېدو لپاره ډګر هوار کړی چې وروسته به يې بيان وشي.

سکندر په ختيځه آريانا کې

سکندر د ۳۲۷ مخزېږديز کال په پسرلي کې له زراسپه (بلخ) نه د هند په نيت له ځه باندې يو لک يوناني او باختري پوځ سره روان شو او په لسو ورځو کې د کوشان کوتل له لارې له هندوکش نه واوښت او بګرام ته ورسېد چې هلته يې د مخه يوه چاونۍ جوړه کړې وه. دلته د هند د تاکسيلا پاچا او نور شهزاده ګان ورغلل او د خپل رقيب د پنجاب پياوړي پاچا پورس (Pourus) د لاندې کولو په مقصد يې د مرستې وعده ورکړه. د همدغه مقصد لپاره دوی پيلان او نور سوغاتونه هم هغه ته وړاندې کړل. سکندر د کابل سين پر غاړه ته (روان و)، تر ځو ننني جلال آباد ته نږدې د نياسا (Nyasa) ښار ته ورسېد چې مؤسس يې د ډيونيسس (Dionysus) په نامه يو خدای ګوڼي ګڼل کېده او سکندر هغه په خپل حال پرېښود. سکندر دلته خپل پوځ دوه ځايه کړ، وړه برخه يې د دوه قومندانانو په سروالۍ د خيبر له لارې د اباسين يا انډوس (Indus) ته د رسېدلو په مقصد وګمارله او په خپله يې د پوځ له لويې برخې سره د کونړ (خوسپس) او باجوړ لار ونيوله.(۷۶) په کونړ کې اسپه سيان (Aspasians) او په باجوړ کې د هغو يوه ځانګه ګورايينان (Guraeans) او په سوات کې يې بله ځانګه اساسينيان (Assacenians) په

کلاګانو کې اوسېدل. اسپه سیان په سانسکرت کې اسواکا (Asvaka) یا اسوه غانه یادېدل چې وروسته په اسلامي دوره کې په افغان یاد شول.

د خیبر له لارې پوځ بې له کوم خطرناک مقاومت نه په څه باندې یوه میاشت کې اباسین ته ورسېد؛ خو سکندر په کونړ کې له ټینګ مقاومت سره مخ شو. د مؤلف ګرین په وینا «له هغې غرنۍ سیمې نه چې دی تېر شو، ګرانه وه چې جوړه وکړي او له ډېرو دغسې قوي خلکو سره مخ شو چې ځانونه یې لومړۍ درجه جنګیالي ثابت کړل. په یوه نښته کې یې غشي له اوږې نه تېر شو او د جنګ تر پایه پورې (چې د ۳۲۷ له نومبر نه د ۳۲۶ تر فبرورۍ پورې اوږد شو) حال یې چې په دقیق ډول وښوول شي، خورا لړزنده او عصبي به بیان شي. زیاتره دیوال لرونکي ښارګوټي چې ده پرې ودانګل د دې پر ځای چې خپل ورونه پرانېزي، ټینګ مقاومت وښود او څه وخت چې په پای کې لاندې شول، اوسېدونکي یې د انتقام په ډول ټول له تېغ نه تېر کړل.(۷۷) سکندر د انډاکا (Indaca)، اندارج؟ برکوټ (بریکوټ (Birkot او آري ګاین (Arigaion) هرنای یا ارنوایي ښارګوټو له لاندې کولو نه وروسته د چترال ښار هم لاندې کړ چې د اسپه سیو ډېر مهم ښار و.(۷۸) د اساسنیانو په ملک کې د مساګا (Massaga) ښارګوټي له څلورو ورځو نښتو نه وروسته په سختۍ سره ونیول شو او د هغه اوه زره هندي سرتیري اجیران یې چې د اسپه سیانو واکمن استخدام کړي وو، ووژل. دوی د جنګ په اخر کې یونانیانو ته تسلیم شوي وو.(۷۹) د اساسنیانو په سیمه کې د اورنوس (Ornos) غر و چې د اوسني سوات او بونیر خلکو ورته پناه وړې وه. سکندر د هغو د لاندې کولو په نیت هم شو، لکه چې د سغدیانه غره کې یې هم همدغسې کړي و. یونانیان معتقد وو چې د دوی خدایګوټو دایوني سوس (Dionysus) او هېراکلیس ډېر د مخه هند لاندې کړی و، سکندر وغوښتل چې د هغو تقلید

وکړي، بلکې تر هغو نه لا زيات وکړي؛ نو يې هلته په جګړه کې په خپله برخه واخيستله... او تر احتياط نه زيات له انرجي نه کار واخيست او په پای کې چې له هرې خوا نه پرې ګوزارونه کېدل، په ځمکه ولوېد او سخت ټپي شو. اخري بری، سره له دې هم د مقدونيانو شو او سکندر لومړی کس و چې د غره سرته وخوت. د اباسين په لويديځ کې د هغه اخري عمل ډېر زيږ و. له پلوتارک نه روايت دی چې "... وروسته له هغه چې هغه په يوه ښار کې ورسره اوربند وکړ، پرې ښوول چې ولاړ شي، د تګ په وخت کې يې پرې نابره ودانګل او ټول يې ووژل او دغه عمل د هغه په نظامي سوانح کې د يوه داغ په شان نښتی دی، په نورو ټولو حلاتو کې هغه د يوه پاچا په شان د رواج له مخې جنګ کړی دی.(۸۰) د سکندر تاريخي بيوګرافي ليکونکی پروفيسر پيټر ګرين وايي چې «د هندوش (هندوکش) جنګي قومونو سکندر له دغسې ډېر سخت مقاومت سره مخ کړ، چې هغه هيڅکله تجربه کړی نه و.(۸۱)

سکندر په هند کې

سکندر د مخزېږدي ۳۲۶ کال په اپريل کې د خپل پوځ د دواړو برخو په سروالي له اباسين نه او د هند په برخه کې چې له اټک نه يو څو ميله لرې په شمال کې پروت دی، تېر شو او د تاکسيلا د نوي پاچا (امفي) په نظامي مرسته د پاچا پورس د لاندې کولو په نيت د پنجاب په لور روان شو. تاکسيلا د اباسين او جېلم ترمنځ يو لوی ښار و او له جېلم نه اخوا د پاچا پورس علاقه (سيمه) وه چې په هند کې تر ټولو پياوړی پاچا و. ده هم د ښسوس په شان فکر کاوه چې سکندر به له خپل پوځ سره ونه شي کړی چې د جيلم له سين نه تېر شي؛ خو سکندر له هغه نه تېر شو، لکه چې د مخه له امو نه تېر شوی و. په هغې جګړې کې چې د پورس پاچا د پوځ او د سکندر

د پوځ تر منځ ونښتله، د هند له پوځ نه نږدې شل زره پلي او درې زره سواره تلف شول. یونانیانو هم تلفات ورکړل. په پای کې پاچا پورس سکندر ته تسلیم شو او د دواړو تر منځ روغه وشوه او دواړه سره مخامخ شول. پورس د سکندر د یوې پوښتنې په برابر کې چې اوس څه درسره وکړم وویل چې "دغسې سلوک راسره وکړه چې یو پاچا یې باید وکړي». سکندر بیا وپوښته چې که کوم بل څه رانه غواړې؟ په ځواب کې یې واورېدل چې «زما په دغه غوښتنه کې هر څه پراته دي.» سکندر په دغه ځواب سره خوښ شو او پاچاهي یې بېرته ورکړه.(۸۲)

د غالب او مغلوب پاچایانو دغه محاوره د احمدشاه دُراني او د پنجاب د مغلو د مغلوب وایسرای میر معین الملک محاوره را په یادوي چې څه باندې دوه زره کاله وروسته له هغه، لاهور ته نږدې شوې وه. معین الملک د احمد شاه د دغې پوښتنې په ځواب کې چې که زه ستا لاس ته درغلی وای څه به دې راسره کړي وای؟ وویل چې «ما به دې سر پرې کړی او هغه به مې خپل شاهنشاه ته استولی وای.» احمد شاه بیا پوښته وکړه، اوس چې ته زما په لاس کې یې څه درسره وکړم؟ هغه بیا وویل چې « که سوداګر یې خرڅ مې کړه؛ خو ته پاچا یې (یو عادل او زړسواندی پاچا) احسان راسره وکړه او ومې بښه». احمد شاه همدغسې وکړل. (۸۳)

خو سکندر د خپل بري په هسکه او د ځوانۍ په قوت کې د خپل پوځ په برابر کې مغلوب شو. له جنګ نه ستومانو او له خپل وطن نه مسافرو سرتیرو او افسرانو یې نور نه غوښتل جنګ وکړي او مخته ولاړ شي. سکندر ډېر کوښښ وکړ چې هغوی له خپل عزم نه واړوي؛ خو بریالی نه شو. که څه هم د اوږدې وینا په ترځ کې یې ورته وویل چې تاسې زما په قوماندانۍ ډېر هېوادونه لاندې کړي او نږدې ده چې ټوله نړۍ ونیسو او «... دغسې

امپراتوري به هيڅ پولې ونه لري؛ خو هغه چې خداى د ټولې نړۍ لپاره ټاکلي دي». دا يې هم ورته وويل چې ”لاندې شوې نړۍ په تاسو پورې اړه لري، د شتمنۍ زياتره برخه يې لا د مخه د تاسو په لاسونو کې لوېږي او هغه وخت چې ټوله اسيا لاندې شي، زه به له دېنه هم وړاندې لاړ شم چې يوازې ستاسې غوښتنې پوره کړم. له هغه نه چې تاسې خيال کوی ډېر شته او قدرت به ولری. زه به هغوی چې پاتې شي، د هغو د رخې وړ وګرځوم چې غواړي ستانه شي».

کوي نس (Coenus)يوه افسر د نورو له خوا د اوږدې مودبې وينا په ترڅ کې د ټولو د ګټې او مصونيت په خاطر وويل چې ټول موجود پوځيان «... له تا سره د جنګ خطرونه او سختۍ ګالي او له هغو نه ځينې وژل شوي، ځينې چې په زخمونو سره معيوب شوي وو، د اسيا په بېلو بېلو برخو کې پاتې شوي دي او ډېر نور له ناروغۍ نه مړه شوي دي او په دې ډول له هغه لوی پوځ نه کم پاتې شوي او د يو څو نورو روغتيا او پخوانۍ قوت او عزم له منځه تللی دی. دوی هر يو په ټينګه غواړي خپل پلار او مور يا خپله مېرمن او بچيان، که ژوندي وي، ووينې او ټول د خپل کور اشنا خاوره غواړي. په دې هيله چې له سره يې ووينې او ژوند وکړي، نه په غريبۍ او بې نومۍ سره،

د پخوا په شان، بلکې په هغې خزانې چې د تا له برکته يې ګټلې، په ښه نامه او شتمنۍ سره. کوښښ مه کوه د دغسې کسانو قومندانې وکړې چې نه غواړي در پسې لاړ شي، که د هغو زړه درسره نه وي، ته به د هغو پخوانۍ زړورتيا يا پخوانۍ روح ونه مومې... صاحبه! که تر هر څه لوړ يو څيز وي چې يو بريالی کس پرې پوه شي، هغه دا دی چې څه وخت پر ځاى ودرېږي».(۸۴)

د سکندر وروستی وخت

سکندر بیا نه یوازې پر ځای ودرېد؛ بلکې پر شا ولاړ او په سره اوړی کې د بلوچستان د ګاکرو له پاسه د مقدونیې په لور روان شو او وروسته له هغه چې په دغه سخته لاره او تودخې کې یې ډېر سرتیري هلاک شول، بابل ته ورسېد. تر هغه د مخه د سوسه (Susa) په ښار کې د باختر او فارس ملکونو له لوړو کورنیو نه په یوه روایت نهه زره او په بل روایت لس زره نجونې د پوځ سرتېرو او افسرانو ته په لوړو مراسمو سره واده کړې. د داریوش یوه لور یې له ځان سره او د هغه د کورنۍ نورې نجونې او همداسې د نورو لوړو کورنیو نجونې یې له خپلو افسرانو سره جوړه کړې چې په هغو کې د سپتامنز لور اپامه هم وه چې سلوکوس نیکه تور ته یې واده کړه. وروسته په بابل کې یې خپل وطنوال په دې ډول مخاطب کړل.

«غواړم در یاده کړم چې هغه وخت چې زمونږ په خدمت کې شامل شوئ، ستاسې حال څنګه و؟ او بل به د خپل پلار له وخت نه شروع وکړم، هغه وخت چې هغه وموندلی تاسې خوار، بې وزلي او کوچي خلک وی چې د غرو په لمنو کې مو وړې رمې پیولې چې هغه مو د غرنیو ګاونډیو قومونو په مقابل کې له جنګ نه پرته ساتلی نه شوې، هغه هم زیاتره وخت په نابریالي ډول. د اغوستلو لپاره هغه د پوټکو پر ځای کالي در کړل او له سپېرو غرو نه یې ښېرازو هوارو ته ښکته کړئ او درته یې وښووله چې له دغو قومي خلکو سره وجنګېږئ، د دې لپاره چې مجبور نه اوسی د خپل ژوند د خوندیتوب لپاره سختو ځایونو ته پناه یوسی. هغه ښارونو ته راوستلئ، عادل قوانین او ضابطې او مدني رواجونه یې درکړل. په دغو بربریانو باندې یې واکمن کړئ، یانې هغوی چې تل یې ځورولی، ځپلی او مریي کولی او تاسې یې له لاس لاندې کسانو څخه خپلواکې ته ورسولی» سکندر وروسته له هغه چې د خپل

پلار لـه خـوا د یونـان د لانـدې کولـو قصـه وکـړه، پـه خپلـې قوماندانـۍ سره یـې د هخامـنشي امپراتـورۍ، مصر، بـاختر، سـغدیانې او هنـد د لانـدې کولـو بیـان وکـړ.

مـا لــه خپــل پلار نــه د سرو او ســپینو زرو یــو ځــو جامونــه او د شــپېتو تالانــو (Talents) یـوه خزانـه او پنځـه سـوه تـالان پـور پـه میراث ومونـدل. اتـه سـوه نـور تـالان مـې پـور کـړل او لـه دغسـې هېـواد نـه روان شـوم چـې حتـی تاسـې یـې مړولـی نـه شـوئ. اوس مصر، سـایرین (Cyerne) چـې بـې لـه جنـګ نـه مـې تـر لاسـه کـړل، ستاسـې دي. د بابـل، بـاختر، سوسـه او د لیدیـا شـتمني، د پاړسـیانو شـتمني او د هندیانو شـتمني ټولې ستاسـو دي او سر خلاصی سـمندر ستاسـو دی. لـه تاسـو نـه والیـان، جنرالان او لـوی واکمنـان هسـک شـوي دي. زه لـه دغـو ډېـرو غنیمتونـو څخـه، لـه دغـه تـاج او زېـړې چپنـې نـه پرتـه څـه لـرم؟ مـا هیـڅ څیـز د ځـان لپـاره سـاتلی نـه دی. لـه تاسـو نـه هیڅـوک لـه دغـو شـتمنیو نـه پرتـه چـې تاسـې لپـاره سـاتل کیـږي، زمـا شـخصي خزانـې تـه ګوتـه نیولـی نـه شي. زه د هیـڅ څیـز سـاتلو لپـاره اړتیـا نـه لـرم، ځکـه چـې زه هغـه څـه خـورم چـې تاسـې یـې خـورئ. د ستاسـو پـه شـان خـوب کـوم. پـه رښـتیا کـوم خـواړه چـې زه یـې خـورم زیاتـره وخـت نظـر د تاسـو لـه خـوړو نـه چـې ښـه دي، لا سـاده دي او زه پوهېـږم چـې زیاتـره وخـت زه هسـې ویـښ ناسـت یـم چـې وګـورم تاسـې پـه ارامـۍ او مصؤنیـت سره خـوب وکـړئ. لـه تاسـو نـه څینـې ګیلـې کـوي چـې سـتونزې او سـختۍ مـو ګاللې دي، آیـا لـه تاسـو نـه څـوک ویلـی شي چې تاسـو هغه سـتونزې ګاللې دي چـې مـا نـه دي ګاللې؟ لـه تاسـو نـه څـوک ویلـی شي چـې هغـه زمـا لپـاره ډېـرې سـختۍ تېـرې کـړې، نظـر دې تـه چـې مـا یـې پـه اړه سـختۍ ګاللـې دي؟ راځـئ، اوس هـر یـو چـې لـه تاسـو نـه زخمونـه لـري ځـان لـوڅ کـړئ او زه بـه خپـل زخمونـه وښـییم. زمـا د بـدن هیـڅ برخـه البتـه د مخـې برخـې لـه داغونـو نـه خـالي نـه ده او نـه داسـې وسـله شـته چـې زمـا پـه بـدن بانـدې یـې نښـې نـه

وي پـرې اېښـې. زه د لاس پـه لاس جگـړه کـې پـه تـورې سره ټپـي شـوی یـم، زه پـه غشـو او منجلیقونـو پـه گولیـو سـوری سـوری شـوی یـم، زه بیـا بیـا او ټـول ستاسـې پـه خاطـر پـه کاڼـو او سـوټیو وهـل شـوی یـم. مـا ستاسـې د ودونـو لپـاره جشـنونه نیـولي دي او د تاسـې ډېـرو ماشـومان بـه زمـا د ماشـومانو خپلـوان وي» (۸۵) خـو د ده د وینـا اخـري برخـه رښـتیا نـه شـوه، ځکـه چـې دی پـه همدغـه بابـل ښـار کـې د مخزیـږدی ۳۲۳ کال د جـون پـه دیارلسـمه د درې دېـرش کلونـو پـه منـگ پـه ظاهـر کـې د شـدیدې تبـې لـه املـه مـړ شـو.

پـه نـړۍ کـې د سـکندر پـه شـان قومنـدان، هغـه هـم ځـوان قومنـدان، نـه دی تېـر شـوی. ده د خپـل وخـت نـړدې ټولـه معلومـه نـړۍ پـه لنـډه مـوده کـې لانـدې کـړه. پـه هغـو یـې هیـڅ رحـم نـه کاوه چـې ورسره جنگېـدل او مغلوبېـدل. څنگـه چـې ده بېحسـابه جگـړې گټلـې، بېحسـابه انسـانان هـم وژل شـوي دي، کـه څـه هـم هغـوی یـې ښښـل چـې ورتـه تسـلیمېدل. لـه بلې خـوا ده پـه بابل کـې د یـوې سترې غونـډې پـه تـرڅ کـې د مغلوبـو او غالبـو ولسـونو د زرگونـو نارینـه او ښـځینه ځوانانو پـه جـوړه کولـو سره د دغـو ولسـونو تـر منـځ «د پخلاینـې او اتحـاد» بنسـټ هـم کېښـود، پـه دغـه مقصـد چـې «د لانـدې شـویو او فاتحانـو تـر منـځ تـوپیر لـه منځـه یـوسي». (۸۶) ده لا د مخـه پـه بـاختر کـې د همدغـه مقصـد د واقعـي کېدلـو پـه لـور عـملي گامونـه اخیسـتي وو چـې نتیجـه یـې هلتـه د یـوه نـوي ډینامیـک مدنیـت هسـکېدنه شـوه. پـه واقـع کـې د ده پـه یرغلونـو سره د ختیـځ او لویدیـځ تـر منـځ د لومـړي ځـل لپـاره د سـوداگرۍ او پوهـاوي لار خلاصـه شـوه؛ خـو د ده د خپلـې وینـا لـه مخـې ده مغلـوب ولسـونه لـوټ کـړل، پـه دغـه مقصـد چـې خپـل خـوار مقدونیـان او یونانیـان شـتمن کـړي؛ نـو د سـاکا مشرانـو هغـه وینـا سـمه وختله چـې ورتـه یـې ویلي وو چـې « تـه لومـړی کـس یـې چـې لـه حـد نـه د ډېـرو ځیزونـو لـه لرلـو سره دې لـوږه پیـدا کـړې ده». لـه دې ټولـو سره سره یـا د هغـو لـه

امله سکندر او کارونه یې اوس هم د معما په شان دي او تاریخپوهانو ددغې معما د پوهېدلو په مقصد ډېر اثار کښلي او لا یې هم کاږي. سکندر په نړۍ کې د هغو له ډلې نه دی چې په اړه یې بیخي ډېر اثار خپاره شوي دي. په خاص ډول د یادونې وړ ده چې د سکندر له امله د اریانا د ولسونو تاریخ د لومړي ځل لپاره ډېر روښان شو؛ خو تر اوسه په قانع کوونکې توګه یقیني شوې نه ده چې سکندر ولې دغسې نه فکر کېدونکي کارونه وکړل.

یونان ـ باختري دولت

د سکندر له مړینې نه زر وروسته «سپېڅلی اتحاد» له منځه لاړ او امپراتوري یې له څه کړکېچ نه وروسته د هغه د څلورو جنرالانو تر منځ وویشل شوه: مقدونیه او یونان د کساندر (Cassander) مصر د بطلیموس (Ptolemy)، تریسس او وړه اسیا د لای سماکوس (Laysmachus) او بابل، پارس، باختر د سلوکوس نیکاتور (Selecuz Nicotar) شول. په دې ډول نیکاتور چې د بابل والي و، په ۳۱۲ کې د سکندر د امپراتورۍ د پراخې برخې واکمن شو؛ خو په مخزېږدي ۳۰۵ کال کې مجبور شو چې د هندوکش ختیځې خوا سیمې د هند پاچا چندرا ګوپتا موریا ته پرېږدي چې د سکندر له مړینې نه وروسته پاچا شوی او د پتالي پوتره یا پتنه ښار یې مرکز ټاکلی و. ده د نیکاتور ټول هغه کوښښونه شنډ کړل چې د امپراتورۍ د ختیځو برخو د خوندي کولو لپاره یې کول. د یوه تړون له مخې نیکاتور ومنله چې د پنځه سوه پیلانو په عوض کې دغه سیمې د ګد روسیه (بلوچستان) په ګډون چندراګوپتا ته پرېږدي. سره له دې هم د موریا کورنۍ په ګندهارا یانې کابل او کندهار باندې حاکمه شوه. په دې ډول د هندکش غرونه د سلوکوس او موریا کورنۍ تر منځ پوله شول. دغه امپراتوري د چندرا کوپتا د لمسي، اشوکا په دوره کې له هرات نه تر بنګال او میسوري پورې پراخه وه او بودایي دین هم

پکـې خپـور شـو. بودیـزم حتـی پـه چین کـې هـم د مذهبـي ډلـو پـه کوښـښ سره لار ومونـدلـه؛ خـو د اشـوکا لـه واکمنـۍ وروسـته د موریـا امپراتـوري چـې د هنـد لومـړۍ امپراتـوري وه، مـخ پـه ځـوړې شـوه او پـه مخزېـږدي ۱۸۵ کـې د ۱۳۶ کلونـو عمـر نـه وروسـته لـه منځـه لاړه. د چندراګوپتـا تـر وخـت پـورې د هندیانـو ژبـه سانسـکرت یـوازې ویـل کېـده او لـه هغـه وروسـته ولیـکل شـوه.(۸۷)

بـاختر تـه د نیکاتـور توجـه هـم هغومـره ډېـره وه، لکـه د سـکندر چـې وه. دی هـم د سـکندر پـه شـان د باختریانـو زوم و او پـه هغـه سربېـره ډېـر یونانیـان او مقدونیـان لکـه چـې د مخـه ویـل شـوي، پـه بـاختر کـې پاتـې شـوي وو. لکـه چـې ویـل شـوي سـکندر سربېـره پـر دې چـې سـل زره ټـېـي او نـاروغ یونانیـان یـې لـه ځایـي خلکـو سره پـرې اېښـي و، د بـاختر او سـغدیانې لـه لـوړو کورنیـو څـه یـې ډېـرش زره ځوانـان نظامـي خدمـت تـه جلـب کـړي وو. سربېـره پـر دې پـه آریـا (هـرات) اراکـوزي (کندهـار)، بلـخ (بکتـرا) او داسـې یـې هـم پـه سـغدیانه کـې یـو لـړ نظامـي چونـۍ جـوړې کـړې وې چـې هغـه ورو ورو پـه ښـارونو بدلـې شـوې او یونانیـان پکـې اوسـېدل. سـلوکوس (۳۱۱ -۳۸۱ مخزېـږدي) او د هغـه ځـای ناسـتی زوی انتیاکـوس (Antio Chus) پـه بـاختر کـې د یونانیانـو ځـای پـر ځـای کولـو تـه لا هـم دوام ورکـړ.

دوی د نویـو ښـارونو بنسـټ هـم کېښـود چـې پـه دغـه عمـل سره یـې د یونـاني کولـو حرکـت پیـاوړی کـړ. د دغـه حرکـت غټـه بېلګـه د آی خانـم ښـار دی چـې پـه ختیـځ بـاختر کـې د امـو او کوکچـې سیندونو د یـو ځـای کېدلـو پـه برخـه کـې پـه ۳۰۰مخزېـږدي کـې یـې بنسـټ کېښـودل شـو. بنسـټ اېښـودونکی یـې پـه خپلـه نیکاتـور و. دغـه ښـار هـم د یونـاني ښـارونو پـه شـان د یـوې جګـې غونـډۍ پـه اړخ کـې ودان شـو. اصلي نـوم یـې یونـاني و چـې تـر اوسـه هـم معلـوم شـوی نـه دی. ښـار د یونانیانـو او بـه خـاص ډول د هغـو د واکمنـي ډلـې لپـاره جـوړ شـوی و

او هغه ځانګړتیاوې یې لرلې چې یوناني ښارونو لرلې لکه د واکمن ماڼۍ، جمنازیېم، تیاتر، پراخ انګړونه او ډبرینې پلې ستنې.(۸۸)

آی خانم د باختر مرکز شوی و چې والي یې له هغه نه د سلوکوس تر لاس لاندې باختر او سغدیانه اداره کوله. مهمه دا ده چې د باختر والي دیودوتس (Diodotus) په مخزېږدي ۲۵٦ کې باختر خپلواک اعلان کړ او په دې ډول یې د یونان ـــــ باختري خپلواک دولت بنسټ کېښود چې څه باندې یوه پیړۍ یې په باختر کې عمر وکړ. دغه دولت چې په شمال کې ډېر ځایونه د مرو په ګډون له لاسه ورکړل، د ختیځ په لور یې ډېر پرمختګ وکړ. نه یوازې د هندوکش د سهیل ټولې ځمکې یې د آریا (هرات) په ګډون د موریا له واکمنو نه ونیولې، د ۱۹۰ او ۱۸۰ مخزېږدیز کلونو تر منځ یې د شمالي هند لویه برخه هم لاندې کړه؛ خو واکمنو یې ونه شو کولی دغه پراخ ملکونه سره یو موټی وساتي؛ ځکه چې په دوی کې دوه واکمنې کورنۍ هسکې شوې: د ډیمتریوس (Demetrius) کورنۍ په شمالي هند کې او دیوکراتیدس (Eucratides) په باختر کې. دغه وېش په ختیځ کې د یونان واکمنې د خوندي ساتلو د هیلې لپاره د مرګ ځپېره شوه. دا په داسې حال کې چې سرتېري یې چې یونانیان ول، وار په وار په جنګونو کې له لاسه ورکول، بې له دې چې نوي یوناني ملاتړي تر لاسه کړي؛ نو واکمنان یې کمزوري کېدل.(۸۹) په پای کې چې زر به ولیدل شي، په یونان - باختري دولت باندې د مرګ ځپېره له باندې نه حواله شوه، لکه چې په هخامنشي امپراتورۍ باندې هم دغسې شوي و؛ خو یونان- باختري ښه پرمختللې او روښانه دوره وه. هغه د زرو ښارونو په نامه یادېده، له زراعتي او کلیوالي حال نه تېره شوې مدني او ښاري دورې ته رسېدلې وه. په دغې دورې کې محلي او ترانزیتي سوداګري وده کړې وه چې له امله یې نقره یې سکې پیمانه په چلند کې وې. د دغه

نـوي مدنيـت ترخنگـه د باختريانـو او ښـاري يونانيانـو او د کليـو او بانـډو خلکـو پـه دغسـې فضـا کـې سره گـډ ژونـد کاوه چـې د اروپايانـو او اسـيايانو د ورورۍ او همـکارۍ لـوړه بېلگـه گڼـل شـوې ده. د مؤلـف هولـټ پـه وينـا « د نولسـمې پېړۍ اروپايـي پوهانـو پـه بـاختر کـې د لرغونـې نـړۍ ډېـر ښـه اړخونه وموندل.» ځينـو لا د بېلـو کلتورونـو د خلکـو ترمېنـځ دغـه وروري لـږ تـر لـږه بـه ځينـو برخـو کې داسـې گڼلـه چـې نـړۍ يـې د عيسـويت د هسـکېدلو لپـاره هـواره کـړې وي.(۹۰)

پارتيه

د پـارت دولـت چـې د يونـان ـــــــ بـاختر پـه لويديـځ کـې هسـک شـو، د وروسـتي پـه زيـان تمـام شـو. کـه څـه هـم هغـه ورتـه د سـلوکيدي خطـر مخـه نيولـې وه. پارتيـه د سـدامغان، شـاه رود، جويـن، سـبزوار، نيشـاپور، طـوس، ترشـيز لـه سـيمو او د هريـرود لـه حوضـې نـه جـوړه وه.(۹۱) دا هغـه سـيمه وه چـې پـه منځنيـو پېړيـو کـې د خراسـان پـه نامـه يـاده شـوه. پارتيـه دوه کالـه وروسـته لـه هغـه پـه مخزېـږدي ۲۵۴ کال کـې سر هسـک کـړ چـې د يونـان ـــــ بـاختري دولـت پـه بلـخ کـې د ديودوتـس پـه سروالـۍ پـه واک رسـېدلی و. د پـارت دولـت د بنسـټ ډېـره ارسـاس (Arsees) اېښـې وه چـې پـه ارسـاک (Arsak) يـا ارشـاک يادېـده. دی د پرنـای (Parnae) ځانگـې مشر و چـې د پوونـده دهـای (Dahae) قـوم يـوه برخـه وه او هغـه مسـاگيتا (Massagetae) تـه منسـوب وه. دوی چـې پـه اصـل او نسـب کـې سـاکاوو د کسـپين او ارال تـر منـځ سـيمو کـې اوسـېدل.(۹۲) د گرشـمن پـه وينـا "د ايـران پـه خـاوره کـې د پـارني ننوتـل دسـتي (سـاکي) قومونـو د هغـه لـوی حرکـت مخکښ گڼـل کېـدلی شي چـې يـوه پېـړۍ وروسـته د هغـو يرغـل ايـراني [د پـارس] دولـت نسـکور کـړ او د يونـان ـــــ بـاختري واکنـي يـې ختمـه کـړه».

پـه هـر حـال د پـارت واکمنـي اول تـر څـه حـده د ارسـاک د ورور تيريداتـس (Tiridutes) او پـه پـوره ډول د متريداتـس (Metridates) پـه پاچاهـي کـې پـه

یـوې امپراتـورۍ بدلـه شـوه. د دغـې کورنـۍ هـر پاچـا د پارتیـا د مؤسـس ارسـاس (Arsases) پـه لقـب یادېـده او وروسـتی پاچـا یـې ارتـه بانـوس (Arta banus) د دېرشـم ارسـاس لقـب درلـود. لومـړی متریداتـس لـه ۱٦۰ نـه تـر ۱۴۰ مخزېږدي پـورې مـاد، ایلام، پـارس، کاراسین (Caracene)، بابـل، اثوریـه پـه لویدیـځ کـې او گـد روسـیه او ممکـن هـرات او سیسـتان پـه ختیـځ کـې لانـدې کـړ. پـه دې ډول د پـارت امپراتـوري پـه اروپـا کـې د روم د امپراتـورۍ رقیبـه شـو چـې د سـلوکوس امپراتـوري یـې لانـدې کـړه او پـه خپلـه یـوه لویـه امپراتـوري جـوړه شـوې وه؛ خـو هـرات او سیسـتان چـې د لومـړۍ مخزېږدې پېړۍ پـورې د پـارت د امپراتـورۍ یوه برخـه وه، لـه هغـه وروسـته د گوندوفاریـس (Gondophares) پـه مشرۍ خپلـواک شـو. دی چـې پـه ختـه سـاکا و، لـه سیسـتان نـه تـر اباسین نـه اخوا پـورې یې داسـې یـوه لویـه امپراتـوري جـوړه کـړه چـې تـر دریمـې زېږدیـزې پېړۍ پـورې پـر ځـای وه چـې لـه هغـه وروسـته ساسـانیانو لانـدې کـړه. د ساسـاني اردشیر پاچـا د پارتیـه وروسـتی پاچـا ارتـه بانـوس پـه لـه منځـه وړولـو سره د پارتیـه امپراتـوري پـه ۲۲۴ زیږدیـز کـې ختمـه کـړې وه.(۹۴)

د چین د لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هغه اغېزې

پـه اصـل کـې دا د چین د لـوی دېـوال بشـپړېدل و چـې د یونـان ـــــ بـاختري دولـت د نسـکورېدلو لامـل شـو. دغـه دېـوال د چین پـه نامـه د واکمنـې افسـانوي مؤسـس شـهه هوانـک تـي (Shih Huang Ti) پـه دوره کـې پـه مخزېږدي ۲۲۰ کـې بشـپړ شـو. «چینایـان لـه ډېـر پخـوا نـه د دفاعـي دېوالونـو پـه جوړولـو معتقـد شـوي او پـه شمال او شمال لویدیـځ سرحدونـو کـې یـې ډېـر دېوالونـه درولي وو. شـه هوانـک تـي پاچـا هغـه ترمیـم او نـور هـم پیـاوړي کـړل او لـه یـوه بـل سره ونښـلول چـې ټـول اوږدوالـی یـې څوارلـس سـوه میلـه شـو. دغـه دېـوال دومـره پـراخ و چـې د سـړک پـه ډول ترینـه کار اخیسـتل کېـده او پـه ټـول اوږدوالي کـې یـې د

ځارنې داسې برجونه جوړ شول چې د لېندو دوه غشو په اندازه سره لرې وو، په ورځ کې د دود په علامو او په شپه کې په رڼا سره د یرغلګرو خبر ورکول کېده. هغه د دغسې ستر دېوال لپاره د بزګرو، جنګي بندیانو، ګدایګرو، جانیانو او مریانو له بېګار نه استفاده وکړه. فکر کېږي چې یو میلیون انسانان به د هغه په جوړېدلو کې تلف شوي وي. "(۹۵)

د چین کورنۍ نه وروسته د هان کورنۍ واکمنه شوه او واکمني یې څلور پېړۍ اوږده شوه. د دېوال درولو اصلي موخه په چین باندې د مغلي پوونده قومونو د یرغلونو او وراني مخنیوی و. د هسیونګ نو (Hsiung Nu) قوم چې وروسته په هونانو (Huns) یاد شول او د ترک مغولي خلکو یو لوی پوونده قوم و او په ختیځې سایبریا کې اوسېدل، له هغه وروسته یې د لویدیځ په لور مخه وکړه. دوی د دریېمې مخزېږدیزې پېړۍ په نیمایي کې سره یو موټی شول او د شان یو (Shan Yu) په مشرۍ یې یو پیاوړی ولس جوړ کړ.(۹۶)

یوچیان یا کوشانیان

د چین دېوال په بشپړېدلو سره دغسې پېښې په یوې او بلې پسې وشوې چې له امله یې تر باختر او هند پورې ډېر ولسونه له خپلو مېشت ځایونو نه بېځایه شول. په پیل کې هونانو په مخزېږدې ۱۷۷ کې د لودیدیځې کانسو (Kansu) په یوچیانو (Yue Chih) ودانګل او هغوی یې اړ کړل چې د لویدیځ پر لور کوچ وکړي. د دوی وړه ډله یا واړه یوچیان د تبت شمال ته او لوی یوچیان منځنۍ اسیا ته د ایلي درې ته وکوچېدل. څو کاله وروسته یوچیان د هونانو او ووسون (Wusun) قوم په ګډون مجبور شول د جنوب په لور مخه وکړي او د خپلې مخې کوچي قومونه پرار ته اړ کړي. په دې ډول د تارم سیمه د لومړي ځل لپاره د ترکمن - مغلي قوم هان شوه.(۹۷) د دغه حرکت په لړ کې یوچیانو د ساکا په قومونو باندې لنګر واچوه او سغدیانه یې ترینه

ونیوله او د ساکا قومونه له آمو نه تېر شول او باختر یې تر لاسه کړ. په دغه وخت کې په یوچیانو او ساکا پورې اړوندې پېښې رڼې نه دي؛ خو دومره څرګنده ده چې ساکي قومونو باختر د هغه له واکمن هلیوکلیس (Heliocles) نه د مخزېږدې ۱۴۰او ۱۳۰ کلونو ترمېنځ ونیوه او د آی خانم ښار پاچاهي ماڼۍ یې په ۱۴۵ کې وسوځوله، په داسې حال کې چې یوناني اوسېدونکي یې له ښار نه د مخه وتلي وو. د شاوخوا محلي خلکو د ښار ودانۍ ونیولې او د پرار شویو شتمنۍ یې خپلې کړې. څه وخت وروسته د چیني ترکستان یوچیانو هم په آی خانم ودانګل او وران یې کړ. یوازې په غونډۍ باندې د آی خانم حصار پاتې و چې په هغه کې د تیموریانو تر وخته پورې ژوند کېده.(۹۸)

ساکي نامتو قومونو چې باختر لاندې کړ د سترابو د لیکنې له مخې دادي: آسي (Asii) یا اسیویي (Asioi)، پاسیه نوی (Pasionoi)، توخاروی (Tokhario) او ساکارالای (Sakaraulai). دوی ټول د سردریا (Jaxartes) د شمال له ملکونو څخه وو، یوازې توخاروی د یوچیانو زړی شمېرل کېدلی شي.(۹۹) د آمو سین شاید په همدغه وخت کې د ساکا د یوه ټبر هاما ورګه څخه د هامو یا آمو په نامه یاد شوی وي. آمو یونانیانو د مخه له وخش (Wakhash) څخه په اکسس (Oxus) اړولی و.(۱۰۰)

یوچیانو هم په خپلې نوې مېنې سغدیانه کې ډېره توخته ونکړه، په مخزېږدې ۱۲۶ کې له آمو نه تېر شول، آی خانم یې نور هم وران کړ او باختر یې له ساکا قومونو څخه ونیوه. زیاتره ساکا بیا په درنګیانه او اراکوزیه ورښکته شول، په کومو کې چې ساکا د مخه مېشته شوي وو. د رنګیانه د ساکا په مېشته کېدلو سره اول په ساکستانه او بیا په سیستان یاد شو او سیستان د دوی دایمي هېواد شو. ساکاوو وروسته کابل او پنجاب هم لاندې کړ او کله

چې په هند کې یوچیان پرې لاس بري شول، دوی بیا مالوان او گجرات ته لاړل او هلته یې تر څلورمې زیږدیزې پیړۍ پورې واکمني وکړه.(۱۰۱)

په باختر کې د یوچې د لوی ټبر پنځه څانگې ځای پر ځای شوې وې، دوی چې په اصل کې سپین پوستي آریایي وو، د ساکا لوی ټبر ته منسوب وو. د هرې څانگې مشر یابغو (Yabghu) په خپلو یوچیانو، باختریانو او یونانیانو باندې واکمني کوله. باختر دوی سره ویشلی او د ځایي مشرانو په مرسته یې اداره کاوه. څه باندې نیمه پیړۍ وروسته د لومړۍ زیږدیزې پیړۍ په نیمایي کې د کوی - شانگ (Kuei- Shanung) د څانگې مشر، کجولو کدفیزس وکولی شول د دغو څانگو مشران سره یو موټی کړي او د یوه دولت بنسټ کېږدي. له هغه وروسته دغه دولت د نورو ملکونو په لاندې کولو سره د کوشان امپراتوري شوه. پاچا کدفیزس وروسته د هندوکش په سهیل کې کي پن (Ki – Pen) (کاپیسا)، کاوفو (کابل) د یونان - باختري وروستی پاچا هرمایوس (Her maeus) او غزني او داراکورني شمال سیمې له پهلواپاونه ونیولې (هندیانو پارتان د پهلواها په نامه یادول). هرمایوس د هندوکش په سهیل کې د یونان ـــــ باختري دولت وروستی پاچا گڼل کېږي. کدفیزس تر اباسین پورې ټولې سیمې لاندې کړې او وروسته له ۳۸ کلونو پاچاهۍ نه مړ شو. د ده د دورې سکې دومره ډېرې دي چې ځینې د هغو له مخې وایي چې د ده د واکمنۍ موده اتیا کاله وه، د ده لمسی پاچا ویماتاکتو (Vima Taktu) په خپلو سکو کې خپل ځان ستر ژغورونکی (Store mergas) ښوولی. (۱۰۲) د کوشاني پاچایانو ډېر نومیالی کنشکا نومیږي چې امپراتوري یې له گنگا نه نیولې تر تارم حوضې پورې غزېدلې وه. په لویدیځ کې یې پارتیه گاونډۍ وه؛ خو سرحدونه یې چې د سکندر له امپراتورۍ نه وروسته ډېره پراخه امپراتوري وه، د هر پاچا په وخت کې ناټاکلي او د تغییر په حال

کې وه. د کنشکا پایتخت په ژمي کې پوروشاپورا (پېښور) او په اوړي کې باګرام و. د کنشکا په وخت کې بودايي دين دننه په امپراتورۍ کې ښه خپور شو او د مذهبي مبلغانو له لارې يې چين ته هم لار وموندله. دغه ډېره پراخه امپراتوري د کنشکا کورنۍ د پاچايانو په وخت کې د سوداګرۍ په ښې پرمختيا سره په ښه حال وه. په تېره د پاچا هوشکا (Huviska) په وخت کې چې ممکن د خپل عظمت هسکې ته رسېدلې وه، خو د پارس د ساساني امپراتورۍ مؤسس اردشېر په ۲۲۶ زېږديز د کوشاني پاچا واسيوډېوا ته ماتې ورکړه او په دې ډول يې د کوشاني واکمنې ختمه کړه.

ساسانيان او يفتليان

اردشېر د خپل ورور پاچا شاهپور له مرګ نه وروسته پاچا شو. پلار يې پاپک او نيکه يې ساسان نومېده چې د پارس په پلازمېنه اتخر (Stakher) کې د اناهيتا (Anahita) خداى ګوتې په معبد کې مذهبي مشر و. د اردشېر پاچاهي په ساساني ياده شوه، لکه د پارتا پاچايانو چې د خپلې پاچايي مؤسس ارساس لقب غوره کړی وو. اردشېر لا جنرال و چې د پارت پاچا ارته بانوس لښکرې يې په دريم ځل جنګ کې په سوسيانه کې ماتې کړې او په ۲۲۶ مخزېږدي کې يې د پاچايۍ اعلام وکړ؛ خو دی زر له دغسې يوه پياوړي ائتلاف سره مخ شو چې له ارمني، پارتي، کوشاني او هم له رومي لښکرو نه جوړ و؛ خو دغه ائتلاف له دوه کاله جنګ کولو نه وروسته له منځه لاړ. په داسې حال کې چې ارمنستان خسرو نومي پاچا چې په اصل کې د ارساس له کورنۍ څخه و، مقاومت ته لس کاله نور هم دوام ورکړ. په پای کې دی هم مات شو. له هغه وروسته اردشېر د دغسې امپراتورۍ خاوند شو چې له فرات نه تر مرو، هرات او سيستان پورې غزېدلې وه. اردشېر له څلوېښت کاله پاچايي کولو، وروسته له هغه مړ شو چې له پارس نه يې د پارتا د لاس په لنډولو، د باختر

په لاندې کولو او د نورو دښمنانو په ځپلو سره د ساساني امپراتورۍ په نامه د هخامنشي امپراتوري ژوندۍ کړه. ځای ناستی زوی یې پاچا شاهپور چې د رومیانو او کوشانیانو تر منځ ګیر و، په پرله پسې ډول په ارمني مسئله کې ښکېل او تل د کوچي قومونو تر فشار لاندې واقع و چې غوښتل یې د قفقاز له کوتلونو څخه واوړي او د ده امپراتوري دومره پیاوړې نه وه چې له ټولو سره مقابله وکړي. د دغې مقابلې پر ځای یې په کوشاني امپراتورۍ ودانګل چې د ورېښمو او نورو څیزونو د ترانزیتي سوداګرۍ له امله ښه شتمنه وه. د نقش رستم د معبد په دېوال باندې د شاهپور له قوله لیکل شوي چې بریالي پوځ یې، پېښور چې د کوشانیانو د ژمي پلازمېنه وه ونیوله، د اباسین ناوه یې تر لاسه کړه او د شمال خوا ته په وړاندې تګ کې له هندوکش نه واوښت او باختر یې لاندې کړ. هلته دا هم ویل شوي چې شاهپور له آمو نه هم تېر شو او سمرقند او تاشکند یې هم ونیول بیا د لویدیځ په لور تر سورېې پورې لاړ او انتیاک یې هم ونیو چې د سورېې مرکز و؛ خو په ۲۷۲ زېږدي کې د هغه له مړینې نه وروسته په امپراتورۍ کې یې ناارامي پیدا شوه. دوه زامن یې یو په بل پسې د لنډ وخت لپاره واکمن شول. په همدغه مهال کې رومیان په لویدیځ او کوشانیان په ختیځ کې د ساسانیانو په تاوان د مخه ولاړل؛ خو دوهم شاهپور چې په واک شو، د دواړو د تېري مخه یې ونیوله؛ خو له ختیځ روم سره مقابله ښه اوږده وه او په مړینې سره یې د امپراتورۍ فیوډالي ارستوکراتان له زردشتي روحانیانو سره یو موټی شول او دغه امتیاز یې تر لاسه کړ چې دوی به له هغه وروسته د واکمنې کورنۍ غړی د پاچایي لپاره غوره کوي. پر هغه سربېره د پنځمې پېړۍ په لومړۍ څلورمه کې د یفتلي دولت په نامه یو قوي دولت د یوچیانو یا کوشانیانو ځای ونیو او هغه ساسانیانو ته یو لوی ګواښ شو.

یفتلیان سوچه پوونده قوم و، خو د هویت په اړه یې اختلاف دی. ځینې یې «سپین هونان» ګڼي، خو مک ګورن دغه نظر د اعتبار وړ بولي چې وایي یفتلیان په خاص ډول د ترفان له تخاري ویونکیو خلکو څخه یانې آریایي نژاد دي. دغه نظر د دغه واقعیت انعکاس دی چې د یوچیانو او د ترفان د خلکو ژبه هندو اروپایي وه. په هر حال په ۴۰۲ زیږدي کې چې مغولي اوارانو (Avars) د خاګان یا خاقان په سروالۍ یوه امپراتوري جوړه کړه، یفتلیانو کاشغر ته مخه وکړه او د کارا شهر یا کاراښار (Kara Shar) کوچا یا کوڅه (Kucha) کاشغر او خوتن (Khutan) ښاري دولتونه یې لاندې کړل او څه وخت وروسته یې له کاشغر نه سغدیانه لاندې کړ؛ خو نه په کاشغر او نه په سغدیانه کې مېشته شول او د باختر په لور یې مخه وکړه او د یوچیانو وروستی پاچا کیدارا (Kidara) یې پرار ته اړ کړ او هغه اول په کابل او بیا په شمالي هند کې د کیداري سلطنت جوړ کړ؛ خو د هغه په پرار سره زیاتره یوچیان په باختر کې پاتې شول. یفتلیانو په باختر کې واکمني پیل کړه او د بادهاغس (Badhaghis) یا د باد سیمه یې مرکز وټاکه. دا وخت شاید زیږدي ۴۲۵ کال و. دوی وروسته له هندوکش نه هم واوښتل، کابل او کندهار یې لاندې کړل او یوه لویه امپراتوري یې جوړه کړه.

یفتلي دولت دومره پیاوړی شو چې یو ځل یې د ساساني امپراتوري پاچا پیروز په جنګ کې مات او دې ته اړ کړ چې ورته باج ومني، خو هغه له دوی سره په بل جنګ کې مات او ووژل شو. د ساساني بل پاچاخسرو (۵۳۱ - ۵۷۹) د ترکانو په مرسته چې د مغولو او آریایي خلکو مخلوط وو، یفتلیان مات کړل او د امو سین یې د خپلې امپراتورۍ پوله وټاکله. پاچا خسرو په لویدیځ کې د بېزانس له امپراتورۍ نه هم ډېرې سیمې تر لاسه کړې؛ خو په پای کې د بېزانس یا ختیځ روم امپراتور هېراکلیس دغه سیمې د وړې اسیا

او ارمنستان په ګډون ترېنه بېرته ونيولې او بيا يې د حضرانو په مرسته د دجلې ناوه هم لاندې کړه او ستيسفن (Ctesiphan) ښار يې محاصره کړ، خسرو هم ژوند له لاسه ورکړ. په دغو جنګونو سره دواړه امپراتوري ګانې ناتوانې شوې، په داسې حال کې چې په ساساني امپراتورۍ کې دننه واړه دولتونه هسک شول، لکه هسې چې په کوشاني امپراتورۍ کې هسک شوي وو. دغې وضعې د ساساني وروستي پاچا په واکمنۍ کې د خليفه عمر په وخت کې عربي پوځونو ته موقع ورکړه چې اول د بين النهرين په قاديسه کې او بيا د همدان په جنوب په نهاوند کې دغه پوځونه مات کړي. دريم داريوش په شان ختيځ ته په شا شو چې په پای کې په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګړي په لاس ووژل شو(۱۰۳) او د هغه په مرګ سره د ساساني ۴۲۵ کلنه امپراتوري هم ختمه شوه.

له هغ وروسته په سيمه کې د اسلام په نامه دغسې ژوند طرز رواج شو چې له پخوانيو ژوند طرزونو نه يې ګرد سره توپير لاره.

پوونده او مېشت ولسونو ته يو عمومي نظر

اوس د دې وخت دی چې له دغې لنډې تاريخي سروې نه وروسته د دغو پوونده او مېشتو ولسونو د کلتور او دولتي نظام په اړوند عمومي تبصرې وشي او بيا په هغو کې د پښتون او پښتنو څرک ولټول شي.

د لرغوني مهال دغه لنډه تاريخي سروې په عمومي ډول په مېشتو ولسونو باندې د پوونده ولسونو د يرغل او واکمنۍ لنډ بيان دی. دغه حرکت وروسته له هغه پياوړی شو چې په دريمه مخزېږدي پېړۍ کې د چين لوی دېوال بشپړ شو او د هسيونګ ـــــ نو لوی مغولي التايي قوم د کاشغر په مېشتو آريايي ولسونو باندې فشار راوړ او وروستيو بيا د لويديځ خوا ته مخه وکړه.

دغه لوی حرکت څو پېړۍ دوام وکړ چې په هغه سره د کاشغر او منځنۍ اسیا آریایي قومونه یو په بل پسې په پای کې ان تر شمالي هند پورې ورسېدل. سوچه پوونده او ماهر سوار کار هسیونګ - نو هم پر ځای پاتې نه شول او په دویمه او درېیمه پېړۍ کې تر تور سمندرګي پورې ورسېدل. دوی دلته د هونانو (Huns) په نامه یاد شول او د هغه ځای آریایي ولسونه ګاتان (Gothes) او ونډالان (Vandals) یې اړ کړل چې د لویدیځ په لور کډه وکړي. په خپله هونان هم د څلورمې زېږدېزې پېړۍ په شاوخوا کې د اروپا پولو ته ورسېدل. په داسې حال کې چې د ګاتانو یوه څانګه د ګال (Gaul) په لور لاړه، بله څانګه یې د وزي ګات (Visigoth) په نامه ایتالیې ته ور ښکته شوه او په ۴۱۰ کې یې د روم د امپراتورۍ مرکز (روم) چور کړ. وانډلان د لویدیځ لور په حرکت کې هسپانیې ته ورسېدل چې د روم د امپراتورۍ یوه ښېرازه ولایت و. دوی بیا له مدیترانیې نه شمالي افریقا ته ور ښکته شول او د هغه ځای د روم امپراتورۍ ټولې سیمې یې ونیولې. دوی بیا له مدیترانې نه بېرته واوښتل او په ۴۵۵ کې یې د روم ښار چور او وران کړ؛ خو هونانو، ګاتانو او ونډالانو یو بل هم زغملی نه شو. د هونانو وروستی واکمن اتیلا په ۴۵۱ کې د روم او وزي ګاتانو د ګډ پوځ له خوا مات شو، هونانو بیا په روم ودانګل، خو هلته یې هم ماتې وخوړه او ورو ورو د تاریخ له ډګره ووتل او په ځایي خلکو کې حل شول، لکه ډېره موده وروسته چې ونډالان او وزي ګوتان په هسپانیې او فرانسې کې ورک شول.

د جنګونو او چور او لوټ په دغه دوره کې یو څوک یوازې د خپل کور له شاوخوا نه خبر و، یوازې د خپلو ګاونډیو په اړه یې معلومات لرل، هغه هم زیاتره ناسم. ژوند خورا ګران شو، زیاتره خلکو د خپلو کورونو شاوخوا ځمکې په لاس کرلې او حاصل یې زیاتره وخت د زورورو او ظالمو له خوا

لوټېده. لویدیځه اروپا د یوې پېړۍ په بهیر کې له ۴۵۰ نه تر ۵۵۰ پورې ډېره هیبتناکه شوه. دغه دوره په تاریخي لحاظ د سپینې تختې په شان ده، مور دغومره پوهېږو چې د لوټمارۍ او د مرگ دورې په پای کې اروپا گرد سره بدله شوه. د روم په نسکورېدلو سره لویدیځه یا اروپایي رومي امپراتوري وشړېدله او د یوې لویې اقتصادي او اجتماعي مؤسسې پر ځای په سلگونو وړې نامصؤنې ټولنې هسکې شوې. په واقعیت کې اروپا بیا هیڅکله یو ملت نه شو چې له یوه مرکزي ښار نه اداره شي.(۱۰۴) دا د هغې دورې پیل و چې وروسته فیوډالیزم ونومول، که څه هم د هغې په هسکېدلو کې نور عوامل هم دخیل وو.

خو په همدغه دوره کې په منځنۍ اسیا او شمالي هند کې فاتحو پوونده ولسونو په خپلو لاس لاندې سیمو کې دولتونه په ښو ودرول او امپراتورۍ گانې یې جوړې کړې. دا به له دې امله و چې دغه ولسونه په اصل کې له یوه توکم یا نژاد څخه و. پر هغه سربېره د میشتو ولسونو سیمې زراعتي وې. ښاري مدنیت هم پکې خپور و او ترانزیټي سوداگري په تېره د وریښمو د سوداگرۍ له امله ودانې او شتمنې وې. د همدغې ودانۍ له امله و چې د یونان او باختري دولت د زرو ښارونو دولت په نامه یادېده. دغه شمېر به مبالغه وي؛ خو دا یقیني ده چې په باختر او سغدیانه کې کلي او ښارونه ودان وو او سکندر نور هم پرې اضافه کړل. د ښارونو شته والي ممکنه کړه چې ډول ډول صنعتونه او صنعتکاران هسک شي او د کلالۍ او نقره یي لوښو جوړول صنعت پر مخ ولاړ شي چې د شبرغان د طلا تپې طلایي گانې یې غټه بېلگه ده چې د یوې پر مختللې صنعتي دورې تمثیل کوي. د مېشتو ولسونو دغه هر اړخیز شتمنتوب و چې پوونده قومونو یو وخت بل وخت پرې ودانگل، که څه هم دوی آریایي او په زیاته اندازه د یوه قوم خلک وو.

په دغو سیمو کې زردشتي او بودایي دینونه هم خپاره وو، لکه چې هندویزم په هند کې خپور و. دوی ټولو خپل معتقدان اخلاقي او پرنسیپي ژوند او ښو کړو وړو او حتی کرنې ته هڅول؛ خو هغه هغومره چې په خواصو کې خپاره وو، په عوامو کې نه وو. د هغو ترڅنګه د محلي خدایګوټو لمانځنه هم کېده. مهمه داده چې خلک په عقیده کې د زغم خاوندان وو. پارتیاني او کوشاني واکمنو چې هر یوه یې په پراخو هېوادونو باندې څو پېړۍ واکمني کړې ده، نه مذهبي تعصب ښوولی او نه یې په لاندې شویو ټولنو کې مذهبي کول هڅولي دي. زردشتي او بودایي دینونه په هڅونې سره منل شوي او خپاره شوي، نه په زور او جبر سره. په اصل کې پوونده ولسونه له دین سره علاقمن نه وو؛ خو ساساني واکمنان چې په عمومي ډول د مېشته ولس یا ولسونو واکمنان وو، زردشتي دین یې رسمي دین ګرځولی او پرې ټینګ ولاړ وو او د دوی په وخت کې په پنځمه پېړۍ کې چې قحطي خپره وه، یهودان د پخوا په شان ځپل کېدل؛ خو عیسویان چې په دوو مخالفو ډلو وېشل شوي وو او له روم نه یې هم فاصله نیولې وه، په خپل حال پرېښودل شوي وو. نستوریان (Nestorians) معتقد وو چې د حضرت عیسی طبیعت هم خدایي او هم انساني دی، په داسې حال کې چې مانوفزایتان (Monophysisties) معتقد وو چې دغه دواړه طبیعتونه د هغه په انساني طبیعت کې یو ځای شوي دي. دغه فلسفي بحث چې عیسویان یې هر چېرې بې اتفاقه کړي وو، په ساساني امپراتورۍ کې یې هم بې اتفاق او کمزوري کړي وو. په همدغه دوره کې و چې د ماني (Mani) د ښوونو پر بنسټ د مزدک حرکت هسک شو چې پلویان یې هڅول کېدل چې له کرکې او جنګ نه ډډه وکړي، شتمني سره ووېشي، ښځې سره په ګډه ولري او د برابرۍ ژوند وکړي. دغه کمونستي ډوله حرکت اول د کیقباد پاچا تر سیوري لاندې پرمختګ وکړ، خو ډېره موده نه وه تېره شوې چې هغه هم ترینه واوښت او وځپل شو. (۱۰۵)

د يادولو وړه ده چې په زردښتي او بودايي ولسونو کې د دين په نامه کړاوونه او وژنې نه دي ليدل شوي. د ځينو فاتحو پوونده او مېشتو ولسونو اجتماعي دودونه هم سره ورته وو. په اوستايي دوره کې د کورنۍ غړو يانې خوېندو او ورونو او نيايانو(ماما گانو) او خورزو تر منځ واده دود و. د آمو په پاسنۍ برخه کې د ناټاکه (Nautaka) واکمن سي سي ميترس (Sisi Mithres) له خپلې مور لا نه دوه زامن لرل. له بلې خوا په يفتليانو کې په يوه وخت کې د ښځې لپاره څو مېړونو لرلو رواج عام و چې هغه په معمولي ډول سره ورونه وو. دغه رواج د منځنۍ اسيا په نورو هندو آريايي ټولنو کې نه دی ليدل شوی. اوس هم د هندوستان د همالې په ملنگ نومې سيمه کې د ښځې لپاره په يوه وخت کې د څو مېړونو کولو رواج ژوندی دی، خو هغه د ورکېدلو په حال کې دی.(۱۰٦)

فاتحو پوونده ولسونو له لومړۍ ورانونکې مرحلې نه وروسته د خپلو لاندې شويو مېشته ولسونو سياسي طرز يا پوره يا په اوښتې بڼه خپل کړ. د هند تاريخپوهې روميلا تهپر په نظر فکر نه کېده چې د پهلواها (پارتيانو) او ساکا مالدار به لوی سلطنتونه جوړ کړي؛ خو له موجودو دولتونو سره د دوی په تعامل سره دغسې يوې طرحې تکامل وکړ چې پوونده قومونه مېشته ټولنې لاندې کړي او دغه عمل په پای کې د سلطنتونو د هسکېدلو لامل شي. په عمومي ډول فاتحو مالدارو له مېشتو ولسونو نه د هغوی د ساتنې په برابر کې باج تر لاسه کاوه. «د باج حصول د مالدارو د ځانگو مشران پياوړي کړل او دوی بيا ارستوکراسي جوړه کړه. مالداران هم بزگران کېدلی شول؛ خو دوی زياتره غوره گڼله چې په بزگرو باندې حکومت وکړي. (۱۰۷)

د پارتيانو د امپراتورۍ دويم واکمن ميتريداس د هخامنشي د ساترپ (Satrap) اداري طرز غوره نه کړ. په عوض يې هغه طرز غوره کړ چې تر هخامنشيانو

د مخه په ختيځ کې معمول و. د دغه پلان له مخې هر ملت پرېښول کېده چې خپل وطني پاچا، خپل قانونونه او خپل عرف او عادت وساتي. له دغو پاچايانو نه دغومره غوښتل کېده چې د واکمن ملت سروال ته د لوړ واکمن يا فيوډالي مشر په شان اطاعت ولري. په دې ډول له ميتريداس نه وروسته د پارتيانو په ټولو سکو کې د پاچايانو لقب عام و. هر پاچا مجبور و د ضرورت په وخت کې د سرتېرو يو واحد تهيه او هر کال باج تاديه کړي. نور دوی خپواک وو. پاچا دايمي پوځ نه لاره، واکمني يې هم مطلقه نه، بلکې محدوده وه. ترڅنګه يې دوه شوراګانې وې چې يوه يې د واکمنې کورنۍ له غړو او بله يې له قومي او روحاني مشرانو نه جوړه وه، خو پاچا به د پارتيا د مؤسس ارساسيس له کورنۍ نه غوره کېده. (۱۰۸)

په واقع کې هم په هخامنشي او هم د پوونده ولسونو په امپراتوريو کې محلي واکمنانو د باج په برابر کې داخلي خپلواکي ساتله. په نتيجه کې د امپراتورۍ لوړ واکمن او محلي واکمنو تر منځ د ټکر امکان لږ و؛ خو د واک پر سر د واکمنو کورنيو غړو تر منځ جګړې وې. بيا هم هرې امپراتورۍ اوږد عمر کړی. يوازې د يونان ـــــــ باختري پاچايي په باختر کې لنډ عمر کړی؛ خو هغه هم له يوې پېړۍ نه اوږد و.

پښتون په لرغونې زمانه کې

اوس د دې وخت دی چې په دغې تاريخي سروې کې پښتانه ولټول شي. د پښتنو څرک په دغو برخو کې څرګند دی. په ويدي دوره کې د هېرودوت په پکتويک کې، په پامېرونو کې، په اوستايي دورو کې او په خاص ډول د ساکا په لوی ټبر کې. لومړی بايد په نظر کې ونيوله شي چې دغه سروې له يوه نامعلوم وخت نه پيل کېږي او د اسلامي دورې تر پيله پورې رسېږي. په دغې اوږدې مودې کې د دغې سيمې يا سيمو اوسېدونکي يوازې اريايي نژاد

خلـک وو. د ساسـانيانو پـه وروسـتي وخـت کـې و چـې تـرکان هـم پکـې ننوتـل چـې هغـوی د غبـار پـه وينـا د مغولـو او اريايانـو مخلـوط وو.

لکـه د مخـه چـې بيـان شـول، پښـتانه د هېـرودوت د تاريـخ لـه مخـې پـه پنځمـه مخزېږديـزه پېړۍ کـې د اوسـني ننگرهـار او پېښـور تـر منـځ سـيمه کـې اباد وو. افغـان تاريخپـوه احمـد علـی کهـزاد پښـتانه تـر هغـه د مخـه پـه ويـدي دوره کـې د ويـدي مذهبـي سـندرو لـه مخـې پـه بخـدي او نـورو ځايونـو کـې هـم ښـودلي دي. هېـرودوت هـم ويلي چـې د ننگرهـار پکتيـان د بخـدي لـه خلکـو سره پـه ډېرو ځيزونـو کـې ورتـه وو؛ خـو ده دا نـه دي ويلي چـې د بخـدي دغـه اوسـېدونکي پښـتانه وو؛ خـو د اريايـي ژبـو لـوی متخصـص جـارج مارکـن سـټېرن او د هغـه پلويـان د هېـرودوت پکتيـان پښـتانه نـه گڼـي. دی دغـه حکـم د ژبپوهنـې لـه مخـې کـوي او دغـه تاريخـي واقعيـت لـه پـام نـه غورځـوي چـې دغـه سـيمه پـه ټولـو تاريخـي دورو کـې د پښـتنو سـيمه وه. غټـه بېلگـه يـې پوونـده پښـتانه دي چـې د کسي د غـرو پـه شـاوخوا درو او هـوارو کـې يـې لـه نامعلـوم وخـت راهيسـې پـه ژمـي او اوړي کـې پوونـده تـوب کاوه. پـه همدغـې پراخـې سـيمې کـې پښـتانه قومونـه يـو وخـت بـل وخـت مېشـته شـوي دي. دغـه سـيمه پـه لـږ و ډېر تغـيير سره د هېـرودوت د پکتويـک، پښـتونخوا، گندهـارا او روه او پـه پـای کـې د افغانسـتان پـه نومونـو يـاده شـوې ده. د سـکندر پـه وخـت کـې پښـتانه پـه کونـړ، چترال، باجـوړ، او سـوات کـې د اسـواکا، اسـوه غانـه پـه نامـه يـو دغسـې لـوی قـوت و چـې لـه سـکندر سره پـه ټينگـه وجنگېـدل. کـه سـکندر هنـد تـه د تـگ پـه لار کـې لـه خيـبر نـه تېـر شـوی وای، د هېـرودوت پکتيانـو پـه اړه بـه ډېـر معلومـات تـر لاسـه شـوي وای؛ خـو د هغـه لـه قومنـدان هيفايسـش (Hepahaestiion) او قومنـدان پريډيـکاس (Predicas) سره چـې د يـوه واړه پـوځ پـه قومندانـۍ لـه خيـبر نـه تېـر شـول، دغسـې کسـان ملگـري نـه وو چـې د شـاوخوا خلکـو پـه اړه يـې معلومـات تـر لاسـه کـړي

وای، په داسې حال کې چې د سکندر د لارې ملګرو د کونړ، چترال، باجوړ او سوات د خلکو احوال لېږ و ډېر ثبت کړی دی. د هغو غټه برخه د سانسکرت د اسواکا یا اسوه غانه اسپه سي (ننني یوسفزي) دي. دوی دغسې خلک نه وو چې یوه یوه ټاپو کې اوسېدل او له نورو سره یې اړیکې نه لرلې. دوی د چترال یا باشګل درې یا دواړو د لارې د سغدیانې له خلکو سره هم راشه درشه لرله.(۱۰۹) د غبار په وینا د ګندهارا دادیکا هم د چترال له لارې پامیر ته وکوچېدل. غبار هم د هېرودوت په شان دادیکا په اصل کې پښتانه ګڼي. دغه څه له دغه واقعیت نه هم څرګنده ده چې پامیري یا غلچه ژبې په تېره یزغلامي یا یزګولامي ژبه چې اوس مړه ده، له پښتو ژبې سره نږدې دي. مارګن سټېرن هم په حقه وایي چې د دغو یانې پامیري ژبو ویونکي یا دننه په یوې سیمې کې یا د یو بل په ګاونډیتوب کې اوسېدل.

په اصل کې د پامیر سیمه د قومونو د تګ راتګ سیمه وه. په دغه سیمه کې له آمو یا په دقیق ډول د پنجه له سین ګي څخه تېرېدل. پخوا له دې چې د کوکچې سین ورسره یو ځای شي، په نسبي ډول اسان وي. له جنوب نه چې د کوکچې سین او له شمال نه د مرغاب سین ورسره ګډ شي، تېرېدل ورنه ګران شي. په تېره د قومونو لپاره د همدغه جغرافیوي موقعیت له امله و چې سلوکوس نیکاتور په ۳۰۰ مخزېږدیز کې هغه ته نږدې آی خانم ښار ودان کړ. ساکا، یوچیان، او یفتلیان په همدغه ځای کې له شمال نه باختر ته ننوتل. ګندهاریان هم له همدغه ځای نه سغدیانې ته تلل. لکه چې د مخه ویل شوي «ګندهآریان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بیا له آمو نه واوښتل او سغدیانې ته لاړل او نورو یې د لویدیځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشت شول. بیلو چې د نورو په شان د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک پکتیان ګڼي وایي چې په ارغند او هلمند کې مېشتو ګندهاریو په

هلمند کې د ګندهار په نامه يو ښار ودان کړ چې دغه نوم د کندهار په بڼه تر اوسه هم ژوندی دی، خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد ګڼي.»
له هندي نژاد نه مطلب د ګندهارا اوسېدونکي دي. ګندهارا چې د ويدي دورې کلمه ده په بودايي دوره کې له اباسين نه تر کابل پورې سيمې ته ويل کېده. لکه چې د مخه ويل شوي ګندهاريان او داديکا د هېرودوت د تاريخ له مخې په دود، دستور او کاليو کې باختريانو، سغديانو، پارتيانو او خوارزميانو ته ورته وو. سکندر هم خپلو سرتېرو ته په يوې وينا کې ويلي وو چې سغديان، دهای (Dahae)، مساګيتای، ساکا، هنديان او همداسې باختريان له يوه نسل څخه دي. (۱۱۰) په دې ډول له داديکا يا د پاميري ژبو له ويونکيو سره د پښتنو او پښتو نږدې والی تثبيت او يقيني دی.

د باختر له نورو خلکو په تېره د ساکا له قوم سره د پښتنو تړاو لا ټينګ دی. پښتانه په اصل کې شايد ساکا وي. پخوا له دې چې په دغې موضوع بحث وشي، په اسيا کې به د ساکا په ټبر رڼا واچول شي. په سر کې به بيا وويل شي چې ساکا او ستيان چې تر دې نږدې وختونو پورې يو ټبر ګڼل کېده، خو هغه سره بېل ټبرونه وو. ساکا آريايي او ستيان غير آريايي وو، خو دواړه سوچه پوونده قومونه وو. ستيانو په سهيلي روسيه باندې دوه پېړۍ حکم وچلاوه او بيا يې د لويديځ په لور مخه وکړه، خو ساکا په ختيځ کې ان دالتای تر غرونو پورې په ورشوګانو او په منځنۍ اسيا کې پوونده توب کاوه.

د منځنۍ آسيا د لومړيو امپراتوريو په نامه اثر ليکوال ويليم مک ګورن وايي چې په منځنۍ اسيا کې له اولې ورځې نه لږ تر لږه دوه بېلې او څرګندې ژبنۍ ډلې اوسېدلې چې د مناسبو نومونو په نشتوالي سره يوه يې د ستيان او بله يې د هونان په نامه ياده شوې ده. ستيان هغه ډېر مناسب نوم دی چې د منځنۍ اسيا ټولو هغو خلکو ته اختصاص شوی چې پروفيسر بريسټېډ

(Breasted) لـوی سـپین توکـم بللـی چـې هغـوی د اریـان (Aryan) یـا هنـد د اروپایـي پـه ژبـه کړېږي. لـه هونـان نـه مقصـد هغـه ډلـه خلـک دي چـې وړانـدې پـه ختیـځ کـې اوسـېدل او پـه دې ډول یـې د مغولـو وینـه جذبـه کـړه چـې د هغه له املـه زیاتـره وخـت؛ خـو پـه څـه غلطـي سره د (لـوی ژېـړ توکـم) پـه نامـه یاد شـوي دي. لا مهمـه داده چـې دوی پـه داسـې ژبـه ګړېـدل چـې هغـه اریایـي خلکـو تـه پـوره بېګانـه وه. دغـه ژبـه پـه عمومـي ډول د تـوراني پـه نامـه یـاده شـوې، خـو ښـه بـه دا وي چـې هغـه یـورال التـای (Ural- Altai) پـه نامـه یـاده شي.

پروفـیسر مـک ګـورن وړانـدې وایـي چـې لا ډېـر مهـم هغـه اثـر و چـې سـتې کډوالـو د ترکسـتان پـه سـهیلي کډوالـو کـړی و. د کلمـې پـه ډېـر پـراخ مفهـوم سره هغـه سـتیان (یـا د هغـو تاریخـي سـتیانو نیکونـه) چـې د تاریـخ پـه سباوون کـې د پـارس (اریانـا) پـه لـوړه سـطح او پـه شمال لویدیـځ هنـد کـې خپـاره شـول او پـه دې ډول یـې پـه دغـو دواړو سـیمو کـې دغسـې خلـک پـه میراث پرېښـوول چـې زیاتـره یـې سـپین توکـم وو او پـه هنـدو اریایـي ژبـو غږېـدل. «لکـه چـې د مخـه یقینـې شـوې دغـه سـتیان پـه اصـل کـې سـاکا یانـې آریایـي وو. مـک ګـورن دا هـم وایـي چـې پـه وروسـتیو وختونـو کـې د پـارس (اریانـا) او هنـدو اروپایـي اوسـېدونکیو خپـل د کوچـي تـوب لومـړني عادتونـه تـرک کـړل او د کروندګـرو پـه ډول مېشـته شـول. دغـه حـال دوی د خپلـو لـرې تربورانـو او اصلي ستیانو(سـاکا) مرګکـي دښـمنان کـړل چـې پـه ترکسـتان (منځنـۍ اسیا) کـې اوسـېدل او د پوونـده تـوب ژونـد طـرز او د یرغـل او چـور خویونـه یـې سـاتلي وو. دغـو سـتیانو (سـاکاوو) پـه سـهیل کـې پـه خپلـو لـرې تربورانـو بیـا بیـا دانـګل او چـورول یـې چـې هغـوی د شـتمنۍ پـه سـبب ډېـر نـرم طبیعـت شـوي وو. (۱۱۱)

لـه اریانـا او شمالي هنـد تـه د تاریـخ سباوون مهاجـرت نـه د مـک ګـورن مقصـد د ویـدي دورې د قومونـو لېـږد و، خـو دی دغـه قومونـه یـوازې سـتیان بولي، مـوږ اوس

پوهیږو چې دغه ستیان په حقیقت کې ساکاوو دي. د دغه قوم ځانګې هم نه مشخصې کوي یانې نومونه یې نه اخلي. دغه قومونه د ویدا په هغو مذهبي سندرو کې یاد شوي چې پروفیسر رالف ګرفت (Ralph Griffth) انګریزي کړي او اوږدې معلوماتي تبصرې یې پرې اضافه کړې دي. دغه قومونه دا دي: پکتهاس (Pakthas)، بهالانا (Bahalana)، الینا (Alinas)، شیوایان (Sivas) او شانیان (Visananis) (۱۱۲) په دغو سندرو کې د ساکا قومونو نومونه په څرګند ډول نه دي ذکر شوي. بخدي او اریانا هم پکې نه دي یاد شوي، خو اریایان پکې په وار وار یاد شوي دي. دا به له دې امله وی چې دا د هغو مذهبي سندرو ټولګه ده چې دغو اریایانو له کوبها (کابل) نه تر شمالي هند پورې د لېږد په اوږده مهال کې ویلي او د هغو ډېره برخه د خطرونو په برابر کې ډول ډول خدای ګوټو ته دعاګانو ته ځانګړې شوې، نه هغو ته چې په دغه وخت کې په منځنۍ اسیا او بخدي کې وو. په اوستایي دوره کې دا هېرودوت و چې د هخامنشي امپراتورۍ د بیان په ترڅ کې یې د ساکا او نورو قومونو نومونه د پکتیس (Pactyes) په ګډون یاد کړي دي. د هېرودوت دغه پکتیس په غالب احتمال چې د ویدي دورې پکتهاس (Pakthas) دی. دغه پکتهاس د خپل قوم پاچا ښوول شوی چې قوم یې په غالب احتمال بیا د ده په نوم یاد شوی دی. د دغه قوم بل پاچا توریانا (Turyana) یاد شوی.

ګرفت په خپله تبصره کې د پکتهاس پاچا توروایانا (Turvayana) هم ښوولی چې ممکن هماغه توریانا وي.(۱۱۳) په هر حال، د سکندر له راتګ نه وروسته و چې اول یوناني جغرافیه پوهانو او تاریخپوهانو او ورپسې د معاصرې لویدیځې نړۍ پوهانو د منځنۍ اسیا او لرغوني افغانستان قومونه تر یوې اندازې مشخص کړي. بیا د چین د لوی دېوال له بشپړېدلو نه وروسته و چې قومي لیږدون، لکه چې دمخه یې ذکر شوی، په پراخه پیمانه پیل شول

او ساکا وو، یوچیانو او یفتلیانو یو په بل پسې سغدیانه، بخدي، کابلستان او شمالي هند لاندې کړل او پوهانو د دوی په اړه څېړنې وکړې او په خپله دوی او ځانګې یې مشخصې کړې.

اریانا تـه د سکندر تر راتګ نه د مخه هم ساکا د آریانا په ډېرو سیمو کې مېشته وو. فرای هم وایي چې داسې ګڼل کیږي چې دوی [ساکا] تر ټولو ډېر پوونده قوم وي چې د منځنۍ اسیا د ابادیو شاوخوا اوسیږي. (۱۱۴)

غټه بېلګه یې د نای سا (Nysa) اوسېدونکي دي چې مؤلف آرین د کوفن (کابل) او اباسین (Indus) ترمېنځ ښار ښوولی دی. د روایاتو له مخې د دغه ښار بنسټ یډایونیسس (Dionysus) ایښی و.(۱۱۵) ډایونیسس د یونان د تبز (Thebes) خدای ګڼل کېږي و. نورو هغه اوسني جلال آباد ښار ته چیرته نږدې او اوسېدونکي یې ساکا ښوولي دي. د مؤلف کمنګز (Cummings) په روایت «نیاساپان په تاریخي لحاظ هماغه نسل و لکه ساکیا (Sakya) یا ساکای (Sakae) چې په هغه وخت کې په بدخشان او ګاونډیو سیمو کې اباد وو او وروسته دوی د هند په جنګیالۍ طبقې کشتریا (Kshattriyas) کې جذب شول.» دی د نیاساپانو هېواد په دې ډول معرفي کوي: «داسې ښکاري چې په لرغوني مهال کې د نیاساپانو سیمه په لویدیځ کې د جګدلک په کوتل، په شمال کې د کابل په سین و، په ختیځ کې د خیبر په کوتل او په جنوب کې په سپین غره محاطه وه.(۱۱۶) دغه سیمه لږه او ډېر د هېرودوت له پکتیک هېواد سره سرخوري چې د پکتیس یانې پښتنو هېوادو.

د سکندر تر راتګ نه د مخه د ساکابله لویه سیمه باختر او د هغه شاوخوا علاقې وې. د روفوس په وینا ستیان یانې ساکا په بخدي کې د دهای (Dahae) یادونه په وار وار کوي چې د ساکا د لوی ټبر یوه غټه څانګه وه. د

مک گورن په وینا ساکا آمورګیویي (Saka Amurgioi) آن په لرغوني مهال کې په پامیرونو کې اوسېدل. دی د نورو پوهانو له قول نه دا هم وايي چې «... داهیا (Dahia) یوازې له بخدي سره پېژندل کیږي. یانې چې تاهیا (Tahia) یا (Dahae) د بخدي اوسېدونکي دي.(۱۱۷)

کمنګز هم په بدخشان یا د پامیرونو په سیمه کې د ساکا یادونه کوي. په دغه لړ کې روسي لرغون پېژندونکي لیتونیسکي وايي چې «... ساکا به د پامیر سیمو ته په اوومه مخزېږدیزه پېړۍ کې کوچېدل او له هغه ځایه به یې د هند شمال بریدونو ته نفوذ کاوه.(۱۱۸)

ساکا د سکندر تر راتګ نه دمخه هم په سیستان کې اباد وو. مک ګورن د تهاماس (Thomas) له قول نه وايي چې «... د ساکا یوه ډله له پخوا زماني له اوومې مخزېږدېزې یا حتی له هغې نه د مخه په درنګیانه کې مېشته وو او دغه ساکا به تولې هخامنشي او هیلنستکي (Hellenistic) دورې کې هلته پاتې وو، که څه هم سیمه یې هغه وخت په ساکستانه نه یادېده.(۱۱۹) دغه سیمه وروسته له هغه اول په ساکستانه او بیا په سیستان یاده شوه چې په دویمې مخزېږدې پېړۍ کې د ساکا څو ځانګې د یوچیانو په فشار له سغدیانې نه ښکته شوې، باختر یې ونیوه او بیا هم د هغو په فشار له بخدي نه سیستان ته واوښتل او هلته اباد شول. د دغې پېښې بیان د مخه شوی دی. ساکا به په سیستان کې په دغه وخت کې په زیاتشمېر او په قوت کې و چې د ګوند و فارس په مشرۍ یې یوه امپراتوري جوړه کړه.

داسې هم د سکندر تر راتګ نه وروسته و چې د دهای ساکا پرنای یا پارني ځانګې د ارساک یا ارشاک په مشرۍ په پارتیه کې په ۲۵۴ مخزېږدي کې

واکمني پيل کړه چې هغه څه کم پنځه پېړۍ وپاييده چې په پای کې په ۲۲۹ زېږدي کې د ساساني پاچا ارشير په لاس نسکوره شوه، لکه چې د مخه يې بيان شوی دی. دغه ساکا له مادانو او پارسيانو نه ګرد سره بېل او پوونده ماهر اس سور قوم و چې د وروستيو ورسره نه لګېده او هغوی ته او ټولو هغو څيزونو ته چې هغوی پرې ټينګ ولاړ وو، په نفرت سره کتل.(۱۲۰)

عجيبه ده چې افغان تاريخپوهانو د ساکا قومونه په مفصل ډول نه دي ياد کړي. که څه هم دوی د افغانستان لرغوني تاريخ په اساسي ډول اغېزمن کړی دی. دا به له دې امله وي چې دغه اثار چې دلته ترينه استفاده شوې ده، د دوی په وخت کې نه وو او هغه چې وو، دوی ته معلوم نه وو. يوازې کهزاد د دغو سرچينو له ځينو نه استفاده کړې ده، خو هغه هم د ساکا قوم رول په تاريخ کې هغسې چې لازمه ده، نه دی بيان کړی.

د دغې لنډې شرحې په نظر کې نيولو سره د مګ کورن ړومبنۍ وينا سمه ښکاري چې وايي که موږ د ستيانو (ساکا) نوم په پراخ مفهوم سره واخلو، وبه وايو»... چې د پارس (اريانا) او شمالي هند ټول اوسېدونکي د پخوانيو ستيانو زوزات دي او تر اوسه (۱۹۳۹) هم په دغسې ژبو خبرې کوي چې د ساکا له ژبې سره تړاو لري. (۱۲۱) ”له پورتنۍ شرحې نه دا هم ښکاري چې ساکا څلور زره کال د مخه د اريايانو په لومړي لېږد کې په سغديانه، بکتريانه (بخدي)، پاميرونو، سيستان، نای سا، پکتويک، کونړ، سوات کې اباد شوي وو. دوه زره او دوه سوه کاله د مخه په بل لوی لېږد کې ساکا د يوچيانو په فشار سره په بخدي ننوتل، يونان ـــــ باختري واکمني يې نسکوره کړه او بيا يې په سيستان، پارتيه او شمالي هند باندې واکمني وچلوله. په ويدي دوره کې لکه چې د مخه ويل شوي دي، پکتهاس، بهالانا، شيوايان، الينايان او وسيانيان هم په آريانا کې اباد وو. وروسته جغرافيه پوه سترابو د آريانا ولسونه له باختريانو

او پارسیانو نـه سربېره پاراپامیزادیـان (Parapamisadae)، آري، درنګیـان، اراکـوزی او ګـد روسي هــم یــاد کــړل. پلینــي (Plini) بیــا د اریانــا اوســېدونکي د آري، ډوري سي (Dorisei) ، درنـګای (Drangae)، ایورګیتـای (Evergetae)، زرنـګای (Zarangae)، ګــدروسي (Gedrosi)، میتــوري سي (Methorici)، اګتــوري (Auguttori)، اوربي (Urbi)، د داري تیــس (Daritis) اوســېدونکو، پاسیریــس (Pasires) او ایچددایوفګــي (Ich thyo Phagi) پــه نومونــو ښــوولي.(۱۲۲)

دوی ټـول پـه غالـب احـتمال د سـاکا لـوی ټبر تـه منسـوب وو؛ ځکـه چې دوی پـه هغـه وخـت کـې پـه یـوې ژبـې ګړېـدل یـا یـې ژبـې سره ډېـرې نـږدې وې او پـه عین حـال کـې یـا پـه یـوې سیمې کـې یـا د یـوه بـل پـه ګاونـډ کـې اوسېدل. پروفیسر مـک ګـورن پـه څرګنـد ډول دغسـې وایـي: «سترابـو او پروفیسر ولسـن پـه اسـتدلال سره دغـه نظـر ښـکاره کـوي، پـه دې ډول چـې د لومـړني پـه وینـا «... دوی ... زیاتـره د یـوې ژبـې ویونکـي دي.» د وروسـتیو پـه وینـا « بـې لـه شـکه د دغـو خلکـو ژبـې تـر ډېـره حـده پـورې لـه یـوه اصـل (akin) څخـه وې؛ ځکـه چې دوی پـه واقـع کـې د یـوه هېواد اوسېدونکي وو. (۱۲۳) " خـو دغـه ژبـې او همداسې ویونکـي یـې مشـخص شـوي نـه دي او هغـه پـه عمومي ډول سیمو تـه منسـوبې دي، لکـه سـغدي، بـاختري، آري، پاراپامیـزادي، اراکـوزي او داسـې نـور....

نـو دغـه ولسـونه د تاریـخ او ژبـې لـه نظـره ډېـر سره نـږدې وو. د تاریـخ لـه نظـره د دوی د نږدېـوالي غټـه بېلګـه لـه یرغلګـر سـکندر سره د ټولـو مخالفـت و. دغـه واقعیـت د سـاکا مشرانـو پـه خپلـه هغـه تـه ښـکاره کـړی و چـې بیـان یـې د مخـه شـوی دی. دوی پـه مخامـخ کتنـه کـې ورتـه ویلي وو چـې لـه هغـه وخـت نـه چـې ده (سـکندر) پـه بـاختر ودانـګل، دوی د باختریانـو پـه ملاتـړ جـګ شـول. پـه اصـل کـې د همدغـه ملاتـړ پـه ډاډ و چـې د بخـدي والي، بېسـوس او بیـا د هغـه ځـای ناسـتي سـپتامنز لـه سـکندر سره سـخت وجنګېـدل. بېسـوس پـه نسـب کـې

پارسي ښوول شوی او سپتامنز د کهزاد په وینا پښتون و او هغه د ساکا د ولس په ملاتړ تر بېسوس نه ډېر له سکندر سره سخته جګړه وکړه. دا دومره ټینګه جګړه وه چې تاریخپوه پیترګرین هغه ته د ملي حرکت نوم ورکړی. د ده د وطنپالنې او خپلواکۍ احساس دومره پیاوړی و چې ویل یې «مرګ ده ته تر تسلیمېدو نه لږ دردناک دی».

دغه ټول ولسونه د ده په سروالۍ له سکندر سره یو او بل وخت د دوه کلونو په بهیر کې وجنګېدل، لکه چې وروسته د کونړ اسپه سیانو ورسره خونړۍ مقابله وکړه.

دغه ولسونه په هغه وخت کې ټول زیاتره لکه چې د مخه ویل شوي دي، په یوې ژبې ګړېدل یا یې ژبې سره نږدې او له یوه اصل څخه وې، خو د هغو په اړه په دقیق ډول ګړېدل ناشوني دي؛ ځکه چې هغه ډېر پخوا له منځه تللې او یو څو خورې ورې کلمې یې را پاتې دي. د دغو ژبو د نږدې والي غټه بېلګه هغه نومونه وو چې پکې مشترک و او د)اس(نوم یې یو څرګند مثال دی چې په اوستایي، ساکي او پښتو ژبو کې په کثرت سره راغلی دی. په اوستا کې اسپه د اس په مانا دی او په اوستایي دوره کې د باختر واکمنه کورنۍ د اسپه کورنۍ په نامه یادېده چې د کاویاني کورنۍ نه وروسته واکمنه شوې ده. د دغې کورنۍ د نږدې ټولو واکمنو د نومونو وروستاړی اسپه دی، لکه اروت اسپه، مهر اسپه، اوست اسپه، ویشتاسپه، یا ګرشاسپه. د نورو مهمو کسانو په نومونو کې هم دغه کلمه راغلې لکه جم اسپه، پوروشاسپه، پتراسپه، هچاتاسپه او داسې نور... په ساکي ژبه کې د اسپه کلمه حتی د ساکا د قوم د ځینو څانګو په نومونو کې هم راغلې؛ لکه: اسپه سای ټای (Aspasiatae)، اسپه سای کای (Aspassiakae) او اسپه سای تړای (Aspasiitrae)(۱۲۵).

په پښتو نومونو کې هم د اس او اسپه کلمې ډېرې راغلې؛ لکه: اسپه سي چې د سکندر په وخت کې پّ کونړ، باجوړ او چترال کې اباد وو او په اسلامي دوره کې د یوسفزي په نامه یاد شول. د اسواکا او اسوه غانه نومونه به سانسکریت کې د پښتنو لپاره په کارېدل. د شنسپ ولس اصلي نوم شین اس و، لکه کونړ چې د سکندر په وخت د خوسپس (Khiaspes) یا ښو اسونو، یا د ښو اسونو په ملک یادېده. د باختر د منځی نوم زر اسپه و چې مانا یې شاید زر اسونه وي. د اس نوم په داسې حال کې چې په اریایي کلمو کې عا و، د اسپه کلمه یوازې د اوستا او ساکي ژبو مال او په پښتو کې د ښځینه اس په مانا و. په داسې حال کې چې په نورو هندو اروپایي ژبو کې د ښځینه اس لپاره اسوه (asva)، ایکوا (equa) او اس ژوا (aszwa) نومونه پکارېدل. (۱۲۶) په دې ډول د اسپه نوم یوازې په اوستا، ساکي او پښتو کې ویل کېده، نه په نورو هندو اروپایي ژبو کې. دغه واقعیت د پښتو، اوستا او ساکي ژبو نږدې خپلوي په گوته کوي چې د هغه له مخې ویل کېدلی شي چې د اسپه کورنی په اصل کې شاید پښتنه کورنی وه یا پښتو لږ تر لږه په اوستایي دوره کې په باختر کې ویل کېده.

په دې اړه مؤلف دوست محمد دوست او پوهاند مجاور احمد زیار په خپلو د افغانستان ژبې او پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې په نامه اثارو کې تفصیل او مثالونه ورکوي. اروانښاد صدیق الله رښتین هم په خپل اثر (لرغونې پښتو) کې د پښتو او اوستا یو شمېر هغه نومونه په پرتله ییز ډول راوړي چې سره ورته او نږدې دي، لکه د پښتو یې د اوستا پایو، زوم او زاماته، سپږه او سپشو، سپین او سپینه، پلار او پیتر، مازغه او مازگه، پیری او پیریکا، غوږ او گوش، واوره او وفره او داسې نور.(۱۲۷)

خو پښتانه له ساکا سره تر هر بل قوم نه دومره ډېر نږدې و چې ویل کېدلی شي دوی شاید په اصل کې یو ټبر وو یا پښتانه د ساکا کومه څانګه وه. پروفیسر فرای د سیستان ساکا د پښتنو لوړ نیکونه ګڼي او وایي چې د اسلامي پراختیا په برابر کې د زنبیلانو د ټینګ مقاومت یو دلیل په یقین سره هغه جنګیالي قومي خلک، د افغانانو یا پټانانو نیکونه وو چې د یرغلګرو سره جنګ لپاره یې مېړونه ورکول. (۱۲۸) د اریایي ژبو متخصص مارګن سټېرن په وینا پښتو په اصل کې شاید د ساکا یوه لهجه (Dialect) وي چې له شمال نه وارده شوې؛ خو ممکنه ده چې اړیکې یې له دېنه ډېر نږدې تعریف شي. (۱۲۹) خو ده وروسته دغه کار وکړ: «پښتو بې له دې چې له ساکا ژبې سره وتړله شي، بل کېدون نه لري. (۱۳۰) مارګن سټېرن کاشکې د خپل حکم لپاره شواهد هم وړاندې کړي وای. زه د دغې لیکنې په قوت بیا وایم چې پښتانه او ساکا په اصل کې شاید یو ټبر وي یا پښتانه د ساکا د لوی ټبر یوه څانګه وي. که ساکي ژبه پاتې وای، په دې اړه به څرګند حکم شوی وای، خو د نالوستو او پوونده ساکاوو ژبه نه ده را پاتې. را پاتې کلمې یې هم د ګوتو په شمار دي. دوه یې هغه دي چې اوس هم په پښتو کې هغسې ویلی کیږي چې دوه نیم زره کاله د مخه په ساکاوو کې ویل کېدلې. زرینه او تنهی (Tanais)، زرینه (Zarina) د ساکا د کمې څانګې واکمنه یا ملکه وه او هغه په خپلو خلکو دومره ګرانه وه چې له مړینې نه وروسته یې د هغې د سرو زرو مجسمه و درولـه. (۱۳۱) مؤلف دوست محمد هم ملکه زرینه یادوي، خو هغه یې د ملکې تومیریس (Tomyris) پر ځای یادوي. د هېرودوت په وینا دا تومیریس وه، نه زرینه چې په خپل پوځ سره یې، لکه چې د مخه یې بیان شوی، د هخامنشي امپراتورۍ مؤسس، سیروس پوځ ته ماتې ورکړه.(۱۳۲) زرین هم د پښتو کلمه ده او هم د پاړسو، خو زرینه یوازې د پښتو کلمه ده. تنهی د ساکاوو په وخت کې د منځنۍ اسیاد اوسني سردریا نوم و او اوس هغه د افغانستان

په پکتیا کې د یوه پښتون ټبر نوم دی، لکه امو چې د ساکا د هامه ورګه لنډه شوی شکل دی. داسې هم د لرغونې زمانې د منځنۍ اسیا په ځینو سیمو کې، لکه خوارزم او مرو کې داسې ښارګوټي لوڅ شوي چې د کلا (Kala) کلمه یې د نامه یوه برخه یا وروستاړی جوړوي. بېلګې یې دا دي: تیشیک - کلا (Teshik- kala)، ټوپرک - کلا (Toprak – kala)، کوی، کرل ګان - کلا (Koy-kryalgan- kala)، و د ژنباس - کلا (dzhanbas- kala) او ګیاور - کلا (gyavr- kala).(۱۳۳)

کلا د پښتو یوه عامه کلمه ده، د Pasionai یا پاسیونای ساکي څانګه چې د ساکا له نورو څانګو سره یې په بخدي کې د یونان ــــ باختري واکمنې نسکوره کړه، ممکن د پښتو (پاسنی) وي. ژبپوه پوهاند زیار په خپل یاد شوي اثر کې د سکه، کسې، کاسې او کاس نومونه چې په افغانستان او پښتونخوا کې ویل کیږي، د ساکا د نامه بدل شوي شکلونه ګڼي.

له دغاو ژبنیو بېلګو نه سربېره د ساکا او پښتنو قومي جوړښت او خاصیتونه دومره سره ورته وو چې هغه لکه د یوه ځانګړي ټبر خلک وي. د ساکا د څو لویو ټبرونو یو کنفدریشن یا لوی اتحاد و چې تر اخري واحد یانې کورنۍ پورې یې بې شمېره څانګې لرلې. پښتانه هم د ساکا په شان د ډېرو ټبرونو کنفدریشن دی او څانګې یې دومره ډېرې دي چې شمېرل یې ناشوني ښکاري. پر دې سربېره د ساکا د هیڅ ټبر لوی مشر ځواکمن او مطلق نه و، تر څنګه یې د څانګو مشرانو هم رول لاره. له سکندر سره چې د ساکا څو جرګو لیدل وکړل، هغه له څو مشرانو نه جوړوې وې، نه له یوه زورواک واکمن نه، لکه په هند کې د پاچا پورس په شان. لکه چې د مخه ولیدل شول، د پارتیه پاچا د دوه جرګو په سلا او مشوره واکمنې کوله، نه یوازې په خپله له احمدشاه دراني نه تر امیر عبدالرحمن پورې د افغانستان سیاسي نظام

هم لړ او ډېر په همدغه بڼه و او د قومي پښتنو سیاسي جوړښت اوس هم په همدغه شکل دی.

بله دا چې هغسې چې د ساکاوو ژوند طرز په عمومي ډول د پوونده توب و، داسې هم د پښتنو ژوند تر اتلمسې پېړۍ پورې تر زیاتې اندازې د کوچیتوب و. په نولسمه پېړۍ کې امیر عبدالرحمن که څه هم د غوځ عمل خاوند پاچا و، ونه شول کولی هغه لړ او ډېر دوه میلیون کال پوره کوچیان، چې ټول یې پښتانه وو، مېشته کولو ته وهڅوي. دوی نه غوښتل د کوچیتوب ژوند طرز ترک کړي، سره له دې چې د مېشته کېدلو په حال کې امیر ډېر امتیازونه ورته منلي وو.(۱۳۴) د ښاغلي زلمي هېوادمل په وینا تره خېل قوم چې زیاتره یې اوس هم کوچیتوب کوي، په اصل کې ساکا دي. قوم ته د وفا لرلو احساس هم په ساکاوو کې ټینګ و او هم په پښتنو کې ټینګ دی. په دواړو کې لکه چې ویل شوي دي:

« فرد ځانګې ته او ځانګه فرد ته په وفا لرلو سره دواړه ژوندي پاتې کېدلی شي. که د کومې ځانګې غړی ژوبل یا ووژل شو، هغې ځانګې د خپل ځان ساتنې لپاره له مجرم یا د هغه له ځانګې نه بدل اخیسته. که یې کوم غړي د بلې ځانګې په برابر کې جرم وکړ، قومیان یې پرې ټینګ درېدل او په دې ډول د وینې د انتقام دایمي توب.... »(۱۳۵)

پښتنو دغه خاصیتونه لرل او اوس یې هم لري، خو نه په هغه پخواني شدت سره. د ساکا خلکو به هم لرل. د دوس بل خاصیت طعنه ورکول، تور او برېښ کول او لاپې وهل و. هغه وخت چې سکندر د تنې یا سردریا غاړې ته ورسېد، ساکا سورو په بله غاړه کې دغسې احساسونه په قوت او ننداره ییز ډول وښوول. سکندر ځان مجبور ولید چې د ربړونو په ګاللو سره له سین نه

تېر شي؛ خو ساکا هغه وخت خواره شوي وو. پښتانه هم په طعنه ورکول تور او بريښ کولو او لاپو وهلو کې نوم لري، بله دا چې دواړه زړور او جنګيالي قومونه وو، غټ مشال يې له سکندر سره د دوی مقابل وه. سکندر په منځنۍ اسيا کې له ساکا او په کونړ کې له اسپه سي پښتنو سره له دغسې ټينګ مقاومت سره مخ شو چې له بل قوم سره په دغسې ټينګ مقاومت سره مخ شوی نه و. همدغسې جنګونو کې وو چې ځينو پکې غير عادي زړورتيا ښوولې او اتلان کېدل، لکه ملکه زرينه او ملکه توميريس په لرغوني منځنۍ اسيا کې او امير کروړ د لرغوني افغانستان په غور او رستم په سيسان کې.(١٣٦)

د پټې خزانې د ليکوال محمد هوتک په وينا امير کروړ د امير پولاد سوري زوی او په خټه سهاک و. دی په ۱۳۹ هجري قمري کال کې د غور په منډېش کې امير شو. په اوړي کې په زمينداور کې په داسې ماڼۍ کې اوسېده چې د هغې ماڼۍ په شان وه چې د غور په منډېش کې يې لرله. ده په جنګونو سره خپله واکمني پراخه کړه او که يې په لاندې شعر باور وشي، هرات، جرم، باميان او تخار يې هم لاندې کړي وو. نامتو شيخ کټه د ده دغه شعري ټوټه چې له وياړ او لاپو نه ډکه ده، نقل کړې چې په دغه بيت شروع کيږي.(١٣٧)

زه يم زمری په دې نړۍ له ما اتل نسته

په هند و سند و پر تخار او پر کابل نسته

بل په زابل نسته

د ټولو منابعو له مخې رستم د سيستان يو ډېر نوميالی اتل تېر شوی دی. مؤلف دوست يې د تاجکي حماسي روايتونو له مخې او د ايران د لرغوني تاريخ متخصص پروفيسر رچرد فرای يې په خټه ساکا ګڼي؛(١٣٨) خو ايراني تاريخپوه عبدالعظيم رضايي يې ايراني ياني غير ساکا ګڼي،

خـو پـه دغـه عجـب دلیـل سره: بعضـی از مؤرخـان مـی پندارنـد کـه داسـتان رسـتم را سـاکاهای [اسـاک هـا] از سر زمین اصلـی خویـش اورده انـد کـه در روزگار باسـتان بـه سیسـان تاختـه و در انجـا سـاکن شـده بودنـد. ولـی از انجـا کـه مـادر رستم روتابـک یـا رودا بـه ی ایرانـی اسـت ایـن تصـور خالـی از حقیقـت بـه نظـر میرسـد. «(۱۳۹)

عجـب اسـتدلال: اول دا چـې رودابـه پـه اصـل کـې د کابلسـتان د واکمـن مهـراب شـاه لـور وه او بلـه دا چـې پـه نـن افغانسـتان او سـیمه کـې یـو ځـوک د پلار پـه نسـب یادېـده، نـه د مـور. د رسـتم د اتلـوالي قصـې اول د ابوالقاسـم فـردوسي پـه شـاهنامه کـې بیـان شـوې دي. پـه یـاد دې وي چـې د شـاهنامې دوه - درېیمـه برخـه افسـانوي روایتونـو او قصـو داسـتان او درېیمـه برخـه یـې د ساسـاني واکمنـۍ تـر پایـه پـورې د تاریخـي پېښـو منظـوم داسـتان دی. دغه افسـانې د فـردوسي تـر وختـه پـورې (دمړینـې اټـکلي کال ۱۰۲۵ م) پـه شـفاهي ډول اورېـدل کېدلـې. (۱۴۰) د کهـزاد پـه وینـا پـه شـهنامه کـې پـه یـادو شـویو نومونـو کې په سـلو کـې پنځـه نـوي یـې هغـه دي چـې پـه افغانسـتان پـورې تعلـق لـري.(۱۴۱)

تاریخپـوه رضایـي هـم وایـي چـې : « بموجـب مندرجـات روزنامـه هـای ملـی، بزرگتریـن پهلوانـان ایرانـی از سیسـان برخاسـته، تـاج و تخـت و سر زمیـن ایـران (د ایـران نـوم هغـه وخـت رواج نـه لاره) را از هجـوم بیگانـگان مصـؤن داشـته انـد. پهلوانـان موصـوف متعلـق بخانـدان هـای بـزرگ بـوده، نـژاد شـان بـه جمشـید، شـاه پشـدادی میرسـید. بطوریکـه پیـش از ایـن گفتیـم چمشـید هنـگام فـرار از دسـت ضحـاک (اسـهاک؟) دختر کورنـگ پادشـاه زابلسـتان را بـزني گرفـت و از آن صاحـب پسری شـد کـه او را تـور نـام نهادنـد. سـپس بـه ترتیـب از تـور شیدسـش، از شیدسـپ تـورک، از تـورک شـم، از شـم اثـرط، از اثـرط گرشاسـپ، از گرشاسـپ نریمـان، از نـریمان سـام سـوار، از سـام سـوار زال و از زال رستم بوجـود آمدنـد.(۱۴۲)

رضايي زال او زوی يې (رستم) دومره مهم ګڼي چې په هکله يې وايي چې:
«نخستين شاهی که پس از انقراض سلسله پيشداديان بر اورنګ شهری ياری و کمک زال و رستم بدست اورد» . (۱۴۳) سره له دې هم په اوستا کې نه پهلوان رستم او نه د هغه پلار زال يادونه شوې ده. په افسانوي قصو کې رستم د روستاتم (Rostatham) په نامه د سيستان د واکمن په توګه د فراه او زابلستان د ښارونو جوړونکی ګڼل شوی دی. (۱۴۴)

دلته د دغو ټکو يادونه ضروري ده، لومړی دا چې د آريايانو په لومړي لوی لېږد کې په سيستان کې به دومره ډېر ساکا مېشته شوي وو چې د رستم د کورنۍ مشران يې په دې قادر کړل چې واکمني او اتلوالي وکړي. بل دا چې په دغه مهال کې تورانيان او د هغو مشر افراسياب، لکه چې شاهنامه وايي، په بخدي کې نه وو چې د هغه له واکمنو او رستم سره وجنګېږي. ترکان، لکه چې د مخه ويل شوي دي، د ساسانيانو د واکمنۍ په اخر کې دغسې سيمې ته ورغلل. دا چې د شاهنامې له مخې تورانيان او په سر کې افراسياب به په اوستايي دوره کې له رستم سره جنګېدلي وي، د اعتبار وړ نه ښکاري. لکه چې د مخه ويل شوي، شاهنامه په اصل کې د شفاهي روايتونو او قصو داستان دی او شفاهي روايتونه په خپل ذات کې د تاريخي واقعيت په شان د اعتبار وړ کېدلی نه شي، ځکه چې د انسان حافظه راويتونه هسې چې اورېدلي وي، ساتلی نه شي او هغو د بيا بيانولو او انتقال په وخت کې پکې تصرف کوي او حتی مسخ کوي يې؛ نو شفاهي روايتونه په تېره هغه چې د پېړيو پېړيو عمر لري، هغومره چې د راويانو د ذهن او خيال انعکاس وي، د واقعيت انعکاس نه وي؛ خو د رستم په شته توب او اتلولۍ کې شک نه پيدا کېږي، ځکه چې هغه په ډېرو سرچينو کې ياد شوی دی.

د مارکوارت په نظر رستم او گرشاسپ یا کرس اسپه (Keresaspa) په اصل کې یو شخص و. (۱۴۵)

کهزاد بیا گرشاسپ او غرغښت یو کس گڼي او وايي چې «گرشاسپ و غرغښت هر دو نام یک شخص و یک قهرمان افسانوی، داستان نیمه تاریخی، فولکلوری پهلوان زبردستی است که (اوستا) و منابع دیگر مصل (مثل) (کتاب گرشاسپ) نویسنده و شاعر قرن چارم هجری ابو الموئید بلخي و تاریخ سیستان گمنام قرن ششم هجری ذکر شده». دی دا هم وايي چې د غرغښت نوم د خارجیانو لپار یو مجهول نوم دی، په داسې حال کې چې « ... ادب ملی افغانستان همین ... قهرمان ملی را در تمام داستانهای حماسی از یاد نبرده و تمام کارنه های وی را زنده نگاهداشته اند.»(۱۴۶) کهزاد په دې اړه د پاچا امان الله په وخت کې د یوې ډرامې بیان کوي او وايي چې :» در طی نمایش درام بنام (جذر و مد اسلام) از (غرغښت) بحیث یک (پهلوان ملی)، (بابای ملت)، (پدر معنوی قوم)، (غښتلی غرغښت)، (جهان پهلوان) یاد میشد.» (۱۴۷)

د گرشاسب یا غرغښت نومیالیتوب او نومیالی توب له دینه معلومیږي چې محمد حیات خان یې په خپل حیات افغاني اثر کې هم په همدغه ډول یادوي. دی هم د تاریخپوه رضایي په شان گرشاسب د رستم د کورنۍ مؤسس یا لوړ نیکه بولي. (۱۴۸) په یاد دې وي چې گرشاسب په اوستا او رستم په شاهنامه کې د سترو اتلانو په شان ډېر یاد شوی دی.

سواری چو رستم نیامد پدید

چو سام نریمان بگیتی نبود

په دې ډول په يوه روايت غرغښت، گرشاسب او رستم په اوستايي دوره کې د سيستان د يوه پهلوان نومونه کيږي او د محمد حيات خان او رضايي په وينا گرشاسب د رستم لوړ نيکونه کيږي او څنگه چې رستم په ختمه ساکا و، دوی ټول په ختمه ساکا يانې پښتانه کيږي.

پښتو د خپلې ودې په لومړنيو مرحلو کې له سانسکرت نه هم اغېزمنه شوې ده. سانسکرت هغه لرغونې هندي ژبه ده چې له ويدي ژبې سره تړاو لري. دغه ژبه په څلورمې مخزېږدې پېړۍ کې د تعليم کړو هنديانو ژبه شوې وه، نورې هندي ژبې له سانسکرت نه راوتلې دي. دغې ژبې به د موريا کورنۍ په دوره کې په پښتو اثر کړی وي. تر هغه د مخه هم هندي عناصر په ختيځ افغانستان کې يو ځای بل ځای اوسېدل. لکه چې د مخه يې بيان شوی د موريا د کورنۍ مؤسس چندرا گوپتا موريا د سلوکوس نيکاتور په وخت کې خپله واکمني ان تر هندوکش پورې ورسوله او کورنۍ يې څه باندې يوه پېړۍ (۳۲۰ - ۱۸۷ مخزېږديزې) کې واکمني وکړه. په دغه دوره کې د گندارا پښتانه له اراکوزي (کندهار) نه تر اباسين پورې له سانسکرېت ويونکو سره محشور و. طبيعي ده چې پښتو به هم له سانسکرېت نه متاثره شوې وي. دغه تاثر له لاندې عددي جدول نه ښکاره دی. دلته دا هم ويل کېدلی شي چې پښتانه شايد په همدې دوره کې د لومړي ځل لپاره له مجردو عددي مفهومونو سره اشنا شوي وي. (۱۴۹)

شماره	سانسکرېت	سانسکرېت	پښتو
۱	Eka	ايکا	يو
۲	Dva	دوه	دوه
۳	Thaya	ترايه	درې
۴	Catvarah	کت واره	څلور
۵	Panca	پانسه يا پنکه	پنځه

٦	Sat	شت	شپږ
٧	Sapta	سپتا	اووه
٨	Astava	استاو	اته
٩	Nava	ناوه	نهه
١٠	Casa	داسا	لس
١١	Satam	سه تم	سل

سره لـه دې هـم د پښـتنو شـجره لکـه د نـورو قومونـو د شـجرو پـه شـان لـه اول نـه تـر پایـه پـورې پـه منظـم ډول معلومـه نـه ده. د تاریخپـوه کهـزاد پـه نظـر: « ... شـجره تمـام ایـن کتلـه بـزرگ اعـم از تمـام قبایـل و عشـایر کـه در ایـن گوشـه دنیـا افتـاده انـد، بوجـود سـه شـخصیت بـزرگ سـه نیکـه گان اولـی منتهـی میشـود. کـه عبارتنـد از (بیټنـی، غرغښـت، و سـړبن)". دی دغـه درې گـوني نیکونـه د اتـرط، گرشاسـب او سرنـد پـه نومونـو هـم یـادوي او پـه خپـل اثـر (غرغښـت یـا گرشاسـب) کـې د هـر یـوه د کارنامـو پـه اړه اوږد غږېـږي. د پښـتنو ټولـې څانگـې او خېلونـه چـې شـمېر یـې ناشـونی دی، پـه نهایـت کـې دغـو درې نیکونـو تـه رسـیږي: درانیـان، بړېـڅ، تریـن، غوریاخېـل، یوسـفزي، اسـحقزي یـا سـاکزي او نـور سـړبن یـا سرنـد تـه، کاکـړ، داوي، بـابي او نـور غـور غرغښـت یـا گرشاسـب تـه او غلزیـان، لودیـان، سـوري، نیـازي او نـور بیټنـي یـا اتـرط تـه. (۱۵۰) تـر کهـزاد نـه د مخـه پـه دې اړه ډول ډول او عجـب حدسـونه وړانـدې شـوي دي چـې ذکـر یـې دلتـه لازم نښـکاري. پـه لنـډ ډول د دوی نسـب قبطیانـو، یهودانـو، جارجیانـو، ارمنیانـو، پاړسـیوانو ترکانـو او حتـی تارتارانـو تـه هـم رسـول شـوی دی؛ خـو دغـه ټـول محـض حدسـونه او ناسـم دي چـې روسي افغـان پېژندونکـی ډورن پـه دغـو الفاظـو پـه غوڅـه رد کـړي دي. زه پـه خپـل وار پـه دې نظـر یـم چـې افغانـان [پښـتانه] د خپـل هېـواد ځایـي خلـک دي او د سرویلیـم جونـز پـه شـان زه هـم دوی د پارامیـزاد لـه لرغونـو خلکـو سره یـو گڼـم. « ډورن دا هـم وایـي چـې "دوی پـه خپـل اوسـني هېـواد کـې لـه نامعلـوم وخـت نـه را پـدې خـوا اوسـېدلي دي». (۱۵۱) کهـزاد دغـه روایتونـه او دغسـې نـور

لا پـه غوڅـه توگـه ردوي او وايـي، چـې: «جنـاب شـيرمحمد گنداپـوري ابراهيـم زى صاحـب تاريـخ (خورشـيد جهـان)، و جنـاب محمـد هاشـم خـان، صاحـب تاريـخ فرشـته، صاحـب اثـار ديگـرى چـون (آئيـن اکبرى)، (مخـزن افغانـى)، (مـرات الافغانـى) و غيـره هـزار و يـک قصـه واهـى چـون (طالـوت فرعـون)، (ابراهـه پادشـاه حبشـه) و (قبطيـان) و (بنـى اسرائيـل) و حکايـات جعلـى (اخيـار و برخيـا) و غمـزه {وغيـره؟} را بـا هـم بافتنـد سـاختند، ولـى از نـور معرفت قـرن بيسـتم همه اين داسـتان هـاى خـود سـاخته را از ميـان بـرد و انسـاب سـه قهرمـان (بيټنـى، غرغښـت و څړبن) بـه يشـت هـا اوسـتا چـون افتـاب بـر پارچـه يـخ تابـش نمـوده و همـه قصـص و روايـات جعلـى را بکلـى ناپديـد سـاخت.»(۵۲) سره لـه دې هـم دغـه بـې بنسـټه روايـت چـې افغانـان يانـې پښـتانه پـه اصـل او نسـب کـې يهـودان دي، د ځينـو پـه ليکنـو کـې انعـکاس کـوي. دغـه بـې بنسـټه روايـت کـه څـه هـم پـه دغـې ليکنـې سره پـوره باطليـږي، د هغـه بـې بنسـټتوب بـه زه دلتـه نـور هـم روښـانه کـړم.

د دغـه جـوړ شـوي روايـت لـه مخـې کلـه چـې حضرت محمـد(ص) لـه مکـې څخـه مدينـې منورې تـه هجـرت وکـړ؛ نـو پـه دغـه وخـت کـې د خالـد بـن وليـد د ليـک پـه ذريعـه د غـور د سـيمې د افغانانو[پښـتنو] لـه مشرانـو څخـه څـو تنـه مدينـې تـه لاړل چـې د هغـو لـه جملـې څخـه مشر د عيـص زور قيـص و چـې د نومـوړي د نسـب سلسـله چـې پـه مخـزن افغـاني کې ذکـر شـوې ده، په ۳۷ام پښـت کـې سـاول تـه چـې پـه طالـوت بانـدې ملقب و او د بنـي اسرائيـل پاچـا و، رسـيږي.

د دغـه روايـت لـه مخـې دغـو افغانانـو پـه مدينـه کـې اسلام ومانـه او حضرت محمـد(ص) د قيـس دغـه عبراني نـوم پـه عـرب واړوه؛ او عبدالرشيد نـوم يـې پـرې کېښـود. «پـه هغـو ورځـو کـې حضرت محمـد(ص) د مکـې د نيولـو اراده وکـړه او قيـس عبدالرشـيد د څـو تنـو نـورو پښـتنو او خالـد سره د عسـکرو سر لښـکر وټـاکل شـو او پـه هغـه جگـړه کـې چـې د مکـې د نيولـو پـه منظـور وشـوه، افغانانـو

[پښتنو] ښه مېړانه ښکاره کړه او يوازې عبدالرشيد وکړای شول چې د قريشو اويا (۷۰) تنه متمردين ووژني.(۱۵۳)

د دغه جعلي روايت پر بنسټ اول دغه افغانان د خالد په ګډون يهودان وو او هغه افغانان چې په عربو کې مېشته شوي وو، د هغو څخه د وليد خالد زوی ډېر مشهور دی. دويمه دا چې خالد بن وليد خپل دغه يهودي قوميان مدينې ته وبلل چې د حضرت محمد(ص) سره د مکې په نيولو کې مرسته وکړي؛ خو دغه روايت له سر نه تر پايه پورې د واقعيت پر خلاف دی او زه به دلته د هغه د دوو سترو ټکو بې بنسټ توب تثبيت کړم.

د حيات افغاني ژباړونکي هنري پريسټلي (Henry Priestley) په وينا لومړی دا چې د ساول پښت په غلطه له جودا (يهودا)څخه ښودل شوی دی (په داسې حال کې چې د تورات د (Old Testament) له مخې هغه د بنجامن ټبر ته منسوب و.) د تورات په هيڅ ځای کې د دې ذکر نشته چې افسانوي ارخيا او ارميا به د ساول له زوزات څخه وي... نه د ارميا او نه د افغان يا هغه ته ورته بل نوم د حضرت داود(ع) د نومياليو کسانو په ډله کې ليدل کيږي. (۱۵۴) دغه نومونه د اسلامي دورې عربستان او حضرت محمد (ص) په اړه تاريخونو کې هم نه ليدل کيږي. ما هم په ټولو هغو ډېرو اثارو کې چې د لوړو زده کړو په وخت کې د لندن په پوهنتونونو کې او بيا له هغه وروسته لوستلي دي، دغه نومونه نه دي ليدلي.

د دغه روايت بل ټکی چې خالد بن وليد به د قيس په مشرۍ د غور افغانان مدينې ته بللی وي، هم يو بې بنسټه حکم دی. خالد بن وليد دغسې تاريخي شخص و چې کړنې يې په ډېرو کتابونو کې ثبت شوې دي، د هغو له مخې هغه يهود نه؛ بلکې د عربو د قريش لوی ټبر د مخزوم له څانګې

ځخه و؛ خو دی تر ۶۲۹م پورې د حضرت محمد(ص) او اسلام مخالف و. په ۶۲۵ کې یې لا په احد کې د حضرت محمد(ص) پر ضد جګړه کې برخه هم اخیستې وه. دا هغه جګړه وه چې مسلمانان پکې په زیاته اندازه د هغه په قومنداني مات شوي وو.(۱۵۵)

څلور کاله وروسته په ۶۲۹م کال کې چې حضرت محمد(ص) د حدیبې له متارکې نه وروسته په مکه کې هم د امتیانو او نفوذ خاوند شو. خالد بن ولید له عمر بن العاص سره د حضرت محمد(ص) پیغمبري ومنله. بل کال (۶۳۰) مسلمانانو مکه په جنګ سره ونیوله؛ خو دا یو لوی جنګ نه و.(۱۵۶) په دغه حال کې مسلمان خالد ته ممکنه نه وه چې د هغه وخت په شرایطو کې افغانان، هغه هم په دومره موده کې مکې ته حاضر کړي. غیر له هغه هم که قیس او ملګري یې په ختمه یهودان وای، هغوی به ولې له حضرت محمد(ص) سره د مکې په نیولو کې مرسته کړې وای. ځکه چې د هغه په حکم سره د مدینې یهودان ځپل شوي وو.

هیڅ تاریخي شواهد د دغه روایت پخلی نه کوي. په هیڅ تاریخي منبع کې ددې یادونه نشته چې د غور قیس به ۶۳۰ کې په مدینه کې لیدل شوی وي. په دې ډول په ۶۳۰ کې په مدینه کې د غور د قیس او د هغه د ملګرو شته والی او بیا د حضرت محمد(ص) له خوا په عبدالرشید سره د هغه د نوم بدلیدل او دغه قیس د اوسنیو تر څلوېښت ملیون نه ډېرو پښتنو مؤسس یا لوړ نیکه کېدل، هسې هوایي خبرې کیږي. هو، خالد بن ولید د عربو د قریش نامتو قومندان و؛ خو هغه د خلیفه ابوبکر(رض) په وخت کې د ردا په نامه کورني جنګ په بهیر کې وځلېد. دا دی و چې د عقربه په نامه مهمه جګړه یې وګټله او یاغیان یې په ټول عربستان کې ایل کړل.

په اصل کې دغه روايت څکه رښتيا کېدلی نه شي چې پښتون بې له شکه لکه چې له دغې ليکنې نه هم ثابته ده، آريايي قوم دی، نه سامي چې عربان او يهودان ورته منسوب دي. پښتو هم بې له کوم شکه آريايي يا په دقيق ډول ختيځه آريايي ژبه ده، نه د عربي او عبري ژبو په شان سامي. آريايي او سامي خو دوه سره بېلې نژادي او ژبنۍ ډلې دي.

د دغو واقعيتونو په رڼا کې دغه روايت چې پښتانه په اصل او نسب کې يهود دي، يوازې د ذهن او بدنيت زېږنده کېږي، نه تاريخي واقعيت. اوس که يو څوک سره له دې هم پښتانه د دغه جعلي روايت پر بنسټ بني اسرائيل ګڼي، هغه به په اصل کې د لوستونکيو، تاريخ او رښتين توب پروا نه کوي.

دویم څپرکی

افغان

افغان نوم هم پخوانی دی؛ خو نه هغومره پخوانی چې د پښتون نوم دی. په لرغوني زمانه کې د پارس خلکو پښتانه د ابگان (Abgan) او د هند خلکو پښتانه د اسواکا (Asvaka) یا د اسوه غانه (Asvaghana) په نومونو یادول. هندیانو له دولسمې پېړۍ نه وروسته کوم هغه پښتانه چې د بهار ولایت په پتنه کې مېشته شوي وو، د پټهان په نامه یادول او لا وروسته ټولو هغو پښتنو ته ویل کېده چې په هند کې اوسېدل. د قانون په شان دا یو دود دی چې هر ولس چې په لرې سیمو کې خپور شي، گاونډیان یې له خپل اصلي نوم نه غیر په نورو نومونو یادوي؛ لکه ساکا چې د پارس خلکو اشکانیان او د هند خلکو پهلوا بلل؛ خو په خپله پښتنو هر چېرې ځانونه پښتانه یا پختانه گڼل. دا ډېر وروسته و چې پښتنو د افغان نوم د ځان لپاره ومانه. افغان اوس هغه څوک دی چې د افغانستان تبعه وي. د پښتونخوا پښتانه یا ډېری یې هم ځانونه افغانان گڼي، نو د افغان دغه نوم د یوه ځانگړي ولس له مفهوم نه ملي مفهوم ته تحول کړی دی. د غبار په وینا» ... تا قرن هژدهم (افغان) نام عمومی پشتون زبانان مملکت قرار گرفته بود و تا قرن نزدهم وسعت آن بجایی رسید که نام عمومی مردم افغانستان اعم از دری زبانان و ترک زبانان

وغیـره شـناخته شـد». داسـې ښـکاري چې د افغـان نـوم پـه اسلامـي دوره کـې د هغـه د پخـواني نـوم یـا نومونـو ځـای نیولـی وي. بیـا هـم غبـار «... نـام (افغـان) کـه از قـرن دهـم در نوشـته هـای مؤلفیـن افغانسـتان چـون مؤلـف مجهـول حدودالعلـم مـن المشرق الـی المغـرب، ابوریحـان، فردوسـی، بیهقـی، منهـاج السراج وغیـره در مـورد قسـمتی از پشـتو زبانـان افغانسـتان آن روز ذکـر گردیـده و عتبـی در تاریـخ یمینـی آن را معـرب نـام (اوغـان) میـشمارد. هـم یـک نـام قدیمـی اسـت کـه بـا نـام (اپـاکا) مذکـور در (ریگویـدای هنـد) مطابقـت مینمایـد. (۱)

د ابوریحـان الـبیروني پـه وینـا افغان نـوم پـه هغـه کلمـه پـورې اړه لـري چې پـه مهاباراتـه (Mahabaharata) کـې د اسـواکا (Asvaka) پـه نامـه یاد شـوی دی. دغه اسـواکا د ګندهـارا پـه سـیمه کـې وو چې د ویـدي دورې نـوم دی او دوی پـه هغـو غـرو او رغـو کـې اوسـېدل چې پـه اسلامـي دورې کـې د سـلیمان پـه غـرو یـاد شـوي دي.(۲) البیـروني چې د اسلامـي نـړۍ یـو ستر عـالم و، د سـلطان محمـود غزنـوي سره هنـد تـه پـه سـفر ولاړ، هلتـه یـې د سانسـکرت ژبـه زده کـړه او د هنـد د مدنیـت پـه هکلـه یـې د کتـاب الهنـد پـه نامـه اثـر ولیکـه چې د هغـه د دولسـو کالونـو د مطالعـې او مشـاهدې محصـول و. (۳)

د اسلامـي دورې د سـلیمان غرونـه پـه واقـع کـې د کسي غرونـه دي چې لـه هندوکـش نـه د بلوچسـتان تـر پولـې پـورې پراتـه دي او اباسین یـې ختیځـه پولـه تشـکیلوي. اسـواکا پـه دغـه سـیمه کـې د مهابهاراتـه د رامنځتـه کېدلـو پـه وخـت کـې اوسـېدل. مهابهاراتـه چې د هندوانـو ستر حماسي اثـر دی، د نهـو سـوو کالـو پـه بـهیر کـې لـه مـیلاد نـه پنځـه سـوه کالـه د مخـه تـر ۴۰۰ مـیلادي پـورې کښـل شـوی، سـل شـاعرانو کښـلی او زر سـندرغاړو پـه قالـب کـې اچولـی؛ ترڅـو چې د ګوپتـا واکمنـو پـه دوره کـې برهمنانـو خپـل مذهبـي او اخلاقـي فکرونـه پکـې ځـای کـړل او اوسـنی شـکل یـې غـوره کـړ. مهابهاراتـه د شـکنتلا او د هغـې د پهلـوان

زوی بهارت قصه بیانوي. د هغه د نومیالیو نه د کوروس او پنداورس په نومونو د مهابهاراته (لوی مهابهاراته یا لوی هند) قومونه هسک شوي چې د هغو خونړي جنګونه د قیصې زړی جوړوي. (۴)

تاریخپوه احمد علی کهزاد په خپل یوه وروستي اثر (افغانستان در شاهنامه) کې د افغان په هکله یو څه اوږد بحث کړی دی. د ده په نظر « معادل این کلمه در سانسکرت کلمه اوګانه یا اواګانه (Awagana) است» بیا وایي چې " اسم دیگری در سانسکرت است که به شکل (اسوه غانا Aswa-ghana) یاد شده که این کلمه هم مرکب است. جز اول (اسوه Aswa) آن نزدیک به (او Awa-) است لیکن در معنی کوچکترین تفاوت ندارد، زیرا (اسوه) به معنی (اسپ) و(او-) هم همین معنی را میدهد و (غان) که در هر دو کلمات [کلمه] به یک شکل آمده بمعنی جای (مهد) درینصورت معنی هر دو کلمه (سر زمین سواران) و (مهد سوار کاران) معنی میدهد.(۵)

وای ونډي مارتن (viviende St. Marthin) شاید لومړنی مؤلف وي چې په خپل اثر (Annee geographicque) کې لیکلي چې د افغان نوم د سانسکرت له (Acvaka) یا (asaka) نه راوتلی په مانا د اس سور و. (٦)

په دغه ډول اسواکا او اسوه غانه یا اسوه ګانه په لږ لفظي توپیر سره دوه مفهومونه څرګندوي. اس سواره او د اس سورو هېواد. دغه رسم چې یوه کلمه یا یو نوم هم یو ولس او هم د هغو د هېواد لپاره راوړل کیږي، په افغانستان کې تر اوسه هم ژوندی دی؛ لکه: مومند، شینواري، اپریدي او نور چې هم د یوه قوم او هم د یوه ملک لپاره راوړل کیږي.

ډېر وروسته د ساسانیانو په دوره کې د اوګانه نوم په پرسي پولیس کې د رستم نقش په ډبرینو لیکنو کې ثبت شوی دی. پروفیسر شپرنګلګ (.Ms

Spengling) وايي چې د افغان نوم د گوندافر ابگان رازماد (Gondafar Abgan Razmad) له خاص نوم څخه راوتلی دی چې د رستم نقش په کتيبه کې د ساساني پاچا اول شاهپور (۲۴۱-۲۷۱ م) په دستور په پارتي، منځنۍ پاړسو او د يوناني ژبو کښل شوی، په دغه مقصد چې خپل برى نړيوالو ته وښايي. د شپرنگلنگ خپل عبارتونه دادی: «ابگان (Abgan) او اوگان (Avgan) لپاره زه له اوسني افغان نه پرته بله ښه کلمه پيدا کولی نه شم.(۷) په همدغه مهال کې به و چې پښتانه په ابگان او پاړسيوانان په ديگان يادېدل او دوی لکه د مخه چې ويل شوي په اصل کې له يوه نسب څخه يانې پښتانه دي. تاريخپوه عبدالحی حبيبي د افغان په اړه يوه وړه ليکنه لري چې مرکزي ټکی يې د شپرنگلنگ نظر دی.

د پټان نومي کتاب ليکونکی سراولاف کـه څه هم ورتـه نظر ښکاره کوي او وايي چې دا په کان (Apakan) او ابگان (Abgan) له کلمې نه د افغان تکامل طبيعي معلوميږي؛ (۸) خو تاريخپوه رچر د فرای په دغه اړه شک ښکاره کوي او مؤلف وارتن گريگوريان په خپل کتاب (د معاصر افغانستان هسکېدنه) کې دغه نظر ردوي او وايي چې دغه کلمې د اذربايجان د پخوانيو خلکو نومونه وو او هغه په دغه مفهوم سره د پينځمې پېړۍ په ارمني کې د کهزاد د ليکنې په تاييد ده چې د عمومي لېږد په لړ کې يې ويلي وو چې د پکتيانو ... يو کوچنۍ ځانگه خوا کې يې استوگنه غوره کړې ... او په دغه ځای کې غربې په خپله دوی د پکتيس يا پکتويس او خاوره او وطن يې د پکتيکا په نامه مشهور شو.

په هر حال، حقيقت دادی چې د ابگان نوم د افغان په مفهوم د سليمان يا د کسي په غرو درو کې په ورستيو هندي، چيني او فارسي ليکنو کې

دغومره ډېر یاد شوی دی چې هغه بې له کوم شک نه د افغان له نامه سره مطابقت لري.

په دغه سیمه کې په دې اړه غته بېلګه وراهامیرا (Varahamira) د هند ستوري پېژندونکی دی چې په شپږمې عیسوي پېړۍ کې یې (اټکل ۵۰۵ نه تر ۵۸۷ پورې) په خپل اثر (بري هت سمهیتا (Brihat Samthita) کې د اواګانه (Avagana) نوم ده ځلې د نورو نومونو ترڅنګه راوړی دی(۱۰). خو وراهامېرا د هغو د هېواد په هکله څه نه دي ویلي. یوه پېړۍ وروسته یانې په اوومه عیسوي پېړۍ کې یو چیني زیارت کوونکي او ګرځندوی شون چونګ چې په هیون تسانګ باندې یاد شوی دی (د زوکړې کال۶۰۳م) په هند او شمالي، مرکزي او ختیځ افغانستان کې دېرش کاله وګرځېد او بیا یې په دوه ټوکونو کې (د لویدیځې نړۍ بودایي سندونه) په نامه یو کتاب خپور کړ. د یو شمېر لیکوالو په اند شون چونګ د افغان نوم د اپوکیند (O-po-kien) په بڼه ذکر کړی، لکه چې چینایان باندني نومونه په معمولي ډول په اړولي شکل راوړي. په هر حال، د شونګ اپوکینان هم د سلیمان په غرو درو کې اوسېدل. معلومیږي چې اسوکا، اسوه غانه او اپوکینان هماغه پښتانه یا افغانان دي چې په عین ملک یانې د سلیمان یا کسي په غرو درو کې اوسېدل.

د افغانستان تاریخ لیکونکي سر پر سي سایکس، د شون چونګ د لیکنې پر بنسټ وایي چې اپوکینان «په طبیعت کې سرسخت او وېروونکي خلک دي. په چلند کې زېږه، خو د عقیدې او ایمان په موضوع کې تر ګاونډیانو نه ښه دي.(۱۱)" خو ما نه د اپوکین نوم او نه هم د سایکس دغه وینا د شون چونګ په هغه کتاب کې ومونده چې پروفیسر ساموېل بیل (Samuel beal) ژباړلی او په لندن کې په ۱۸۸۸ کال خپور شوی دی، دا ځکه چې سایکس د شون چونګ قول په غلطه نقل کړی. د شون چونګ پورتنۍ وینا د بامیان د خلکو

په اړه ده؛ خو دا معلومه نه ده چې هغوی اپوکين وو، يا نه وو. پر هغه سربېره هغه څه چې شون چونګ د باميان د خلکو په اړه ويلي دي هغه نه دي چې سايکس نقل کړي؛ بلکې دادي»:... د هغو د خلکو چلند زيږ دی، جامې يې په عمومي ډول له وړيو او پوټکو څخه دي... ادبيات، رسومي، مقررې او د سوداګرۍ مروجې پيسې يې کټ مټ هغه دي چې د تخار په هېواد کې رواج لري... ژبې يې هم لږ و ډېر سره توپير لري؛ خو په بڼه او قواره سره ډېر ورته دي.″ (۱۲) دويمه دا چې پروفيسر بېل د کتاب هغه برخه چې د اپوکين نوم پکې ياد شوی دی، نه دی ژباړلی او دغه برخه د شون چونګ په هغې برخې کېږي چې ستاني لاس جولبين (Stanilas Julien) په انګريزي اړولې دی. نومړي د دغه مقصد لپاره شل کاله د چيني او سانسکرېټ په زده کړه کې تېر کړي وو. اليکزاندر کننګهم بيا د هغه پر بنسټ خپل مهم اثر (د هندوستان پخوانی جغرافيه) په نامه وليکه. په هغه کې دی ليکي چې شون چونګ يوازې يو ځل په يوه لنډه فقره کې د اپوکين نوم اخلي او هغه د فلانه (Falana) [بنو] او غزني تر منځ د لومړني شمال لويديځ او وروستي سهيل خوا ته ښيي.(۱۳)

په دغه ډول اپوکين د شون چونګ په نظر په اصل کې د يوې سيمې نوم و چې کننګهم هم د يوه اوږده بحث په ترڅ کې افغانستان او افغانان ګڼلي او ويلي يې دي چې «زه نړدې ډاډه يم چې د اپوکين د کلمې له ذکر نه د شون چونګ مطلب افغان دی»(۱۴) خو له هغه وروسته د اوګان نوم لږ په نظر راځي. وروستی ذکر يې شايد د ابوالقاسم فردوسي په شاهنامه کې وي چې هغه د يوولسمې عيسوي پېړۍ محصول ده. فردوسي په شاهنامه کې وايي چې:(۱۵)

همه گرد ايوان دو رويه سپاه

بزرين عمود و بزرين کلاه

سپهدار چون قارن کاوگان

به پیش سپاه اندرون اوگان

داسې ښکاري چې د اسلامي دورې لـه پیل نـه وروسـته افغـان د اوگان ځـای نیولـی وي. د حـدود العـالم ناخرگنـد لیکـوال شـاید لومړنـی لیکـوال وي چـې د افغـان نـوم یـې د لسـمې پېړۍ پـه پـای یـا د یوولسـمې پېړۍ پـه سر کـې راوړی وي. تاریخپـوه حبیبـي لیکـي «... در دوره یـی اسلامـی همانـا ذکـر ایـن نـام در کتـب دری و عربـی مکـرر مـی آیـد کـه ذکـر قدیـمتر آن در حـدود العـالم تالیـف ۳۷۲ هجـری از طـرف یکنفـر جوزجانـی گـم نـام اسـت کـه مینورسـکی دانشـمند فقیـد او را از خانـواده و یـا مربوطیـن دربـار آل فریغـون جوزجانـی میـشمارد و در ایـن کتـاب ذکـر افغـان در چندیـن مـورد آمـده اسـت و بعـد از آن محمـد بـن عبدالجبـار عتبـی در تاریـخ یمینـی، افغـان را در وقایـع سـبکتگین و آل او بـار هـا ذکـر میکنـد و حتـی ایـن آثـر در الکامـل آن را بـا املای قدیـم افغـان هـم مـی آورد و مؤرخـان مـا بعـد ماننـد فخـر مدبـر در اداب الحـرب و حمداللـه مستوفی در کتـاب گزیـده و حمـد قاسـم فرشـته و دیگـران هـم از قبایـل افغـان و اوغانـی بارهـا ذکـر کـرده انـد.(۱٦)

د افغـان نـوم د فـردوسي پـه شـاهنامه کـې پـه بېلـو قرینـو کـې راوړل شـوی چـې یـو څـو یـې پـه لانـدې ډول دي: (۱۷)

چنین گفت دهقان دانش پژوه

مر این داستان را از پشین گروه

که نزد یک زابل به سه روزه راه

یکی کوه بد سر کشیده به ماه

بیک سوی او پشت خر گاه بود
دگر دشت زی هندوان راه بود
نشسته در آن پشت بسیار کوچ
ز افغان ولا چین و کرد بلوچ

یا دا چې:

یکی قلعه بالای آن کوه بود
که آن حض از مردم انبوه بود
مرآن حصن را نام مر باد بود
از و جان نا بخردان شاد بود
بد ژ در یکی بدکنش جای داشت
که در رزم به اژدها پای داشت
نژادش ز افغان سپاهش هزار
همه ناوک انداز و ژوبین گذار
په بل ځای کې د بهزاد له خولې وايي:
چون بهزاد افغان از و این شنفت
بدو گفت کاهریمنت باد جفت
چه نامی گزینگونه کوشی بجنگ
قوی بالی و یا فروهش و هنگ

د پهلوان رستم له قوله وايي:

که آیم بر افراز که چون پلنگ

نه دژماند آنگه نه کهسار

همه مرز افغان بهم بر زنم

بدین دژکین اتش اندر زنم

بيا هم رستم:

یکی پند پیرانه بشنو زمن

ایانامور رستم پیلتن

همه مال و اسباب و این زیب و فر

کنیزان مه روی با تاج زر

ازیندشت خرگاه افغان گروه

هزار از سواران این دشت و کوه

لـه هغـه وروسـته د افغـان نـوم پـه ليکنـو کـې دومـره عـام شـو چـې ټولـو هغـو ليکوالـو چـې د دغـې سـيمې پـه هکلـه پـه فـارسي او عـربي کـې ليکنـې کـړې، د افغـان نـوم يـې ارومـرو يـاد کـړی دی.(۱۸) پښـتنو ليکوالـو هـم چـې پـه اول کـې يې د افغـان نـوم نـه يـادوه، لـه هغـه وروسـته يـې پـه ليکنـو کـې يـادوه. پـه دغـه لـړ کـې خـان جهـان لـودي (د مړينـې کال ۱۶۳۰) شـايد لومړنـی پښـتون مشر او ليکـوال وي. خوشـحال خـان خټـک خـو دغـه نـوم پـه ويـاړ سره يـادوه:

د افغان په ننگ مې وتړله توره

ننگيالی د زمانې خوشحال خټک يم

احمد شاه دراني هم په هغه ليک کې چې د عثماني سلطان دريېم مصطفی په نامه واستوه د «قوم جليل افغان″ ذکر وکړ.(۱۹)

خو په عامو پښتنو کې د افغان د نوم عام کېدو ډېر وخت ونيوه. فرانسوي گرځندوی فريه (Ferrier) لا وايي چې غلزيان او ابداليان چې ځانونه تر نورو پښتنو لوړ گڼي، حتی نه غواړي چې د افغان په نامه ياد شي.(۲۰) فريه د نولسمې پېړۍ په دويمې نيمايي کې په افغانستان کې گرځېدلی او بيا يې د خپل سفر په اړه د افغانانو تاريخ په نامه يو پنډ اثر وليکه. سره له دې هم د افغان نوم د انکشاف په حال کې و، د افغان نوم لا د همدغې پېړۍ په اولې نيمايي کې په انگريزي ليکنو کې لا زيات راوړل کېده، افغانان د يوه ملت په توگه او افغانستان د يوه هېواد په توگه نړيوالو ته ور وپېژندل شو. د افغان انگليس لومړي جنگ د افغان کلمې ملي مفهوم نور هم پياوړی کړ. په همدغه جنگ کې په تېره د کابل په سيمه کې و چې د افغان دوه مهم عناصر (پښتانه او تاجک) د يرغلگرو په برابر کې سره يو موټی او ټينگ ودرېدل او په عمل کې وښووله چې دوی د افغان ملت زړی جوړوي. د همدغه اتحاد له امله و چې انگريز ليکوالو په تېره بيا لېډي سيل (Lady Sale) په خپل ژورنال (په افغانستان کې د غميزوژورنال) او مؤلف جان کي (John kaye) په خپل اثر (په افغانستان کې د جنگ تاريخ) د افغان نوم ډېر ياد کړی دی.

مېرمن سيل چې د افغان – انگليس په لومړي جنگ کې د افغانانو يرغمل وه او افغانان يې له نږدې ليدلي او پېژندلي وو، په هکله يې وايي چې ″زه زياتره اورم چې افغانان ډارن دي... خو دوی د ماشين (Guns) په برابر کې لکه هسې چې دريږي چې په خپله يې نه لري او حصارونو ته په ختلو او د هغو په نيولو کې چې مور يې بيرته نيولی نه شو، بې زړه توب نه ښيي. د مرکز

(کابل) افغانان یو څه متمدن دي؛ خو د اطراف ښاغلي او نوکران یې زما په فکر زیاتره هغسې کسان دي چې سکندر ورسره مخامخ شوی و. (۲۱)

جان کي چې انګلیس تاریخپوه و او خپل ډېر مهم اثر یې د افغان – انګلیس له جنګ نه وروسته په ۱۸۵۱ کې زیاتره له حکومتي پاڼو او د هغو له یادښتونو او شخصي لیکونو له مخې لیکلی چې په جنګ کې یې برخه اخیستې وه، افغان یې د یوه ملت په توګه ډېر یاد کړي او افغانان یې په دغه ډول توصیف کړي دي: « افغانان توپاني او سرکښه خلک دي، ډېر لږ متمایل دي چې واک ته تسلیم شي او خپل نارضایت به شدېل ډول ښیي.″ (۲۲)

الفنستن (Alphinstone) چې د افغانستان په هکله د لوړ علمي صلاحیت خاوند و او په خپل اثر (د کابل سلطنت شرح او بیان) کې یې افغانان تر هر بل بالندني لیکوال نه زیات په رښتیني ډول معرفي کړي دي. هغه وخت چې یې افغانستان ته د انګریزي پوځ له استولو نه واورېدل، حکومت ته یې ښکاره کړه چې تاسې به شاه شجاع د پوځ په زور په افغان تخت کښېنوئ؛ خو په دغه خوار ملک کې او د ″سرکښه افغانانو″ په منځ کې د هغه ساتنه به ناهیلي توب راوړي.(۲۳)

د افغان – انګلیس په دویم جنګ سره د افغان نوم په ملي مفهوم سره نور هم خپور او وپېژندل شو او پر هغه سربېره مذهبي بُعد یې هم پیدا کړ، ان تر دې چې د هندوستان ویسرای هم افغانان د یوه ملت په توګه تعریف کړل، نو ویل کیدلی شي چې د نولسمې پېړۍ په دویمې نیمایي کې د افغان نوم هم په ملي او هم په مذهبي مفهوم د افغانستان د اوسېدونکیو معرف وګرځېد او افغان نېشنلیزم واقعي شو.

لا مهمه د ملي کېدلو او مدني کېدلو په لور د نظام او ټولنې وده وه. د ملي کېدلو دغه حرکت د امیر عبدالرحمن په واکمنۍ کې و چې ټول افغانستان د لومړي ځل لپاره د عین قوانینو او مرکزي حکومت چارواکو له خوا په نېغ ډول اداره کېده. د امنیتي او رسمي چارواکو زیاتولي هم د دغه حرکت له پیاوړتیا سره مرسته کوله. د همدغه پاچا په وخت کې و چې ډېرو سیمو ته د ډېرو خلکو په پرارولو سره د افغان قومونو عنعنوي گوښه توب د تل لپاره له منځه لاړ او د ملي پېوستون او ملي دولت د پیاوړي کېدلو لپاره لار هواره شوه. دغه حرکت بیا د پاچا امان الله په واکمنۍ کې هم په نظر او هم په عمل کې ښه قوت ومونډ. په همدغه وخت کې و چې د افغانستان ټول خلک د افغانستان د لومړي لیکلي اساسي قانون له مخې د دموکراتیکو حقونو خاوندان وپېژندل شول او افغان ټولنه په دې ډول مدني شوه چې ټول غړي یې سره برابر وگڼل شول. پاچا امان الله لومړی افغان و چې د افغان تعریف یې هم وکړ او هغه هم په پراخ مفهوم سره: ”هر کسه که در افغانستان سکونت دارد از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار وصنعت و خدمتیکه میکند، تماماً افغان گفته میشوند.“(۲۴)

بیا نو افغان په همدغه حقوقي مفهوم سره د افغانستان په ټولو اساسي قوانینو کې په دې مانا وپېژندل شو چې افغانان په حقونو کې په دغه ډول سره برابر دي چې هیڅ یو، پر بل باندې هیڅ ډول امتیاز نه لري. د اوسني قانون د ځلورمې مادې پر اساس ”د افغان کلمه د افغانستان د ملت په هر فرد اطلاق کیږي.“

د همدغې حقوقي برابرتیا او داسې هم د آزادۍ له برکته و چې افغانان په تېره اوږده او خطرناکه ناارامۍ کې خپل وطن افغانستان ته رښتیني پاتې شول. دا ځکه چې په دوی کې دغه فکر ټینګ دی چې یوازې د افغان نوم دی چې

د قوم ولۍ، ژبې، مذهب، جنس او اجتماعي دریځ له توپیر نه پرته د وطن د ټولو خلکو استازیتوب کولی، ملي پیوستون ټینګولی او دوی په افغاني روحیه سره په ګډه دننه په افغانستان کې د عزت او حیثیت ژوند کولی شي؛ نو اوس د دې وخت دی چې د افغانانو مېنه (افغانستان) په تاریخ کې وپېژندل شي.

دریم څپرکی

افغانستان

افغانستان دغسې هېواد دی چې انسانان په کې له ډېرې پخوا نه اوسېدل. بیا نو دا طبیعي ده چې هم به دوی او هم به د دوی مېنه په څو څو نومونو یادېدله. د افغانستان لومړني اوسېدونکي په یقین سره معلوم نه دي او په اړه یې ډېر حدسونه وهل شوي دي. د ویدي دورې اوسېدونکي یې معلوم دي چې هغه آریایان دي، دا هم معلومه نه ده چې دغه آریایان څه وخت په لرغوني افغانستان کې مېشته شول؛ خو څه وخت چې دوی د هندوکش په دواړو خواوو سیمو کې اوسېدل د اریا نوم یې د ځان لپاره غوره کړ. د کهزاد په وینا "تا زمانیکه قبایل ویدی در باختر و نقاط دو طرفه هندوکش تمرکز داشتند... خود با نام (آریا) یاد میکردند." په دې ډول د کهزاد په وینا "نام آریا بار اول در مورد کتله باختری استعمال شده است."(۱) د دې لپاره چې افغانستان په تاریخ کې ښه وپېژندل شي، اول به د دغو آریایانو مېنه یانې اریانا او ور پسې خراسان په لنډ ډول معرفي شي.

آریانا

کله چې آریانا وایو، لازمه ده دغه ټکي په نظر کې ونیول شي چې د آریانا حدود هیڅ وخت ټاکلي نه وو. حدود یې په واقع کې د پولې قومونو پورې

اړه لرله چې که هغوی پوونده وو، حدود به يې د تغيير په حال کې و. په هغه وخت کې د اريانا ډېر اوسېدونکي پوونده توب د ژوند عام طرز و او د يوه قوم نوم د هغه تر مېنې نه زيات عام و. داسې هم ډېر شوي دي چې يو قوم به د بل قوم په فشار يا د طبعي عاملونو له امله خپله مېنه پرېښووله او په بله مېنه کې به يې واړول او هغه به بيا د دوی په نامه ياده شوه.

بله دا چې آريانا له داسې سيمو نه جوړه وه چې هره يوه يې د يوه هېواد په شان وه. دغه واقعيت په اوستايي دوره کې پوره څرګند و. د زردشت په قول د نيکي خدای اهورا مزدا شپاړس هېوادونه يا ملکونه (Lands) خلق کړل چې آريانا وايجه (Airyana vaego) يې تر ټولو ښکلی هېواد و او نور يې دادي: سغدهاس (Sughdhas)، مورو (Mouro)، بخدي (Bakhdhi)، نيسايا (Nisaya)، هاريو (Haroyo)، وای کې ريتا (veakerata)، اوروا (Urva)، خننتا (Khnenta)، هاراوارته (Harahvarta)، وارينا (Varena)، هايتومنت (Haetoment)، راغه (Ragha)، کخرا (Kakhra) او اوه سينونه [هپتا هندو] (Heptahindu) او هغه ملک چې د رنګا سرچينې ته نږدې پروت دی او هلته دغسې خلک اوسېږي چې مشران نه لري. مهمه داده چې دغه هېوادونه سره بېل وو او اهورا مزدا هغه د دې لپاره خلک کړل چې ښکلې آريانا وايجو د دوی له شر نه په امان وي. آريانا وايجو د وان ګوهي ديتيا (Vnguhi Daitya) څنګ ته هېواد ښوول شوی دی.(۲)

څنګه چې د دغه هېواد موقعيت هم ناڅرګند دی، د آريانا وايجو موقعيت هم نا معلوم دی او تاريخپوهان په دې اړه سره اختلاف لري، غبار آريانا وايجو د آمو او سردريا يا جيحون او سيحون تر منځ هېواد ښيي.(۳) کهزاد هم وايي چې "... ميتوان اين قطعه زمين را در جوار سرچشمه رود اکسوس (امو دريا)يا بين مجرای عليای اکسوس و ايکرارت يا امو دريا و سردريا در حوضه فرغانه

قرار دارد؛(۴) خو نامتو انسان پېژندونکی ګوردن چایلډ وايي چې د هلمند له مونډنو څخه ښکاري چې سيستان به اريانا وايجو وي.(۵)

البته د بخدي يا باختر هېواد چې يونانيانو په بکټريا (Bactria) ياد کړ، په ختيځ کې يو مهم هېواد و. مرکز يې بلخ يا زراسپه و چې يونانيانو په بکټرا (Bactra) او وروسته عربانو د ام البلاد يا د ښارونو مور په نامه ياد کړ. د فرای په وينا داسې ښکاري چې بلخ په ټول ختيځ کې تر ټولو لوی ښار وي.(٦) بلخ په اوستا کې د « د لوړو بيرغونو درلودونکی ښکلی بخدي» په نامه هم ياد شوی دی. بلخ د آريايي پاچايانو لومړنی مرکز هم ښوول شوی دی،(۷) خو د آريانا حدود، لکه چې د مخه وويل شول د تغيير په حال کې و او ولايتونه يې د سياسي وضعې له امله لږ و ډېر کېدل. د يونان جغرافيه پوه او ساينس پوه بطليموس د ليکنې له مخې د آريانا ولايتونه د ده په وخت کې يانې په دويمه عيسوي پېړۍ کې دا وو. مارجيانه (د مرغاب حوضه)، بکټريانه (بلخ او بدخشان)، اريا (هرات)، پاراپاميزوس(هزاره جات او کابل تر اباسين پورې)، درانجيانه (سيستان او کندهار، اراکوزيه (غزني او د کسي غرونه تر اباسين پورې)، او جدروزيه يا ګدروزيه (کچ او مکران يا بلوچستان).(۸) د توجه وړ ده چې دغه ولايتونه د اوستايي دورې له شپاړسو هېوادونو نه لږ دي او پر هغه سربېره په خو برخو کې سره توپير لري. دا هم معلومه نه ده چې په آريانه کې به داسې سياسي نظام يا حکومت حاکم و چې حکم به يې په ټولو ولايتونو کې چلېده. ځينې ولايتونه يې لا دومره مهم و چې په خپل قوت امپراتوري شوي وو. د رنجيانه يا سيستان او کندهار ولايت يې يو غټ مثال دی چې د ساکا د واکمنۍ په وخت کې په امپراتورۍ بدل شو او ګوندوفارس يې لکه چې د مخه ويل شوي دي، نامتو واکمن و. د غبار په وينا ”اين پادشاه بر تمام حصه های جنوبی اريانا و در شرق تا سند و پنجاب

حکمران و مرکز اش در حوضه ارغنداب بود و بر حکومت یونان و باختری در کابل هم خاتمه داده است. (۹)

اریانا په اصل کې یوه جغرافیوي اصطلاح وه، نه سیاسي. دا هم معلومه نه ده چې دغه نوم څه وخت او د چا لخوا د اریایانو پر مېنې اېښوول شوی دی. دغومره ویل کېدلی شي چې اول اریا د خلکو او وروسته اریانا د مېنې په مانا رواج شوې وي. لکه چې د مخه وویل شول، آریایان هغه وخت چې د هندوکش په دواړو خواوو سیمو کې مېشته شول، ځانونه یې د نجیب په مانا اریا وبلل. په دې ډول آریا د ویدي دورې نوم کېږي او دوی به ځکه دغه نوم غوره کړی وی چې ځانونه له تور پوټکو د رای ویدیانو (Drividians) څخه جلا وښيي چې د شمالي هند په موهنجه دارو او هراپا کې یې مدني او ښاري ژوند درلود او چې آریایانو لاندې کړل، د داسیو په سپک نامه یې یاد کړل. دغه پېښه په واقع کې په منځنۍ اسیا او شمالي هند کې په مېشتو خلکو باندې د پوونده خلکو د غلبې د حرکت لومړنۍ معلومه غټه پېښه وه چې پېړۍ پېړۍ یې دوام وکړ او د نړۍ دغې پراخې سیمې تاریخ ته یې خاصه ځانګړتیا ورکړه. دا هم په یقین سره معلومه نه ده چې اریانا یا آریانا ویجو په کومې پېړۍ کې د آریایانو د مېنې نوم شوی و. کهزاد یې ''به اساس سرود ویدی (اریانم ویجو) سر زمین ولیه اریایي ګنې،(۱۰) خو ما، نه اریانا او نه اریانا ویجو یا آریانم ویجو نوم د ویدا د مذهبي سندرو په هغه کتاب کې وموند چې رالف ګرفت انګرېزي کړی او کهزاد د هغه پر بنسټ دغه لیکنه کړې ده.

لکه چې د مخه ویل شوي، آریانا ویجو د اوستایي دورې نوم و چې د هغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې یو هېواد و چې د مخه یې یادونه شوې. کهزاد هم څه وخت چې وایي چې د لرغوني یونان لیکوال '' ایراتوستینز

(Erotosthenes) بار اول نام قدیم مملکت ما (اریانا) را در حوالی وسط قرن سوم ق.م ذکر کرده ".(۱۱) د دغه حکم تایید کوي.

اریانا، آریانا وایجو او آریا ورته درې واړه د اریایانو یا په دقیق ډول د لرغوني افغانستان د لومړنیو معلومو اوسېدونکو د هېواد په مانا دي. داسې ښکاري چې آریانم وایجو او اریا ورته د دوی د هېواد لومړني نومونه وو چې وروسته (څومره وروسته، معلومه نه ده) آریانا شو، په دې ډول چې د وایجو او ورته وروستاړی چې د ورشو یا ځای په مانا دی، ورو ورو ترک شول او اریانا یې ځای ونیو. دغه تغییر به هغه وخت پېښ شوی وي چې په اصل کې پوونده آریایان مېشته شول. بله دا چې د (ورته) وروستاړی د ورشو په مانا دی چې اوس هم په پښتو کې ویل کیږي. د کهزاد په وینا" ورته یا ورشه تا امروز در پشتو به صورت (ورشو) بمعنی (چراگاه) باقیمانده، (ویجه) هم عیناً شکل تلفظ و معنی خود را محافظه کرده است و در میان پشتو زبانان وادی ارغنداب قندرهار بمعنی جای، (مسکن) استعمال میشود.(۱۲) اریانا به په اصل کې آریانه وه چې د وښیانه په شان د پښتو نوم کیږي، د آریایانو د هېواد په مانا. په آریانه وایجو کې هسې چې په تېرو پاڼو کې یې بیان شوی دی، د ساکا ډېرې ځانګې آبادې وې چې ژبه یې ساکي یا پښتو وه یا دا چې لکه د مخه چې ویل شوي، پښتو او اوستایي ژبې سره خوېندې وې. په هر حال، دغه اتمولوجي هم د دې تایید کوي چې د آریانا اوسېدونکي یا ډېر اوسېدونکي یې ساکا یانې پښتانه یا د هغو وروڼه وو.

د اریانا حدود هم له دغه حکم سره جوړ راځي چې ډېر لرغونی نه دی. دغه حدود د لومړي ځل لپاره د لرغوني یونان ایراتوستینز د دریېمې مخزېږې پېړۍ په نیمایي کې ثبت کړي چې هغه په دغه اړه معلومات له یونانیانو نه او یونانیانو هغه له ځایي خلکو نه تر لاسه کړي وو او نورو بیا د ایراتوستینز د

لیکنې پر بنسټ لیکنې کړې دي. سترابو له همدغې ډلې یونانیانو نه و چې د آریانا حدود یې په دې ډول ښوولي دي (سترابو له میلاد نه شپیته کاله د مخه تر نولس میلاد پورې ژوند کړی دی) د سترابو په وینا د اریانا حدود په ختیځ کې اباسین او په جنوب کې د هند سمندر و. لویدیځ حد یې په یوه ځای کې دغسې یوه فرضي کرښه ښوولې چې له کسپین نه تر کارمانیا (کرمان Carmania) پورې غزېدلې او په بل ځای کې یې دغسې لیکه ښوولې چې پارتیان (Parthiene)... له میدیا (Media)څخه او کرمان له پارای تکین (Paraetakene) او پارس څخه جلا کوي او شمال ته یې د پاراپامیزاد غرونه ښوول شوي دي چې دوام یې د شمالي هند پوله جوړوي.(۱۳) دغه حدود سربېره پر دې چې غېر دقیق او په لویدیځه خوا کې ناڅرګند دي، بخدي او سغدیانه پکې نه دي ښودل شوي. پروفیسر ولسن دغه نیمګړتیا سمه کړې او د اپولو ډورس (Apollodorus) له قول نه یې لیکلي چې آریانا د پارس او ما د ځینې برخې او په شمال کې بخدي او سغدیانه هم په غېږ کې نیسي، په داسې حال کې چې بخدي د هغې اصلي برخه جوړوي.(۱۴)

ښایي دا په نظر کې ونیول شي چې د دغو حدودو د ننه دغومره پراخې سیمې پرتې دي چې یوې کورنۍ یا یوه حکومت اداره کولی نه شوې؛ نو دا یو جغرافیوي او ژبنی واحد کېدی، نه سیاسي واحد. که سیاسي واحد وای، یو ځانګړی نظام به یې لرلای، هم به یې جوړښت معلوم وای او هم به یې اوسېدونکیو د باندني یرغل په برابر کې ګډ غبرګون ښودلای؛ خو واقعیت دغسې نه و، د بېلګې په ډول په سلوکېدي دوره کې د هند د موریا دولت مؤسس چندراګوپتا موریا تر پاراپامیزاد (هندوکش) پورې د اریانا ختیځه برخه د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې له ګډ مقاومت سره مخ شي. په سرچپه ډول د سیستان ساکي کورنۍ د ګوندو فارس په واکمنې کې شمالي

هند د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې دغه برې یې د نورو سیمو په مرسته تر لاسه کړې وي. په یونان – باختري دوره کې پاچا میناندر شمالي هند لاندې کړ او خپله واکمني یې پرې جاري کړه. په دغه حال کې اریانا باید د اریایانو ژوند سیمه وګڼله شي، نه د یوه واحد حکومت تر لاس لاندې سیمه. آریانا شاید د هغو یاد شویو شپاړس هېوادونو عمومي نوم هم و، په دې ډول چې هر ځانګړی هېواد یې د خپلو اجتماعي مقاولو له مخې د نفوذمنو قومي مشرانو په مشوره، د واکمنې کورنۍ د لویانو له خوا په خپلواک ډول اداره کېده. دا هم د یادولو وړ ده چې په پورته یاد شوي حدود کې د ننه دغسې سیمې وې چې په هرې یوې کې د آریه ریښه لیدل کېده، لکه هریو، هراوي تي، آریاکا، آریاسپ، اریوس او اراتاکانا.(۱۵)

د یادولو وړ ده چې هغه آریایان چې په ماد یا پاړس یا هند کې مېشته شول خپله مېنه یا مېنې یې آریانا په نامه نه کړې، یوازې هندي آریایانو د آریانا آریایانو په پیروي د همالیې سهیل ته خپله نوې مېنه د خپل واکمن بهاراته (Baharata) په نامه بهاراته ورشه (Bharata Varsha) ونوموله. (۱٦) په شاهنامه کې چې د ایران نوم به وار، وار یاد شوی دی، له هغه نه مطلب اریانا دی. د ایران نوم له اریانم (Aryanam) یانې د آریایانو له هېواد نه راوتلی دی.(۱۷) دا وروسته په شلمې پېړۍ کې و چې ایران په رسمي ډول د پارس د هېواد نوم شو. دا هم د یادولو وړ ده چې د هغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې چې په اوستایي دورو کې یاد شوي دي او د مخه یې یادونه شوې ده، پارس د هېواد په توګه نه دی یاد شوی. له همدې امله به و چې هخامنشي واکمنو د اریانا له یادولو نه ډډه کوله او شاید هغه یې یو بل هېواد باله، لکه وروسته چې ساسانیانو د پارتیا نوم په خراسان سره عوض او عام کړ.

خراسان

د خراسان په اړه د لاندې ټکو په پام کې نیول ضروري دي. لومړی دا چې دغه نوم د پارس د کوم ساساني واکمن له خوا اېښودل شوی، لکه چې د مخه ویل شوي د ساسانیانو اصلي مؤسس اردشېر و چې په ۲۲۶م کې یې ځان، وروسته له هغه پاچا اعلام کړ چې د پارتیانو لښکرو ته یې په درېیم ځل جګړه کې په سوسیانه کې ماتې ورکړه او د هغو پلازمېنه ستیسیفون (Ctesiphon) یې ونیوه. پاړسیان له اول نه د پارتیانو مخالف وو، پارتیان په اصل کې د داهي (Dahi) قوم د پارني یا اپرني (Aparni) څانګې خلک وو چې د ساکا مساګیتا قوم ته منسوب وو چې په دهستان کې د پوونده وو په شان اوسېدل او پاړسیوانو د هغو واکمني بېګانه ګڼله. که څه هم هغوی څه کم پنځه پېړۍ واکمني وکړه او د پاړسیوانو ژبه یې هم زده کړې وه. د دوی ترمېنځ د بېګانه توب بل غټ ټکی دیني عقیده وه. ساکا په لمر معتقد وو او پارسیان زرتشتي وو. دا هم معلومه نه ده چې دوی به د ساسانیانو د لاس بري په وخت کې زرتشتي شوي وي. شاید نه وي شوي ځکه، لکه چې زر به ولیدل شي د سیستان ساکا د عربو د یرغل په وخت کې نه زرتشتي او نه بودایي وو. دوی په ځانله محلي خدای زون (Zun) معتقد وو.

بل غټ ټکی د خراسان نوم د لمرخاته ملک په معنا دی، ځکه چې خراسان د ساسانیانو د هېواد یانې پارس په ختیځه کې پروت دی. داسې ښکاري چې ساسانیانو پارتیه ددې لپاره خراسان ونوموله چې د ساکا هویت له منځه یوسي؛ ځکه چې خراسان جغرافیوي مفهوم لري چې نسبت یې د هغه اوسېدونکیو ته نه کیږي. زموږ په عصر کې هم اروپایان لویدیځه اسیا د منځنې ختیځ او ختیځه اسیا د لرې ختیځ په نومونو یادوي؛ خو نه دغه نومونه او نه خراسان د

خپلو اوسېدونکو معرف کېدلي شي. دا په دغسې حال کې چې پارتيه د ساکا د خلکو هېواد پېژندل شوی و او پارتيانو ورته اشکانيان ويل.

د خراسان په اړه بل غټ ټکی دادی چې هغه د ساسانيانو تر لاس لاندې هېواد و، نه خپلواک هېواد. بل دا چې خراسان ورو ورو پراخ شوی او د پېړيو په بهير کې يې نور ملکونه په غېږ کې نيولي دي. د ساسانيانو په وخت کې د پارتيه پلازمېنه ستيسيفن (Ctesiphon) هم ترک شو او پر ځای يې د خراسان والي يا مرزبان زياتره وخت نيشاپور خپل مرکز غوره کاوه او د عربو د يرغل په وخت کې د خراسان مرکز د مرو ښار و چې هغه په ټول ختيځ کې د عربو په غټ مرکز بدل شو. خراسان په واقعيت کې د خپل مفهوم له مخې هغو سيمو ته ويل کېده چې د پارس په ختيځ کې واقع وو، که څه هم د هغه تر لاس لاندې به نه و. په دې اړه ښه مثال د ساساني اخري پاچا درېيم يزدګر دی چې ۶۴۰ کې په نهاوند کې له عربي پوځ څخه له خپلې ماتې نه وروسته له خپلو ډېرو غير نظامي درباريانو سره سيستان ته ورسېد، خو «په سيستان کې د مرستې لپاره د هغه غوښتنې وانه ورېدل شوې... داسې ښکاري چې ځايي واکمنو [زنبيلانو] غوره ګڼله چې له يرغل کوونکو سره په خپله سوله وکړي، نه دا چې دغسې پاچا ته خپل تابعيت وښيي چې د ناکامۍ لست يې اورد و.» بيا نو هغه «... له سيستان نه د خراسان په لور روان شو (۱۸)" سيستان له خراسان نه بېل هېواد و او هغه لکه چې د مخه ويل شوي دي، د ځايي واکمنو له خوا چې په اصل کې ساکا وو او د زنبيلا په نامه يادېدل، په خپلواک ډول اداره کېده. يزدګرد بيا له سيستان نه د خراسان مرکز مرو ته لاړ؛ خو هلته په ۶۵۱ کې د هغه مرزبان (والي) ماهوی په دسيسه د خسرو نومي ژرنده ګړي په لاس ووژل شو او د هغه په مرګ سره ساساني پاچايي ختمه شوه.(۱۹)

د خراسان حدود حتی د ساسانیانو په وخت کې هم ناڅرګند وو، دغومره څرګنده وه چې پارتیه او مرو د خراسان په نامه یادېدله او د مرو رغیانه یا واحه (Oasis) د ساسانیانو نظامي مرکز و. مرو په زړه پاړسو کې د مارګو (Margu) په نامه یادېده؛ خو د نیشاپور، هرات او بلخ درې لوی ښارونه د مرو تر لاس لاندې نه و. دوه وروستي یې زیاتره وخت د یفتلیانو تر لاس لاندې او په دې ډول حتی د ایرانشهر له واکمنۍ نه د باندې و.(۲۰) کله کله د ساسانیانو واکمنې په بلخ باندې چلېده؛ خو د عربانو د یرغلونو په وخت کې هلته لا هم کوشاني باختري ژبه لیکل کېده. په همدغه وخت کې و چې فارسي په بلخ کې ننوتله. دا چې هرات د کوم مرزبان له خوا اداره کېده، یقیني نه ده او د خرداد بهه روایت چې ټول خراسان د ساسانیانو په دوره کې د یوه اسپاهبد یا سپاهبد (Spahbad) له خوا اداره کېده او هغه څلور مرزبانان تر لاس لاندې لرل، په کومه بله منبع کې نه دي ویل شوي. په عمومي ډول معلومه نه ده چې د عربانو د راتګ په وخت کې څومره سیمې د ساسانیانو او څومره د محلي واکمنو او په خاص ډول د یفتلیانو په لاس وې.(۲۱) د ایراني مطالعو متخصص پورتنۍ وینا د میر غلام محمد غبار دغه وینا له بې اعتباره کوي، چې وایي» ... کلمه خراسان و خراسانیان دوره اسلامی از قرون اولیه هجری تا این اواخر در جای اسم اریانا و اریانای قدیم و افغانستان و افغان امروز مستعمل و در السنه و اثار مذکور و مسطور بوده است.(۲۲)

عربان د مرو له لاندې کولو نه وروسته هلته له ځایي خلکو نه ډېر او ورسره ګډ شول او له دغه ځای نه یې د بخارا، سمرقند یا پخوانۍ سغدیانې د لاندې کولو په مقصد یرغلونه کول او له هر یرغل نه وروسته به بېرته مرو ته تلل او دغه کار ډېر کلونه ونیول. دا به ۷۳۷م کې یانې د خراسان د نامه له لومړي یادونې نه څه کم پنځه پېړۍ او د حضرت محمد(ص) له وفات نه یوه

پيړۍ وروسته و چې والي اسد بن عبدالله د سمرقند پاچا غورک له مړينې نه وروسته خپله پلازمېنه له مرو نه بلخ ته نقل کړه.(۲۳) سره له دې هم عربانو د نن ورځې ټول افغانستان لاندې نشو کړای. دوی لا د مخه د اوومې پيړۍ په اخر کې په سيستان کې د زنبيل پاچا له لاسه سخته ماتې خوړلې وه. په ۶۹۸ کې په يوې نښتې کې د قومندان عبيدالله له شل زريز پوځ نه يوازې پنځه زره سرتيري بُست ته ژوندي په شا شول. د عراق او ختيځ والي حجاج بن يوسف خليفه عبدالملک ته په دې اړه خبر ورکړ چې د اميرالمومنين پوځ په سيستان کې له مصيبت سره مخ شو او يوازې يو څو په تښتېدلو بريالي شوي دي. دښمن د مسلمانانو په برابر کې په دغه بري سره زړور شوی او په ملکو کې يې ننوتلي او ټول جنگي حصارونه او قصرونه يې نيولي دي.(۲۴)

دغه پېښه دغومره مهمه ثابته شوه چې د مؤلف کنيدي په نظر په سهيلي افغانستان کې د مسلمانانو د پوځ ناکامي په ايران کې فتوحاتو ته د پای ټکی کېښود.(۲۵) له ايران نه مطلب اريانا او په مشخص ډول سيستان دی. سره له دې هم عربي قومندانانو له بلخ نه يو وخت بل وخت يرغلونه کول. په دغه وخت کې ډېرې سيمې خپلواکې يا نيمه خپلواکې وې، لکه هريوا، تخار، سيستان، زابل او غور. عربانو په دغه وخت کې له امو نه پورته سيمې د ماوراوالنهر په نامه يادولې، خو دا د ځايي کورنيو د واکمنۍ او په خاص ډول د سفاريانو او غزنويانو په وخت کې و چې په ټول خراسان يا د خراسان په ډېرو برخو کې يوه کورنۍ د واکمني کورنۍ په شان هسکه شوه او لوړ واکمن يې د عباسي خليفه گانو له خوا په رسمي ډول د خراسان والي وپېژندل شو؛ خو د طاهريانو، صفآريانو، سامانيانو، سلجوقيانو، غزنويانو او غوريانو د حاکميت سيمې سره ډېرې متفاوتې وې او مرو د پخوا په شان اصلي خراسان گڼل کېده، لکه چې غبار د گرديزي له قول نه ليکي چې «... چون امير محمود[غزنوي]

رحمت الله از فتح مرو فارغ شدو امیر خراسان شد و به بلخ آمد″(۲٦). بله دا چې دغه لوړې واکمنې کورنۍ هغومره چې په خپلو نومونو یادېدلې، د خراسان په نامه نه یادېدلې. دا هم د یادولو وړ ده چې هیڅ مؤلف او په واقع کې هیڅ منبع د خراسان حد او حدود ثبت کړي نه دي. دا به له دې امله و چې د خراسان حدود تل په تغییر کې وو او وروستۍ واکمنې کورنۍ تر پخوانیو نه لا ډېرې د هغو مؤسسانو په نومونو یادې شوي، نه د خراسان په نامه لکه: تیموري، بابري، شیباني او صفوي. غبار په خپل کتابګوټي کې د خراسان نوم د لیکوالو او شاعرانو له قول نه ډېر یاد کړی، بې له دې چې هغه یې په یوه ټاکلي هېواد کې سیاسي واحد ښوولی وي. د خراسان نوم هغومره چې شاعرانو او د ژبې مینانو یاد کړی، واکمنو او نظامیانو نه دی یاد کړی. هغه لا غبار او نورو ته دغومره په زړه پورې نوم دی چې دوی په دې اړه چوپ دي چې آریانا کله ترک شوه او خراسان څه وخت د هغې پوره ځای ونیوه. په هر حال خراسان اوس بېرته د هغه لومړنۍ سیمې یوې وړې برخې طوس او نیشاپور ته ویل کیږي چې د ایران یو ولایت دی.

افغانستان

افغانستان له افغان او ستان نه جوړ شوی ترکیبي نوم دی، په مانا د افغان هېواد، لکه چې دمخه ویل شوي افغان هم یو ترکیبي نوم دی چې له ابګان او اسواکانه یې تحول کړی دی. افغان په پهلوي یا منځنۍ پاړسو کې د ابګان او په سانسکرت کې د اسواکا یا اسواغانه په نامه د پښتنو لپاره کارول شوی. په داسې حال کې چې پښتنو ځانونه پښتانه یا پختانه بلل او خپل هېواد یې د پښتونخوا په نامه یادوه. دا ډېر وروسته و چې دوی هم د افغان نوم د ځان لپاره ومانه. د دغه تحول ترڅنګ یوه بله پروسه هم روانه وه او هغه دا چې د افغانستان اوسېدونکي د مذهب، قوم، ژبې، جنس

او اجتماعي دريځ لـه تـوپير نـه پرتـه د افغـان پـه نامـه يـاد شـول. پـه داسې حـال کـې چـې هـر يـوه خپـل قومـي هويـت هـم وسـاته. اسـاسي خبره داده چـې پـه دغـه تحـول سره ملي هويـت د ټولـو قومونـو لـه پاسـه داسـې يـو چتر شـو چـې د افغانسـتان ټـول قومونـه او ټـول وګـړي بـه د هغـه پـه سـيوري کـې سره ګـډ ژونـد کـوي. د پېژندګلـوۍ دغـه تحـول د افغانسـتان پـه ټولـو اسـاسي قوانينـو کـې هـم ثبـت شـو او افغانـان د قانـون او خلکـو لـه نظـر سره برابـر وګڼل شـول او پـه دې ډول د مـدني ټولنـې د واقعـي کېدلـو لپـاره بنسـټ کېښـودل شـو.

دا چې د افغانستان نوم د لومړي ځل لپاره چا او څه وخت کارولی دی، معلومه نه ده. سيفي هـروي شـايد لومړنـی مؤلـف وي چـې پـه خپـل اثـر (تاريخنامـه هـرات) کې يـې ۳۴ کرتـه د هېـواد پـه مفهـوم يـاد کـړی دی. دا چـې افغانسـتان د هـرات د يـوه ليکـوال يانـې سـيفي پـه قلـم دغومـره ډېـر يـاد شـوی دی، مانـا يـې دا کيـږي چـې دغـه نـوم لـه پخـوا نـه موجـود او د ده پـه وخـت کـې عـام و. سـيفي خپـل دغـه اثـر د ۱۳۲۱ او ۱۳۲۹ کلونـو تـر منـځ تکميـل کـړی دی. دا د مغـولي ايـل خانيانـو د واکمنـۍ (۱۲۵۶-۱۳۵۳) وخـت و او پـه هـرات کـې ملـک غيـاث الديـن حاکـم و چـې د کـرت پـه نامـه کورنـۍ يـې پـه ۱۲۴۵ کال کـې واکمنـۍ تـه رسـېدلې وه. سـيفي چـې پـه اصـل کـې د غـور او پـه هـرات کـې پيـدا شـوی و، پـه دې مامـور شـو چـې د هـرات تاريـخ د مغولـو لـه تاړاکونـو نـه وروسته وليکـي. د دغـه مقصـد لپـاره د ملـک غيـاث الديـن پـه دسـتور رسـمي پاڼـې او سـندونه ورتـه ورکړل شـوي وو.(۲۷) دا چـې دا يـو ډېـر مهـم اثـر دی لـه دې املـه دي چـې هـم يـې سرچينـې لومړنـۍ دي او هـم يـې ليکونکـی عـالم و.

سـيفي د ديارلسـمې پېړۍ پـه سر کـې يانـې د چنګيـز خـان د تړاکونـو پـه وخـت کـې د افغانسـتان نـوم يـادوي او وايـي چـې "... از حـدود خراسـان و نواحـی

جبال ترکستان و شبورغان تا افغانستان قرب پنجاه هزار مرد از پیاده و سوار بهرات امدند″(۲۸).

مؤلف زمچي اسفزاري هم افغانستان د یوه بېل هېواد په ډول یادوي او وایي چې محمد خدابنده الجایتو (۱۳۰۴-۱۳۱۷) امر وکړ چې «... کشور هرات با ولایات آن از دریای آمو تا شرقي ترین نقطه افغانستان به وی [غیاث الدین] داده شود″.(۲۹) داسې ښکاري چې د سیفي او اسفزاري دغه افغانستان جلا او خپلواک هېواد و او د ځایي واکمنو لخوا اداره کېده. د سیفي له اثر نه دا هم څرګنده ده چې دغه ځایي واکمنان به ټینګو او لوړو حصارونو کې اوسېدل او د ساجي په نامه حصار یې دومره لوی و چې «... در انجا هزار مرد افغان جلد مبارز متوطن است و از عهد یزد جرد تا امروز هیچ بادشاه و ملک و حاکم را گردن ننهاده اند(۳۰).″ په نورو حصارونو کې ان تر دوه زره سواره سرتېري هم ځای پر ځای وو. سیفي د افغان دغه محلي واکمنانند والیانو په نامه یادوي، لکه سندان د سندان ولایت والي، د مستنګ [ننني کویټه؟] واکمن تر ټولو مهم و. داسې هم جمال الدین محمد سام افغان د غور ولایت والي دغومره مهم واکمن تېر شوی و چې سیفي د سام نامه تر عنوان لاندې یوه مثنوي هم ویلې وه.

د افغانستان دغه محلي واکمنان چې د چنګیزخان له تاړاکونو نه وروسته هم خپلواک ووپه خوارلسمه پېړۍ کې د کرتانو په وخت کې تابع وګرځول شول او سیفي دغه پېښې په څو فصلونو کې بیان کړې دي. له دغو محلي واکمنو نه میران شاه دومره مهم و چې د سیفي په ژبه «... هژده سال میران شاه در افغانستان و حدود هندوستان لشکر کشی کده بود، چند قلاع و حصون را بدست آورده بود و به مردی و مردانگی و غایت شوکت در روز نبر با دویست مرد نامدار

مقابله کردی.″ میران شاه د جنگ په میدان کې لاندې شوی نه و، هغه وروسته له هغه له منځه یووړل شو چې د مقابل لوري په موافقه او وعده له جنگ نه لاس اخیستی او له خپل پوځ سره د ننه په یوې کلا کې ځای پر ځای و او هلته نابېره پرې حمله وشوه. بیا نو د سیفي په ژبه ‶ملک اسلام شمس الحق والدین از آن فتح مبتهج گشت و بدان واسطه که دایم از جانب میران شاه متردد بودی و گفتی که در این حدود مردی معتبر تر و دلاور تر از میران شاه نیست″ (۳۰الف)، خو سیفي نه د میران شاه ولایت او نه د افغانستان هېواد مشخص کړی دی. افغانستان یې د ختیځ په لور د اباسین تر حده پورې هېواد ښوولی چې هغه د کسي یا سلیمان غرونو سمسورې درې کیږي چې له کندهار، قلات او غزني نه د ختیځ په لور تر اباسین پورې غزېدلی او پېښور او کویټه یا مستنگ یې مهم ښارگوټي وو. دا هغه سیمه یا هېواد دی چې لر و بر د هېرودوت له پکتیک، گندهارا او د پښتنو له پښتونخوا او روه سره مطابقت لري او پښتانه پکې له پخوا زمانې نه اباد شوي او کوچیان یې په کې تر اوسه هم کوچېتوب کوي. په همدغه وخت کې و چې د دوی دغه هېواد د نورو له خوا د جبال الافغانیه او حد افغانستان په نامه هم یاد شوی دی.(۳۱) پښتانه دلته پخوا هم اوسېدل؛ خو د چنگیزخان په تاړاکونو سره د نورو او هوارو سیمو ډېرو پښتنو هم دغې سیمې ته مخه وکړه. په وروستیو مهالونو کې له دوی نه ډېر بیرته د لویدیځ په لور وکوچېدل او په کندهار، فراه او هرات کې مېشته شول او دولتونه یې جوړ کړل.

مهمه داده چې د سیفي افغانستان وروسته د نورو په لیکنو کې هم لر او بر په هماغه حدود کې یاد شوی دی. په پنځلسمه پېړۍ کې افغانستان د امیر تیمور په ملفوظاتو کې هم لر و بر په هماغه حدود کې یاد شوی دی او افغانستان له خراسان، سیستان او کندهار نه بېل ښوول شوی؛ خو دغه اثر

د هارورډ پوهنتون تاريخپوه جوسف فليچر په وينا جعلي دی، لکه چې د مخه يې يادونه شوې زمچي اسفزاري په شپاړسمه پېړۍ کې افغانستان په همدغه حدود کې ښوولی دی. بابر شاه هم په خپل اثر (بابرنامه) کې کله چې کابل يادوي، افغانستان د هغه په جنوب کې ښيي او ختيځ حد يې تر پېښور پورې رسوي؛ خو له هغه نه وروسته د اسفزاري نه غېر د افغانستان نوم په نظر نه راځي. دليل يې شايد دا وي چې د بابري يا د هند د مغلي امپراتورۍ (۱۵۲۶-۱۸۵۸) په هسکېدلو سره د هغه وخت افغانستان په هند کې ونيول شو او له ياده و اېستل شو، په تېره هغه وخت چې بايزيد انصاري (۱۵۲۵ - ۱۵۸۱) د پير روښان په نامه د مغولو د لاس بري په برابر کې يوه ټينګه او اوږده مبارزه پيل کړه او زامنو او لمسيانو يې په پوره قوت ورته دوام ورکړ. د روښان کورنۍ هغومره چې د خپلواکۍ په لار کې قربانۍ ورکړې، شايد په نړۍ کې بلې کورنۍ هغومره قرباني نه وي ورکړې. ور پسې ايمل خان مومند، خوشحال خټک هم د هغو په شان يوسفزي، مومند، اپريدي او نور قومونه د مغولو په برابر کې جګ کړل. دوی ټولو د خپلواکۍ دغه غورځنګ د نيمې پېړۍ په بهير کې نه يوازې ژوندی وساته؛ بلکې پر مخ يې هم بوته چې د هغو له امله مغولي امپراتور اورنګزېب خان مجبور وليد چې پښتني قومونو ته داخلي واکمني ومني او په خاص ډول د خيبر قومونو ته ډول، ډول امتيازونه ومني او په هغو سره دغه غورځنګ بې اثره او ناکام کړي؛ خو دغه غورځنګ له سياسي ناکامۍ سره سره اساسي پايلې لري چې غټه پايله يې په رسمي ډول پښتني قومونو ته د داخلي خپلواکۍ منل او په پښتنو کې د خپلواکۍ د شعور قوي کېدل و.(۳۲)

په دغه دوره کې چې له يوې پېړۍ نه ډېره اوږده وه، افغانان او نور قومونه چې د بهرنيو تر لاس لاندې شوي وو، په وېشل شوي افغانستان کې له ګډ

سیاسي ژوند کولو نه هم محروم شوي وو. په دغه حال، سره له دوی نه په واقعیت کې مظلوم، بېواکه، نیمګړي، بې ارزښته او تابع انسانان جوړ شوي وو. چا چې دغه ډېر ښکته انساني حال ختم کړ، هغه میرویس هوتک و چې په خپل پاخه تدبیر او ټینګ عزم یې د کندهار، فراه، پښین او کوټې خلک پوره خپلواک کړل. ستر میرویس دغه ستر بری د قومي جرګې له لارې تر سره کړ، په دې ډول چې د هغه په خورا اغېزمنې سروالۍ سره د کندهار په مانجه نومي کلي کې یې شمېر قومي او روحاني مشرانو د افغانانو د دغې انساني نیمګړتیا د رفع کولو لپاره هلته په پټه یو تجویز ونیوه او میرویس بیا هغه په ډراماتیک ډول عملي کړ او په ۱۷۰۹ کال یې د صفوي امپراتورۍ له ملکي او نظامي کسانو نه ځینې د مقاومت په حال کې له منځه یوړل او نور یې له کندهار نه په وتلو مجبور کړل. په میرویس خان سربېره د مانجې د جرګې قومي او روحاني مشران دا وو: سیدال ناصر، بابو جان بابړ، بهادر خان اندړ، ملا پیرمحمد میاجي، عزیز خان نورزی، یوسف خان هوتک، ګل خان بابړ، نورخان برېڅ ، نور خان الکوزی، یحیی خان هوتک، حاجي نورمحمد هوتک او محمد یونس کاکړ؛(۳۳) خو په دغه غټ بري سره ټول وطن خپلواک نه شو، د ټول وطن یا له امو نه تر اباسین پورې د هېواد خپلواکي د شیر سرخ جرګې نتیجه وه چې ګڼ‌ون کوونکو مشرانو یې په ۱۷۴۷ کال کې یو ډېر وړ کس احمد خان سدوزی د خپل مشر په حیث غوره کړ. د دې لپاره چې ټول هېواد او ټول افغانان خپلواک او وطن تنظیم کړي. جرګه وال دغه قومي مشران وو : حاجي جمال خان بارکزی، محبت خان پوپل زی، موسی خان اسحق زی، نورمحمد خان الیزی، نصرالله خان نورزی او نور...(۳۴)

هغسې چې میرویس هوتک چې وروسته په میرویس نیکه یاد شو، د مانجې د جرګې تجویز په پوره بري سره عملي کړ، داسې احمدخان سدوزي هم چې

وروسته په احمد شاه بابا یاد شو، د شېرسرخ جرگې تجویز عملي کړ، اول یې کندهار نه تر اټک پورې سیمه یانې د پښتنو لرغونی هېواد چې د سیفي له وخت نه وروسته افغان نومېده، د مغولي صوبه دارانو له حاکمیت نه وژغوره.

البته د روښانیانو، ایمل خان مومند او خوشحال خټک مبارزو د مخه د دغه افغانستان خلک یوه ژغورونکي ته سترگې په لاره کړي وو. احمد شاه دوی ته دغه ژغورونکی شو او هغه هم د هغو په مرسته مغولي حاکمان له افغانستان نه په اسانۍ سره وشړل. په تاریخ کې بل هیڅ فاتح له کندهار نه تر اټکه پورې باندني حاکمان، هغه هم بې له جنگ نه یوازې په یوه لنډ نظامي سفر سره نه دي ایستلي، لکه ستر احمدشاه چې وایستل. یوازې دا هم نه و، احمد شاه او صدراعظم یې (شاولي خان) په لږه موده کې شبرغان، بلخ، کندوز، بدخشان، فراه او هرات هم تر لاسه کړل او په دې ډول یې له آمو نه تر اباسین پورې خاورې نه د پکتیا په گډون، یو موټی هېواد جوړ کړ او د یوه مرکزي حکومت تر اداري لاندې یې راوست. داسې هم احمد شاه وروسته د پنجاب، دهلي او د فارسي خراسان په لاندې کولو سره د لرغوني افغانستان د نورو فاتحانو په شان، یوه امپراتوري جوړه کړه چې په دراني امپراتورۍ یاده شوه. په دې ډول ستر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس، د مانجې او شېرسرخ جرگو غړي او په خاص ډول میرویس نیکه د هغه لړې مؤسسان او میا روښان، ایمل خان مومند او خوشحال خان خټک د هغه لومړني مخکښان کیږي.

خو د احمد شاه د لمسیانو په واکمنۍ کې په پاریس کې د قاجار کورنۍ او په پنجاب کې د رنجیت سنگهـ په واکمن کېدلو سره اول د احمد شاه امپراتوري له منځه لاړه او بیا د محمدزي سردارانو په واکمنۍ او جگړو کې په خپله افغانستان په عمل او واقعیت کې درې ټوټې شو او پېښور چې د افغان واکمنو د ژمي

پلازمېنه وه، په پای کې د رنجیت سنگهـ لاس ته ورغی. یوازې دا هم نه و، د منځنۍ اسیا په بره برخه کې د نولسمې پېړۍ په درېیمې لسیزې کې د تزاري روسیې امپراتورۍ په مسلط کېدلو سره او تر مرکزي هند پورې د ختیځ هند کمپنۍ په لاس بر کېدلو سره په خپله افغانستان ته اساسي خطر متوجه شو. وروستۍ د سوداگرۍ کمپني خو په واقعیت کې یوه انگریزي کمپنۍ وه چې د برتانیې امپراتوري یې شاته ولاړه وه. د دغو دوو رقیبو امپراتوریو د دسیسو نتیجه په افغانستان باندې په ۱۸۳۸م کال کې په ظاهر کې د دغې کمپنۍ خو په واقعیت کې د انگریزانو نظامي یرغل و چې د یوه شړل شوي سدوزي پاچا شاه شجاع ختیځ هند کمپنۍ پرې لاس پورې کړ. هغه دا و چې د محمدزي کورنۍ مؤسس امیر دوست محمد د افغانستان بېرته یو موټي کولو حرکت شروع کړی و؛ خو یرغلگر پوځ دلته په دغسې مصیبت واوښت چې د امپراتورۍ په بله برخه کې په داسې مصیبت نه ولتاړ شوی. هند ته د جبري بېرته تگ په وخت کې د کابل له شپاړس نیم زره پوځ او هندي نوکرانو نه یې یوازې د ویلیم براېډن یو جراح په نیم ژواندي ځان جلال آباد ته ورسید او نور یې په سره او ترخه ژمي کې د کابل گندمک د پخوانۍ لارې په اوږدو کې د غازي وزیر محمد اکبر خان په مشرۍ د افغانانو لخوا له ژوند نه محروم شول او لر او ډېر درې سوه تنه یې یرغمل ونیول شول. د افغانانو دغه لاس بری د انگرېزانو د لویې او پراخې امپراتورۍ د یوې برخې په برابر کې د پښتنو او تاجکو د رښتیني ملگرتوب او ټینگ مقاومت محصول و. د انگرېزانو دغه ماتې د سترې لوبې په مسابقه کې دوی ته له یوه بل اړخ نه هم یوه غټه ناکامي وه چې له تزاري روسیې سره یې د منځنۍ اسیا د لاندې کولو په مقصد شروع کړې وه. د همدغې سترې لوبې او له یرغملو او بندي انگرېزانو سره د افغانانو د ښه چلند له امله و چې انگرېزانو په تېره وروسته له هغه چې د ختیځ هند کمپنۍ یې حکومتي کړه، په افغانستان کې له خپلې بې ساري

ماتې سره، سره له امير دوست محمد سره چې د دويم ځل لپاره په ۱۸۴۳ کې واکمن شوی و، د افغانستان په بېرته يو موټي کولو کې د پيسو او وسلو مرستې وکړې. امير دوست محمد چې دا وخت ډېر ملکونه ليدلي او په سياست کې د تجربو خاوند شوی و، د چين متفکر، کنفيوسس د دغې وينا له مخې چې (د عقل خاوند خپل هدفونه بې له تشدد نه تر لاسه کوي) عمل وکړ او ياغي کندهار او هرات يې د نظامي زور له استعمال نه پرته په زياته اندازه په تدبير سره له مرکزي حکومت سره بېرته يو ځای کړل او د خپلې مړينې په وخت (۱۸۶۳) کې يې له پېښور نه پرته يو موټی او خپلواک افغانستان په ميراث پرېښود؛ خو ځلوېښت کاله وروسته په ۱۸۷۸ کې د برتانوي هند لوړ واکمن (وايسرای) لارډلېټن په لندن کې د برتانيې حکومت په دستور چې په دغه وخت کې د امپراتوري پال ټوري (محافظه کار) گوند په لاس کې و، په داسې حال کې چې تزاري روسيې د بخارا په نيولو سره د افغانستان پولې ته ځان رسولی او د افغانستان له پاچا امير شېرعلي سره يې ليکونه تبادله کول او يو نظامي هيئت يې هم پرې تحميل کړی و،

په افغانستان باندې نظامي يرغل وکړ. د همدغه جنگ په بهير کې و چې د افغانستان نيمه عصري حکومت له منځه لاړ، منظم وسله وال پوځ يې تيت او په خپله امير وفات شو او د انگرېزانو سياسي استازی لويې کوگناري د خپل نظامي پوځ په قوت د هغه په زوی او ځای ناستي امير محمد يعقوب خان باندې د ۱۸۷۹ کال د مې په ۲۶مه د گندمک معاهدې په تحميل سره ځينې مهم سرحدي ځايونه لکه خيبر، پښين او سبي له افغانستان نه بېل کړل او په هند پورې وتړل. د افغانستان باندنی سياست يې هم د هند برتانوي حکومت ته منحصر کړ. سره له دې هم يا له همدې امله و چې انگرېزي پوځ د افغانستان په لاندې کولو کې پاتې راغی او په داسې حال کې چې

د کوګناري او ملګرو له وژل کېدو وروسته امیر محمد یعقوب هند ته تبعید شوی و، د کابل په سیمه کې د پښتنو او تاجکو په پرله پسې او ټینګ مقاومت سره د جنرال غلام حیدر څرخي او د نورو په مشرۍ ناکام کړل. د انګرېز پوځ غټه او غوڅه ماته د ۱۸۸۰ کال د جولای په ۲۷مه د کندهار د میوند په وچ او هوار میدان کې پېښه شوه. هلته افغان طالبانو، قومي خلکو او د هرات پوځ چې زیاتره له غازیانو نه جوړ و، د غازي محمد ایوب په قومندانۍ انګرېزي منظم پوځ ته د دواړو خواوو د ډېرو انسانانو په قیمت سره غوڅه ماتې ورکړه. که څه هم انګرېزي پوځ د عصري ټوپکو او توپونو خاوند و. بیا په لندن کې د برتانیې نوی لبرال حکومت د ګلیدسټن په مشرۍ چې له افغانستان څخه یې د پوځ اېستلو پرېکړه د مخه کړې وه، خپل ټول پوځ له افغانستان څخه واېست او د امیر عبدالرحمن واکمني یې چې ګڼ شمېر افغانانو د چاریکار په ښار کې د جولایي میاشتې په شلمه منلې وه، په رسمي ډول وپېژندله. هغه یوازینی امتیاز چې دوی له څه کم دوه کلونو جنګ نه وروسته تر لاسه کړ، د افغانستان د باندنیو اړیکو د چلولو انحصار و. د امیر عبدالرحمن واکمني افغانانو او افغانستان ته یوه نوې دوره شوه. د ده واکمني چې یوویشت کاله اوږده وه، دوه ځانګړتیاوې لري چې اغېز یې تر اوسه هم محسوس دی. لومړۍ ځانګړتیا یې ما پخوا په یوه اثر کې په لاندې ډول خلاصه کړې ده:

"امیر عبدالرحمن خان تشکیل یک اردوی دایمی و عصری را بحیث یک وسیله موثر و قوی بمنظور دفاع از خاک، استرداد مناطق از دست رفته استقرار و استحکام دولت و سلطنت خاندانی حتمی دانست. تا اواخر سلطنت یک اردوی بزرگ دایمی تقریباً صد هزار مجهز به اسلحه عصری بشمول توپ های ثقیل و تفنگها به سویه کشورهای عصری جهان تکمیل کرد و کوشید

تمـام افـراد ذکـور مسـتعد بـه حمـل سلاح را تربیـه نظامـی داده بـا توزیـع تفنگهـا بـا آنهـا یـک ملـت مسـلح را تشـکیل دهـد.»

بـرای اولیـن بـار در افغانسـتان سـه سـپاه سـالار بقیـادت لشـکرهای بـزرگ در سـه منطقـه سرحـدی ستراتیجیکـی کشـور یعنـی هـرات، ترکسـتان و ننگرهـار بـا اختیـارات وسـیع در امـور ملکـی و نظامی بحیـث وایسرای امیر مقیم سـاخته شـدند. افغانسـتان بلحـاظ نظامـی بسیار قـوی گردیـد و اگـر روسـیه و انگلیـس افغانسـتان را محـاط نمیکردنـد، امیر عبدالرحمـن شـاید مناطـق از دسـت رفتـه را بدسـت مـی آورد و امپراتـوری سـابق درانـی را احیـا میکـرد. چـون ایـن نتوانسـت بااسـتحکام قـدرت در داخـل پرداخـت و در زمینـه بکارهـای موفـق شـد کـه حکمرانـان سـابق افغانسـتان از انجـام آنهـا عاجـز مانـده بودنـد. پروگـرام وسـیع نظامـی را کـه امیـر در پیـش گرفـت. (بقـول خـود امیـر تقریبـاً ۷۸ فیصـد عوایـد دولـت بـان تخصـص داده شـده بـود)' از درک مالیـات هـا' محصـولات گمرکـی وغیـره کـه مسـتقیماً توسـط یـک بیوروکراسـی وسـیع و بعضـاً از راه اجـاره حصـول میشـد و همچنـان ازعوایـد خارجـی کـه بنـام معـاش یـا میـرداده میشـد' تحویـل میگردیـد. بـرای اولیـن بـار در تاریـخ افغانسـتان مالیـات هـای زمیـن بصـورت بـی سـابقه زیـات شـد. بحدیکـه از زمیـن هائیکـه بوسـیله نهرهـای ابیـاری میشـد' ۳۳ فیصـد حـاصلات آن را دولـت بخـود اختصـاص داد. مزیـد بـر آن دولـت اقلام عمـده تجارتـی را هـم در انحصـار درآورد و باایـن کار خـود تصـدی هـای دولتـی را اسـاس گذشـت.

تعمیـل ایـن پروگـرام نظامـی و مالـی و انحصـار و تمرکـز قـدرت سیاسـی سـبب ظهـور بیـش تـر از ۴۰ قیـام در سراسر کشـور شـد' ولـی تمـام انهـا بـه کمـک قـوه نظامـی وایلـه جـاری قومـی منکـوب گردیـد. بـا آنهـم حکومـت نظامـی نبـود و شـخص نهایـت پـر کار امیـر بحیـث یـک سـلطان مطلـق العنـان قـدرت عالیـه را

از راه قوه اجرائیه مخصوصاً قوه های نظامی و امنیتی و با ایجاد یک شبکه بسیار وسیع جاسوسی بخود اختصاص داد.

امیر هیئت وزرا و صدراعظم نداشت' آمر آن وزارت خانه ها بشمول والیان ولایات مامورینی بیش نبودند. بزرگان قومی و روحانیون اخیارات عنعنوی را از دست دادند و در جمله اعصای نیمه رسمی دولت درآمدند. عمال و مامورین دولت بحمایه قوای نظامی و امنی که در قسمت های مختلف کشور مقیم ساخته شدند. برای اولین بار مستقیماً در سراسر کشور باداره پرداختند. مخالفین اگر چه در دوره های سابق هم نابود میشدند' ولی در این دوره از بین بردن مخالفین بطور وسیع عملاً جزء سیاست رسمی قرار گرفت و دولتی را که امیر عبدالرحمن تنظیم نمود' برتشدد و قوت متکی بود. ازادی فرد در برابر جامعه بی ارزش ساخته شد' فرد صرف در داخل جامعه حق زندگی داشت و موظف بود در وقت لزوم حیات خود را فدای جامعه نماید. باآنهم قاضیان شریعت استقلال عنعنی خود را حفظ کردند. در نتیجه این اقدامات نظم و نسق مخصوصاً در سال های اخیر سلطنت امیر در سراسر کشور تامین شد.

در عین حال برای عصری شدن کشور بکومک متخصصان مستخدم اروپایی منجمله انگلیسی در ساحات تخنیک' طب و کارخانه نظامی قدم های اولی برداشته شد' ولی معارف بحال آبتدایی و عنعنی باقیماند. افغانستان در عهد امیر عبدالرحمن تا حدی برای عصری شدن اماده شد ولی در عین حال در عین دوره ضدیت بین افراد و حکومت بصورت بیسابقه حاد گردید و این یک بعد جدیدی در تاریخ سیاسی افغانستان علاوه نمود.(۳۵)

د افغانستان د پولو ټاکنه

د امیر عبدالرحمن د واکمنۍ بله مهمه ځانګړتیا د افغانستان د پولو ټاکلو بشپړېدل دي. په دې اړه باید وویل شي چې د افغانستان د پولو بېلې برخې په بېلو وختونو کې د برتانوي هند حکومتي مامورانو، د تزاري روسیې، ایران او افغانستان له مامورانو سره په ګډه ټاکلې دي. په دې ډول دغه ټاکنې بین المللي ماهیت لري او په دغه کار کې په اوله درجه د برتانوي امپارتورۍ ګټې په نظر کې نیول شوې دي او افغانستان تاوان کړی دی. د ډیورنډ په توافق لیک سره لا اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه د باندې ښوول شوی و چې هغه اوس د پاکستان په حدودو کې دننه شمېرل کیږي. په ټولیز ډول د پولو په دغو ټاکنو سره افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو؛ خو له بلې خوا همدغه ټاکنې دي چې افغانستان یې د یوه هېواد په توګه مشخص او تثبیت کړ او د نړۍ نورو هېوادونو او بین المللي مؤسسو هغه په رسمي ډول پېژندلی دی او اړیکې یې ورسره ټینګې کړې دي؛ خو د افغانستان د پولو دغه ټاکنې د اصلي سرچینو او پاڼو له مخې تر اوسه په کوم اثر کې نه دي بیان شوې؛ نو د هغو دقیق بیان کېدلی نه شي. دلته به یې اساسي کرښې په لنډ ډول وښودلی شي.

د افغانستان هغه پوله چې اول ټاکل شوې وه هغه د بخارا او افغانستان ترمنځ د بین المللي پولې په شان د آمو سین منل دي. د آمو سین چې د طبیعي پولې په شان دی، د اول ځل لپاره احمد شاه او د بخارا امیر د دوی دواړو هېوادونو ترمینځ د بین المللي پولې په شان منلی و؛ خو د امیر شیرعلي خان د دویمې واکمنۍ په وخت کې دغه پوله په پیټرسبرک کې د روسیې حکومت او په لندن کې د برتانیې حکومت له خوا په رسمي ډول ومنل شوه. دا وروسته له هغه و چې امیر شیرعلي خان همدا چې د دویم ځل لپاره د ۱۸۶۸ کال په

اکتوبر کې د واک په ګدۍ کښېناست، د بل کال په پیل کې یې هند ته د یوه رسمي سفر په ترڅ کې وایسرای لارډ مایو ته په منځنۍ اسیا کې د روسیې د وړاندې تګ له امله د افغانستان په اړه اندېښنه وښووله. لکه چې د مخه ویل شوي، روسیې په منځنۍ اسیا کې د وړاندې تګ په لړ کې په ۱۸۶۸ کې بخارا لاندې کړې او افغانستان ته یې خطر پېښ کړی و. د هند وایسرای په دې اړه خپله څه ونکړل؛ خو په لندن کې یې خپل حکومت د امیر له اندېښنې څخه خبر کړ.

لندن بیا په دې هکله له پیټرسبرګ سره د لیکونو مبادله پیل کړه، د لیکونو دغې مبادلې څو کاله په اوږدو وقفو کې دوام وکړ، ترڅو په پای کې په ۱۸۷۳ کال کې د دوی د حکومتونو تر منځ یو ډول پوهاوی (Understanding) راغی چې د هغه له مخې روسیې له امو سین سره د کوکچې سین له یو ځای کېدلو نه وروسته تر خوجه صالح پورې او بیا له هغه ځای نه د پارس تر پولې پورې د افغانستان شمالي پوله ومنله. په دې ډول چې د بدخشان، ترکستان، هرات، اندخوی او میمنې ولایتونه به دننه په افغانستان کې شامل وي. روسانو اول بدخشان او واخان د امیر شېرعلي یانې د افغانستان سیمې نه ګڼلې؛ خو بیا د انګرېزانو په ټینګار له خپلې ادعا نه تېر شول.(۳۶) په دې ډول د افغانستان د شمالي پولې ټاکنه د روسي او برتانوي حکومتونو ترمېنځ د یوه پوهاوي محصول و، نه د کومې لیکل شوې موافقې یا تړون محصول؛ خو دغه پوهاوي دواړو ته د رسمي موافقې حیثیت لاره. سره له دې هم دغه پوهاوی لانجمن شو، ځکه چې له خوجه صالح نه د فارس تر پولې پورې لیکه ناټاکلې پاتې شوه او له کوکچې نه تر پامیر پورې سیمه هم په خپل حال پاتې شوه او روسانو بیا له دغه حال نه ګټه پورته کړه چې زر به یې بیان کړم.

د لویدیځ په لور د سیستان په برخه کې هم د افغانستان پوله ناټاکلې وه چې هغه هم د امیر شېرعلي په دویمه واکمنۍ کې د انګرېزي هئیت مشر جنرال ګولډ سمد (Goldsmid) په منځګړیتوب وټاکل شوه. سیستان په لرغونې زمانه کې لکه چې په تېرو پاڼو کې یې بیان شوی، د ساکاوو مېنه وه، ساکا په دغه وخت کې اسحق زي او تر هغه د مخه ساکزي یادېدل. سیستان له جغرافیوي نظره د افغانستان خاوره وه او ساکا هم د لرغوني افغانستان خلک وو، خو پارس د ژبې له نظره پر هغه ادعا کوله او د هغه تاریخي افتخارات یې خپل ګڼل. سیستان د احمد شاه له وخت نه د افغان واکمنو تر ولکې لاندې و؛ خو د امیر دوست محمد له مړینې نه وروسته د محمدزي سردارانو په جنګ کې پارس پرې قبضه وکړه. دا چې د پارس قبضه د سیستان تر کوم ځای پورې وه، په دقیق ډول معلومه نه ده؛ خو امیر شېرعلي چې د دویم ځل لپاره واکمن شو، اراده وکړه چې له سیستان نه د پارسیانو لاس لنډ کړي. په دغه وخت کې پارس په سیستان کې له خپل موقف نه ناارام و. سره له دې هم امیر شېرعلي د هندوستان د شخص ګورنر – جنرال په غوښتنه له نظامي عمل نه ډډه وکړه. هندوستان په دې فکر چې د پارس –افغان د جنګ شروع به ناوړه اغېزې ولري او په [عین حال کې] مایل و چې د ختیځ په لور د پارس د منظم او تدریجي وړاندې تګ مخه ونیسي، د منځګړیتوب وړاندیز وکړ. افغانستان او پارس دواړو وروسته له یو څه مذاکراتو نه دغه وړاندیز ومانه. میجر جنرال کولډ سمد وګمارل شو چې د دواړو خواوو مخالفې ادعاګانې سره پخلا کړي. ګولډ سمد د دواړو خواوو د ادعاګانو له مطالعې نه وروسته د ۱۸۷۲ په اکتوبر کې خپله فیصله صادره کړه چې د هغې له مخې دغه سیمه باید د دواړو خواوو ترمنځ وویشل شي. د دغه هېواد ښېرازه برخه چې د (خاص سیستان) په نامه یادېده او د هلمند د سین کیڼې خواته واقع ده، پارس ته او ښۍ خوا یې افغانستان ته تخصیص شوه. هم افغانستان او هم پارس دواړو

په دغې فیصلې اعتراض وکړ او د سیستان فیصله له افغانستان سره تر اوږدې مودې پورې یوه ترخه موضوع پاتې شوه. امیر شېرعلي د ګولډ سمد د دغې فیصلې په سر له انګرېزانو نه بېګانه شو. د لارډ ناپیر (Lard Napier) په وینا "او نه یوازې شېرعلي؛ بلکې ټول افغانان معتقد وو چې موږ به هغه څه بېرته د دوی کړو کوم چې دوی له لاسه ورکړي وو» او چې دغسې ونه شول بیا نو "... دوی موږ ته د ضعیف او بې باوره خلکو په شان کتل چې د دوستۍ په جامو کې د پارس په پلوۍ یې دوی تاواني کړي دي».(۳۷) لانجه د افغانستان او پارس ترمنځ لا توده وه او هغه دېرش کاله وروسته په کړکیچ بدله شوه. دا هغه وخت و چې د هلمند سین خپله تګلاره د لویدیځ په لور اړولې وه. پارس له برتانویانو وغوښتل چې دغه کړکېچ رفع کړي. د افغانستان پاچا امیر حبیب الله هم په دې اړه د برتانیې منځګړیتوب ومانه. دا ځل دغه ماموریت د کرنیل میک ماهن (McMahon) په غاړه شو او هغه د ۱۹۰۳ له جنورۍ نه وروسته د دغې پولې په اړه د افغان او پارس استازو په ملګرتوب خپل نظر اعلام کړ او د ۱۹۰۴ کال تر فبروري پورې یې دواړو خواوو ته وسپارلې (۳۸). له دغو فیصلو سره سره یا د هغو له امله د سیستان د پولې موضوع نوي بعدونه پیدا کړل چې د هغو په اړه په افغانستان کې د قانوني پاچایي په لسیزې او د لومړۍ ولسمشرۍ په وخت کې پر هغې بحثونه او فیصلې وشوې چې د هغو بیان بېل کتاب غواړي.

لکه چې د مخه ویل شوي د افغانستان شمال - لویدیځ پوله له خوجه صالح نه د پارس تر پولې پورې نامشخصه او نا ټاکلې پاتې شوې وه. روسي قوتونو د امیر شېرعلي په وخت کې په ۱۸۷۳ کال کې خیوه او په ۱۸۷۶ کال کې خوقند لاندې کړي او د خیوې له نیولو نه وروسته د کسپین سیمه یې نظامي کړې وه. په داسې حال کې چې د منځنۍ اسیا نوې سیمې یې د بخارا په ګډون په

تېره لسیزه کې لاندې کړې وې. په لویدیځې منځنۍ اسیا کې یوازې د ترکمنو پراخه سیمه په خپل حال پاتې وه. دغه سیمه هم په دغه وخت کې د روسانو تر خطر لاندې شوه. د ترکمنو دغه پراخه سیمه په شمالي کې د خېوې، په جنوب کې د افغانستان، په ختیځ کې د بخارا او په لویدیخ کې د کسپین ترمېنځ پرته وه؛ خو له افغانستان سره یې پوله ناټاکلې وه او امیر عبدالرحمن په دغه فکر چې روسیه به د ترکمنو د سیمې له لاندې کولو نه وروسته افغانستان ته هم خطر پېښ کړي، د هند له وایسرای نه چې د افغانستان د باندنیو اړیکو اختیار له هغه سره و، په وار، وار وغوښتل چې د افغانستان دغه پوله له روسانو سره مشخصه کړي؛ خو هغه به ورته ډاډ ورکاوه چې دغه موضوع په ۱۸۷۳ کال کې حل شوې او له سره نیول به یې مصلحت نه وي، امیر چې یوولس کال په تاشکند او سمرقند کې تېر کړي وو، روسان یې ښه پېژندل، د وایسرای په خبره نه قانع کېده. ترڅو چې روسانو د ۱۸۸۴ کال په فبرورۍ کې د مرو تکه ترکمنان هم لاندې کړل او د هرات په اړه هم اندېښنه پیدا شوه. هرات په هغه وخت کې د هند ور ګڼل کېده. بیا د هند برتانوي حکومت هم د امیر په شان اندېښمن شو او په دې فکر شو چې اوس د دې وخت دی چې د افغانستان شمال – لویدیځه ناټکلې پوله هم باید وټاکل شي؛ خو دا یو پېچلی کار و.

د هرات او مرو ترمېنځ پنجده پرته وه چې پراخې ورشوګانې او دلته او هلته یې لږه کرنیزه ځمکه لرله. په پنجده کې د سارق ترکمنو پنځو څانګو د پوونده توب ژوند کاوه، لویې رمې یې لرلې، ښه شتمن وو او د کبتکاس (Kibitkas) په نامه په وړو کېږدیو کې اوسېدل چې کولی یې شول په یوې اشارې او چټکۍ سره مېنه بدله کړي. دوی په ۱۸۸۲ کې د روسیې د خطر له امله د افغانستان تابعیت او دمالیې په توګه د عشر ورکول منلي

وو. امیر عبدالرحمن بیا د پنجده لپاره حاکم وټاکه او جنرال غوث الدین په قومندانۍ یې هلته یو نظامي پوځ ځای پر ځای کړ. پنجده په اصل کې د هرات برخه وه او د هرات طبیعي پوله د پنجده په شمال کې له سریازي نه اخوا وه. مرو د هرات تابع سیمه وه او د هرات د هغه وخت د والي (سعدالدین) په وینا د اخل او تکه ترکمنو لویان په کابل کې د امیر شېرعلي په دربار کې دېره وو، ځکه چې دوی په اصل کې د هرات تابع وو. سارق ترکمنو له هرات سره نږدې اړیکې لرلې. پخوا د پنجده اوسېدونکي د جمشیدي قوم و، د دوی مېنه ارساري ترکمنو او د ارساري ترکمنو مېنه بیا د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې سارق ترکمنو ونیوله او دوی جمشیدیانو ته باج ورکاوه او جمشیدیان د هرات تابع ولس وو. په دې ډول پنجده له جغرافیوي، قومي او تاریخي پلوه د هرات برخه وه چې په دې ډول پنجده د افغانستان برخه کېده. له همدې امله و چې امیر عبدالرحمن د یوه مسلمان واکمن په توګه غوښتل د منځنۍ اسیا په دغه برخه کې یو فعال پرمختیایي چلند غوره کړي. امیر ځکه دغسې فعال سیاست ته زړه کړی و چې د مخه د مرو تکه ترکمنو مشر، مخدوم قلي خان او هم د خوارزم خان ورته د تابع کېدلو وعده ورکړې وه. سره له دې هم امیر له دې امله چې د هند وایسرای ورته د دغه چلند برخلاف مشوره ورکړې وه، د هغه له غوره کولو نه ډډه وکړه. یوازې دا هم نه و، کله چې روسان په قوت سره پنجده ته نږدې شول، جنرال غوث الدین ته یې هدایت واستوه چې که روسانو پرې برید هم وکړ، ورسره مقابله ونه کړي او خپل پوځ بالامرغاب ته په شا کړي. د هند د وایسراي د مخالفت سربیره د امیر د دغه چلند علت دا و چې پوځ یې د روسانو د پوځ په پرتله ضعیف و او پر هغه سربیره د پنجده په سارق ترکمنو یې هم اعتبار نه درلود او ویل یې چې سارق ترکمنان به د دې لپاره چې خپله شتمي وساتي، له روسانو سره ملګرتوب وکړي.

امیر پـه عین حـال کـې د هغـه خطـر پـه برابـر کـې چـې د روسـانو لخـوا بـه افغانسـتان تـه هـم متوجـه شي، د افغانسـتان د خوندیتـوب لپـاره د اوږدې مـودې یـو تجویـز وکـړ. د هغـه پـه نظـر د پنجـده د سـقوط پـه حـال کـې بـه د دې احـتمال لـږ وي چـې د افغانسـتان بشـپړتوب تـه تـاوان واوړي؛ خـو کـه افغـان پـوځ د پنجـده پـه سر لـه روسـانو سره مقابلـه وکـړه او کـه روسـانو هـرات او میمنـه ونیـول، نو افغانسـتان بـه تجزیـه شي. البتـه د هـرات پـه سـقوط سره بـه روسي او انګریـزي پوځونـه سره ونـښلي؛ خـو د امیر پـه نظـر پـه افغـان خـاوره کـې بـه د روس او انګریـز جنـګ پـه نهایـت کـې افغانسـتان بربـاد کـړي او د هغـه لـوړه ګتـه پـه دې کـې ده چـې د دغسـې مصیبـت مخنیـوی وشي. پـه واقعیـت کـې امیر عبدالرحمـن د هـر هغـه قـدرت، مسـلمان وي کـه عیسـوي، مخالـف و چـې لـه افغانسـتان نـه د یـوه بـل پـر ضـد تېـر شي. لـه همـدې املـه و چـې د پنجـدې د بحـران پـه شـدید حـال کـې هم امیر حـاضر نـه شـو چـې د هـرات د پیاوړتیـا لپـاره د برتانـوي انجنیرانـو یـوې ډلې ته د ورتـګ اجـازه ورکـړي؛ خـو کـه روسـانو پـه هـرات حملـه وکـړه، پـه هغـه حـال کـې امیر حـاضر و چـې د انګرېزانـو پـوځ ومنـي چـې خپـل پـوځ بـه یـې لـه هغـه سره پـه ګـډه تـر پایـه پـورې وجنګیـږي.

څنګـه چـې د افغانسـتان باندنـي سیاسـت د انګرېزانـو پـه انحصـار کـې و او څنګـه چـې هـرات تـه خطـر هندوسـتان تـه هـم خطـر کېدلـی شـو، د هنـد برتانـوي حکومـت لـه روسـانو سره لـه موافقـې وروسـته د جنرال پیټرلمسـډن (Peter Lumsden) پـه مشرۍ د ۱۸۸۴ پـه منـي کـې پنجـده تـه یـو هیئـت واسـتوه چـې هلتـه د خپـل روسي سـیال پـه اتفـاق یـاده شـوې ناټاکلـې پولـه وټاکـي. افغانسـتان تـه بلنـه ورنکـړل شـوه، کـه څـه هـم موضـوع د هغـه د پولـې ټـاکل و؛ خـو پـه دغـه وخـت کـې چـې روسـانو ځـان پـه قـوت سره د پنجـده او مـرو تـر منـځ رسـولی وو، نـه یـې غوښـتل چـې کشـاله زر هـواره شي،

موضوع یې ټالوله او په عین حال کې یې خپل پوځ لا هم پیاوړی کاوه. له بلې خوا جنرال لمسدن جنرال غوث الدین ته سپارښتنه کوله چې د خپل پوځي قطعې له پیاوړي کولو نه ډډه وکړي، د دې لپاره چې دغه کشاله په اسانۍ سره هواره شي د لمسدن دغه ټینګار په پای کې امیر په دغه فکر کړ چې دغه جنرال په واقعیت کې د افغانانو او روسانو ترمنځ نښته غوښتله؛ ځکه چې دغه احمق په دې فکر و چې که د افغانانو او روسانو ترمنځ وینه توی نه شي، دوی ممکن سره دوستان شي چې دا به په ټوله مانا د انګرېزانو د ګټې خلاف وي.(۳۹)

د ۱۸۸۵ کال د مارچ په دېرشمه روسانو پنجده لاندې کړه، افغان سرتېرو ورسره ناکامه مقابله وکړه. که څه هم روسي پوځ ترېنه لوی او امیر هم دوی له مقابلې نه منع کړي وو. امیر عبدالرحمن په دغه وخت کې هندوستان ته په رسمي سفر تللی و او چې د پنجدې له سقوط نه یې خبر کړ، وایسرای ته یې وویل چې «غم مخورید» نه دا چې امیر کوښښ ونه کړ له وایسرای نه وغواړي دغه یرغل ببرته په شا ووهي، ځکه چې دوی له هغه سره ژمنه کړې وه چې په هغه حال کې چې کوم هېواد په افغانستان باندې یرغل وکړي، بې له دې چې هغه پارول شوی وي، دوی به له افغانستان نه په قوت دفاع وکړي. پر دې سربېره امیر د هند حکومت کار اسانه کړ. په دې ډول چې دی له پنجده او د هغې له سهیلي برخې نه د روسیې د لوی امپراتور په نامه تېرېږي؛ خو چې ماروچاق، ګلران او ذوالفقار لا هم د افغانستان وي. په دغه وخت کې امیر دا هم څرګنده کړه چې پنجده په اصل کې د دې لپاره نیول شوې وه چې په دغسې حال له هغې نه د چنې په توګه کار واخیستل شي. د امیر په نظر د پنجده په قربانۍ سره به افغانستان له لوی مصیبت څخه ژغورل شوی وی. سره له دې هم د پنجده بحران روسیه او برتانیه د جنګ ژۍ ته ور کش

کړل؛ خو په پای کې د ډېرو لیکونو او ټېلگرامونو په مبادلې سره دوی موافقه وښودله چې دغه کشاله دې په منځگړیتوب سره هواره شي. روسیې بیا د امیر له خوا هغه ورکړل شوی امتیاز د پرېکړې لپاره د اساس په توگه ومانه او یوه بل گډ روسي – انگلیس هیئت د افغانستان دغه پوله د آمو سین له خمیاب نه تر ذوالفقار پورې وټاکله. دا ځل سروست رج وې (Sir West Ridgeway) د برتانوي هیئت مشر و او دغه پوله هم د هغه په نامه یاده شوه.(۴۰) په دې ډول د افغانستان شمال لویدیځه پوله هم د برتانوي – روسي حکومتونو له خوا او د افغانستان په تاوان وټاکل شوه. د بدخشان په برخه کې یانې د افغانستان شمال – ختیځه پوله هم د روسانو په نظر ناټاکلې وه، که څه هم دوی د ۱۸۷۳ کال په پوهاوي سره بدخشان د افغانستان سیمه منلې وه. روسانو د نهمې لسیزې په سر کې هلته هم تېری وکړ، دغه پوله له سر نه وټاکل شوه چې هغه دلته د افغانستان د ختیځ جنوبي پولې سره یو ځای تر بحث لاندې نیول کیږي.

د افغانستان د ختیځ – سهیلي پولې ټاکل د نورو پولو په پرتله ډېر پېچلي او گران و، په دې چې هم د دغې پولې اوږدوالی ډېر و او هم د هغې په ټاکلو سره اصلي اوسېدونکي یانې پښتانه اغېزمن کېدل. لکه چې د مخه ویل شوي افغانستان په اصل کې په ختیځ کې تر اباسین پورې هېواد ته ویل کېده؛ خو د امیر عبدالرحمن تر وخته له خیبر نه تر اباسین پورې سیمه د پېښور په گډون د برتانوي هند لاس ته ورغلی وه. پېښور اول د پنجاب واکمن، رنجیت سنگه په ۱۸۳۳ کال کې د هغه له حاکم سردار سلطان محمد خان، د امیر دوست محمد ورور نه نیولی او انگرېزانو بیا پېښور له سکانو نه په ۱۸۴۸ کال کې تر لاسه کړی او د امیر دوست محمد ټولې هلې ځلې د پېښور د بېرته تر لاسه کولو په اړه نابریالۍ شوې وې. لکه چې د مخه ویل شوي، د خیبر لوی معبر چې منځنۍ اسیا له جنوبي اسیا یانې هند سره نښلوي او له دې امله د

هند د امنیت لپاره مهم و، د ګندمک په تړون سره له افغانستان نه بېل شوی او په هند پورې تړل شوی و. سره له دې هم برتانویان په دغو لاس بریو قانع نه وو. له دوی سره د هند د طلایي مستعمرې د خوندي ساتلو اندېښنه وه. څنګه چې دوی په څلور سوه ملیوني پراخ هند باندې د لس زره ملکي برتانوي مامورانو له لارې حکومت کاوه او هندیانو ته بېګانه استعماري اروپایان وو، په دې اندېښنه کې وو چې که روسیه د افغانستان له لارې په هند ور د مخه شي، هند ممکن د دوی له لاسه ووځي، نو د دوی غټ کوښښ دا و چې د هند په لور د تزاري روسیې د احتمالي پوځي وړاندې تک مخه ونیسي باید د هند په شمال -لویدیځ کې ټینګ نظامي استحکامات او سیاسي تجویزونه ولري. په افغانستان باندې په ۱۸۳۸ کال کې د برتانوي هند لومړی تېری او څلوېښت کاله وروسته د دوی دویم تېری هم په اصل کې د همدغه مطلب لپاره و؛ خو افغانانو دوی په دواړو کوښښونو کې نابریالي کړل، که څه هم برتانیه د وخت زبر ځواک او ډېر شتمن هېواد و او په اسیا، افریقا او امریکا او استرلیا کې یې پراخې مستعمرې لرلې. روسیې چې په منځنۍ اسیا کې تر افغانستان پورې ډېر ملکونه لاندې کړل او په لندن کې پراختیا غوښتونکي محافظه کار ګوند په ۱۸۸۹ کې حکومت په ملي انتخاباتو سره تر لاسه کړ، برتانوي هند د روسیې د احتمالي تېري په برابر کې یو نوی ستارتیژیکي تجویز وایست او په هغه باندې یې د عملي سرحد (Seientifie Frinties) نوم کېښود. د ډېورنډ توافق لیک او د ډیورنډ کرښه په واقع کې د همدغه په اصطلاح علمي سرحد زېږنده دي. ما دغه موضوع ګانې په خپلو اثارو کې د ارشیفي لومړنیو رسمي پاڼو او ناخپرو شویو لیکنو او راپورونو له مخې په دقیق او اورد ډول شرح کړې. (۴۱) دلته به یې اساسي مطلب په لنډ ډول بیان کړم.

د پـه اصـطلاح «علمـي سرحـد» نـه مطلـب دا و چـې پـه هغه حـال کې چـې روسي پـوځ د هنـد د اشـغال پـه مقصـد پـه افغانسـتان ننوځـي يـا حتـی د اميـر عبدالرحمـن پـه مړينـې سره پـه افغانسـتان کـې گـډوډي پيښـه شي، د برتانـوي هنـد پوځونـه بـه د هندوکـش نـه پـه ښـکته ستراتېژيکـي سـيمو يانـې کندهـار، جلال ابـاد، کابـل او غـزني کـې ځـای پـر ځـای کېږي. پـه دغـه مقصـد چـې د روسي پـوځ د ورتـگ مخـه ونيسي. د وړانـدې تـگ دغـه چلنـد بيـا لازمـه کولـه چـې نـه يـوازې هغـه مهـم کوتلونـه او ځايونـه چـې «علمـي سرحـد» تـه رسيږي، د دوی پـه کـنترول کـې وي، پـر هغـو قومونـو هـم سياسي کـنترول ولـري چـې دغـه کوتلونـه يـې په سـيمو کـې پراتـه وي. دغـه ډول تجويـز بيـا حتمـي کولـه چـې هنـد بيـا لـه افغانسـتان سره خپـل سرحـد يـا پولـه وټاکـي او د امير لاس لـه دغـو قومونـو او سـيمو نـه لنـډ کـړي.

دا چـې تـزاري روسـيې کـه څـه هـم امپيريلسـتي او پراختيـا غوښـتونکی هېـواد و، د افغانسـتان لـه لارې پـه هنـد بانـدې د يرغـل نيـت لاره، يقينـي نـه وه، خـو وېـره يـې يقينـي وه، پـه تېـره د انگلسـتان د محافظـه کار يـا تـوري گونـد پـه پاسـنيو کړيـو کـې پـه هـر حـال پـه هغـه وخـت کـې چـې د لنـدن د محافظـه کار گونـد مشر لارډسـالسبري (Salisbury) پـه لاس و او د هنـد حکومـت د وايسرای لينـزډون (Lansdowne) پـه مشرۍ چلېـده، «علمـي سرحد» د رسـمي سياسـت پـه شـان ټينـگ ونيـول شـو او د عـملي کولـو پـه مقصـد لـه خيبر نـه تـر کابـل پـورې د ريلـوې غزولـو لازمـي شـيان او سـامانونه زېرمـه شـول او د کابـل سين سروې هـم پيـل شـوه. داسې هـم د کويټـې او چمـن ترمېنـځ د کـوژک تونـل پـه ابسـتلو پيـل وشـو. انگليسـانو کويټـه د امير شـېرعلي پـه وخـت کـې د کلات خـان لـه لارې او سـبي او پـښين يـې د گندمـک پـه تـړون سره تـر لاسـه کـړي وو. د انگرېزانـو لـه خـوا د کويټـې نيـول د افغـان او انگليـس د دويـم جنـگ

یو علت و. امیر عبدالرحمن هم ویل چې کوژک تونل اېستل لکه د ده په نس کې چې د چړې ننوېستل وي.

د هند وایسرای په ۱۸۸۸ کې امیر عبدالرحمن ته په یوه لیک کې څرګنده کړه چې اوس ددې وخت دی چې د دواړو هېوادونو ترمنځ پوله مشخصه شي او د دغه مقصد لپاره به یو برتانوي هیئت کابل ته درشي. له هغه نه یې دا هم وغوښتل چې د افغانستان په شمالي پولو کې برتانوي افسران ومني؛ خو امیر د هغو له منلو نه غاړه غړوله او د وایسرای لینزډاون د ټینګار په برابر کې یې ډول ډول پلمې کولې. کله به یې وړاندیز کاوه چې یو برتانوي هیئت دې په کابل کې په عام دربار کې د چارو په اړه له هغه سره بحث وکړي او کله به یې وایسرای ته بلنه ورکوله چې کابل ته راشي. یو ځل یې دا وړاندیز هم وکړ چې د دواړو خواوو پلاوي دې په کومه سرحدي سیمه کې سره خبرې اترې وکړي؛ خو دغه وړاندیزونه د وایسرای لپاره د منلو وړ نه وو او هغه ټینګار کاوه چې د بحث موضوع دې یوازې د پولې ټاکل وي او د بحث موضوع دې د مخه ټاکل شوې وي او د دغه مقصد لپاره دې امیر یو برتانوي هیئت په کابل کې ومني. وایسرای یو ځل امیر هند ته هم وباله؛ خو امیر د ناروغۍ په پلمه هند ته له ورتګ نه ښښنه وغوښتله. دواړه خواوې له یوې بلې نه شکمنې وې. امیر په سرحدي سیمو کې د انګرېزانو د وړاندې تګ مخالف و، لکه د کوژک تونل بشپړول، چمن ته د هغو د ریلوې غځول، د ګومل د تونل پرانستل او له ځینو سرحدي قومونو سره د هغو مذاکره کول او د کابل سین سروې کول.

له بلې خوا وایسرای په سرحدي سیمو کې د افغانستان پرمختګ د خپل «علمي سرحد» پروګرام مخالف باله، لکه د وزیرستان په وانه او د مومندو په متایي کې د نظامي پوستو جوړول، په اسمار کې د پوځ دېره کول او د چاغي نیول. په دغه وخت کې په واقعیت کې

د امیـر مامـوران لـه چترال نـه تـر لویدیـځ بلوچسـتان پـورې د وړانـدې تـګ پـه حـال کـې وو. دوی کـوم هغـه سرحـدي قومونـه چـې د افغـان – انګلیـس پـه دویـم جنـګ کـې پـه خپـل سر شـوي وو، هڅـول چـې د افغانسـتان حکومـت تـه غـاړه کېږدي. دوی پـه خپـل دغـه ماموریـت کـې د پیسـو پـه ورکولـو، کابـل تـه د قومـي جرګـو تللـو پـه هڅولـو او پـه عین حـال کـې د نظامـي قـوت بـه ښوولو سره بریالي وو. غـټ بـری د سـپاه سـالار غلام حیـدر څرخـي پـه برخـه و. هغـه وروسـته لـه دې چـې شـینواري، بـر مومنـد او کونړیـان د حکومـت تـر نیغـې اداري لانـدې راوسـتل، پـه ۱۸۹۱ کـې یـې خپـل پـوځ پـه اسمار کـې دېره کـړ او لـه هغـه ځایـه د باجـوړ، دیـر او سوات د ایـل کولـو لپـاره هلـې ځلـې پیـل کـړې. د برتانـوي هنـد د باندنیـو چـارو وزیـر (ماتـر ډیورنـډ) لا تـر هغـه د مخـه د ۱۸۹۱ کال پـه جـون کـې څرګنـده کـړې وه چـې « مـوږ پـه ټـول سرحـد کـې د (ایـران) لـه تـورو غـرو نـه تـر وزیرسـتان پـورې بـد خبرونـه تـر لاسـه کـوو، امیر کُرمـه تهدیـد کـړې او اپریدیـان پـه لړزیدونکـي حـال کـې دي».

وایسری لینـزډون لا پـه دې فکـر و چـې امیـر غـواړي پـوره خپلـواک وي، نـو بیـا یـې ټـول هغـه درانـه توپونـه او وسـلې چـې افغانسـتان لـه اروپایـي هیوادونـو څخـه پـه بیـه اخیسـتې وې، د کراچـۍ پـه بنـدر کـې ټـال کـړې او د امیر د اعتراض پـه ځـواب کـې یـې ولیـکل چـې تـر څـو د سرحـد مسئله فیصلـه شـوې نـه وي، هغـه بـه ټـال وي. دا پـه داسـې حـال کـې چـې دغـو وسـلو تـه د هـزاره جـات پـه روان جنـګ کـې سـخت ضرورت و. پـه واقعیـت کـې وایسرای لینـزډاون پـه امیـر عبدالرحمـن بانـدې د دغسـې فشـار اچولـو پـه فکـر شـو چـې پخـوا وایسرای لارډ لېټـن پـه امیر شـېرعلي بانـدې راوړی او هغـه بیـا د افغـان – انګلیـس د دویـم جنـګ یـو علـت شـو؛ خـو دغـه ځـل لنـدن د وایسراي د خپـل سري عمـل پـه مـخ کـې خنـډ شـو. سره لـه دې هـم لینـزډون لـه امیر نـه پـه یـوه لیـک کـې وغوښـتل چـې د هنـد لـوی

درستیز جنرال فریدرک رابرټس په مشرۍ په جلال آباد کې یو نظامي هیئت ومنې چې د ۱۸۹۲ کال له اکتوبر نه وروسته نه وي. په لیک کې یې دا هم ورته څرګنده کړې وه چې «که ما له تا والا حضرت نه د سپټمبر تر اول پورې وانه ورېدل چې ته حاضر یې، دغه هیئت ومنې، زه به داسې وګڼم چې زما وړاندیز منل شوی نه دی او هغه به بېرته واخیستل شي؛ خو که ته دغه وړاندیز ومنې یا ونه منې بیا به لازمه وي چې فیصله وشي چې کومې سیمې د افغانستان د سلطنت دي او کومې نه دي».

د جنرال رابرټس په مشرۍ د دغسې نظامي هیئت له استولو نه مطلب دا و چې د هند وایسرای غوښتل موضوع د فشار په راوړلو یا حتی د زور له لارې حل کړي. رابرټس د افغان – انګلیس په دویم جنګ کې د انګرېزي پوځ لوړ قومندان و چې په امر سره یې یو شمېر افغانان په کابل کې په دار ځړول شوي او د افغانانو د میوند له بري نه وروسته یې په کندهار کې د غازي محمد ایوب پوځ مات کړی و. دی په رښتیا افغانانو ته منفور و چې په کابل کې د هغه شته والي پارونې کولې؛ نو امیر عبدالرحمن ته د هغه په مشرۍ هیئت هم د منلو نه و؛ نو یې د اګست په دریمه وایسرای ته ولیکل چې حاضر دی دغه هیئت ومنې؛ خو هغه دې د هزاره جات د جنګ له امله وځنډېږي.

لینزډاون له هغه وروسته خپل چلند نور هم سخت کړ. په خپله شورا کې یې په خپلو ملګرو ومنله چې هند باید یوه کرښه وټاکي او څرګنده کړي چې د امیر حکم دې له هغې نه اخوا نه چلېږي او که افغان سرتیري له هغې نه اخوا ولیدل شي، په زور دې بېرته په شا ووهل شي او دغه کرښه دې په دې ډول په نښه شي چې اسمار، چاغه، او وانه دې له افغانستان څخه بېل شي؛ خو پخوا له دې چې دغه اخطار امیر ته د لیک له لارې ورسېږي، په لندن کې د لبرل ګوند د محافظه کار ګوند پر ځای په واک شو او د هند

په چارو کې نوی لبرل وزیر وایسرای لینزډاون ته څرګنده کړه چې له امیر عبدالرحمن سره په احتیاط چلند وکړي او تر هغو چې د هغه په چلند کې کوم اساسي تغیر پېښ شوی نه وي، د هغه په چارو کې دې تر ممکنې کچې لاسوهنه کمه شي. سره له دې هم وایسرای وغوښتل چې یو نظامي هیئت د رابرټس په مشرۍ کابل ته واستوي؛ نو یې په یوه لیک کې د ۱۸۹۳ کال په جنوري کې امیر ته څرګنده کړه چې داسې یو نظامي هیئت به د مارچ په میاشت کې کابل ته در ورسیږي او که په دې اړه د هغه (امیر) مثبت ځواب د فبرورۍ تر اومې پورې ونه رسېد، کابل ته به د هغه ورتګ ممکنه نه وي. امیر ممکن پوهېده چې د جنرال رابرټس ماموریت په پسرلي کې سرته رسیږي؛ نو یې د ځنډولو له تاکتیک نه کار واخیست. امیر د پاین (Pyne) په نامه د لندن د ښار د کارګرې طبقې یو انګلیس مستخدم لاره چې ورته ښه مخلص و. خپل ځوابي لیک د فبرورۍ په ۱۷مه د هغه په لاس واستوه او ورته یې هدایت وکړ چې په سفر کې بیړه ونه کړي. هغه د مارچ په ۱۲مه کلکتې ته ورسېد، یانې هغه وخت چې د رابرټس ماموریت ختم شوی و. امیر په دغه لیک کې وایسرای ته څرګنده کړې وه چې دغه هیئت په دغه وخت کې د سختو سړو او په خپله د ده د ناروغۍ له امله منلی نه شي؛ او سربېره پر دې، په دغه وخت کې څنګه چې لارې په واورو سره بندې وي، قومي مشران کابل ته رسېدلی نه شي او د هغو په نشتوالي کې به د هیئت راتګ بې ګټې وي. پاین چې د امیر اعتمادي شخص و، په کلکته کې د باندنیو چارو وزیر مارتمر ډیورنډ له هغه سره په کتنه کې د امیر په اړه د خپل حکومت روغ نیتي وښوده. پاین هم په مقابل کې د امیر روغ نیتي وښوده. په عین حال کې ډیورنډ به سرحدي سیمو کې د افغانستان د پرمختګ په اړه شکایت وکړ. پاین هم په همدغو سیمو کې د برتانوي هند د وړاندې تګ په اړه د امیر شکایتونه هغه ته واورول. په ټولیز ډول په داسې لفظي مبادلې سره د دواړو خواوو ترمنځ یو ډول روغ

نیتـی راغـی. عجیبـه ده چـې د لنـدن ښـار د ختیځـې برخـې یانـې د کارګـرې طبقـې اوسـېدونکیو تـه هلتـه پـه عـادي ډول مجـال نـه وي چـې د خپـل ملـک د لـوړو طبقـو پـه تېـره لـه لـوړو حکومتـي کسـانو سره مجلـس وکـړي؛ خـو پایـن پـه کلکته کـې د امیر د یـو ډول اسـتازي پـه توګـه لـه خپلـو دغسـې وطنوالـو سره خبرې وکـړې او د هغـو او د امیرعبدالرحمـن ترمېنـځ بـې اعـتمادي یـې پـه روغ نیتـي بدلـه کـړه. د هغـه لپـاره پـه رښـتیا چـې دا یـو غـټ بـری و.(۴۲)

پـه دغـه وخـت کـې چـې کابـل تـه د انګلیـس هیئـت تللـو خبرې کېدلـې یانـې د نهمـې لسـیزې پـه پیـل کـې د روس پوځـي واحدونـه د افغانسـتان پـه شمال – ختیځ کـې پـه بدخشـان کـې را دمخـه شـول. پـه داسـې حـال کـې چـې ټـول بدخشـان پـه جنـوب کـې د بروغیـل لـه کوتـل نـه پـه شمال کـې تـراق سـو یـا مرغـاب سین پـورې د افغانسـتان تـر لاس لانـدې سـیمه وه او امیر حتـی لـوی پـامیر تـه نـږدې پـه سرمـه تـاش یـا سـومه تـاش نـوي ځـای کـې نظامـي پوسـته هـم ځـای پـر ځـای کـړې وه. لکـه چـې د مخـه ویـل شـوي، د بدخشـان د روښـان او شـغنان لـه سـیمو نـه د پنجـه سـیند ګوټـی تېرېـده چـې سرچینـه یـې د پـامیر سرقـول وه. د پنجه سـیند ګوټـی د امـو سـیند نـه و. د امـو سـیند لـه هغـه ځـای نـه شروع کېـده چـې لـه جنوب نـه د کوکچـي سین او لـه شمال نـه د مرغـاب سین ورسره ګډېـده؛ خـو روسـانو تـه بدخشـان تـر پنجـه پـورې سـیمه وه او دوی د روښـان او شـغنان هغـه برخـې چـې د پنجـه پـه شمال کـې تـر مرغـاب سین پـورې پرتـې وې، د بدخشـان سـیمې نـه ګڼلـې. پـه دې حسـاب دغـه برخـې روسـانو تـه د ۱۸۷۳ کال لـه پوهـاوي نـه د بانـدې وې او پـه هغـو بانـدې یـې د افغـان حاکمیـت د دغـه پوهـاوي پـر خلاف شـمېره چـې افغانسـتان یـې بایـد پرېښـودې، روسـانو د دې پـروا هـم نـه کولـه چـې لـس کالـه کېـدل چـې د بدخشـان دغـه برخـې د افغانسـتان تـر حاکمیـت لانـدې وې.

روسانو په ۱۸۹۲ کې خپله ادعا په نظامي زور سره پیاوړې کړه اول یې یوې نظامي قطعې د کرنیل یانوف (Yanoff) په قومنداني په سرمه تاش کې په افغان نظامي پوسته نابره ودانګل او هغه یې له منځه یووړه. وروسته دوه سوه ییزه نظامي قطعه یې د کرنیل یانوسکاي (Yannisky) په قومندانی شغنان ته ننوتله؛ خو افغانانو هغه په شا ووهله. لکه د مخه چې یې یوه چیني نظامي قطعه په شا تمبولې وه. بل کال د روسانو بله نظامي قطعه د هغوي د دفاع وزیر د زوی په قومندانی روښان ته ننوتله او فیرونه سره مبادله شول. په دې ډول بدخشان تر خطر لاندې شو او امیرعبدالرحمن له یوې خوا د روسانو او له بلې خوا د برتانوي هند تر فشار لاندې شو. په اصل کې امیر ته ګرانه وه چې په دغه لرې سیمه کې د روسیې له نظامي پوځ سره مقابله وکړي هغه هم په هغه حال کې چې د هند وایسرای د ۱۸۹۲ کال په جولای کې ورنه غوښتي و چې په پامیر کې په خپل فعال چلند سره ستونزې پیدا نه کړي. بل کال په لندن کې د هند د چارو وزیر د هند وایسرای ته په یوه لیک کې څرګنده کړه چې «موږ په دې فکر یو چې اوس د دې وخت راغلی چې امیر د روښان او شغنان د حتمي پرېښودلو فیصلې ته اماده کړي» او ترېنه وغواړئ چې یو برتانوي افسر په کابل کې ومني چې په هغو خبرو اترو یې خبر کړي چې په دې اړه له روسیې سره شوې دي. هغه دا هم وویل چې برتانیه په هیڅ وجهه حاضره نه ده چې د دغو سیمو په ساتنه کې له امیر سره مرسته وکړي، ځکه چې دغه کار به د ۱۸۷۳ کال موافقې پر خلاف وي. هغه دا هم وویل چې روسان حاضر دي نه، یوازې درواز امیر ته پرېږدي چې د پنجې په کینه خوا کې د بخارا تر لاس لاندې ناحیه ده؛ بلکې د واخان هغه تړانګه چې تر چین پورې غزېدلې ده، هم ورپرېږدي او که امیر شغنان او روښان په ارامی ترک کړل، برتانیه به په خپل وار حاضره وي چې چاغه او اسمار امیر

ته پرېږدي،د نوي چمن په عوض غرامات ورکړي او په کراچۍ کې يې تال شوي مالونه ازاد کړي.(۴۳)

څرګنده ده چې برتانيې نه غوښتل له پنجه سين ګوټي نه پورته د روښان او شغنان په سر له روسيې سره سخته ونيسي. پر هغه سربېره دوی غوښتل افغانستان ته د واخان په ځانګړي کولو سره د خپلې امپراتورۍ تر منځ يو حايل ولري، د دې لپاره چې د دواړو امپراتوريو تر منځ د احتمالي ټکر مخنيوی شوی وي.

بيا نو د هند وايسرای د ۱۸۹۳ کال د جولای په ۲۴مه له امير نه په ليک کې په ټينګه وغوښتل چې يو برتانوی افسر په کابل کې ومني چې د روسانو له ادعاګانو نه يې خبر کړي او په اړه يې د هغه فکرونه معلوم کړي. په عين حال کې يې ډاډه کړ چې له دغه افسر سره به نظامي کسان ملګري نه؛ بلکې بس درې يا څلور تنه افسران ملګري وي. امير وايسرای دغه وړانديز په اسانۍ ومانه او ترڅنه يې دا هم وغوښتل چې دغه افسر دې يو نوميالی شخص لکه ګلدسټن، د برتانيې پخوانی صدراعظم وي؛ خو وايسرای د دغې دندې لپاره د لندن په مشوره د هند د باندنيو چارو وزير سرمارتمر ډيورنډ (Sir Martimer Durand) غوره کړ چې فارسي يې ښه ويلی شوه، امير هغه هم ومانه.

بيا نو ډيورنډ له څلور برتانوي او څلور مسلمانو افسرانو سره د سپتمبر په مېنځ کې له پېښوره د کابل په لور روان شو. د هيئت دوم کس کرنيل ايليس (E. R. Ellis) و. په لنډي کوتل کې سپاه سالار غلام حيدر څرخي هيئت ته ښه راغلی ووايه او هغه يې په پوره قدر سره د اکتوبر په دويمه کابل ته ورسوه او د چهل ستون په ماڼۍ کې يې ځای پر ځای کړ چې د خلکو له نظر نه پناه وي.

هیئت درې ورځې وروسته له امیر سره په دربار کې ولیدل؛ خو دا یوازې تشریفاتي لیدنه وه. د شپږو اونیو په موده کې چې هیئت په کابل کې و، د دواړو خواوو ترمېنځ یو وخت بل وخت خبرې وشوې. ترڅو د نومبر په دولسمه د دوی ترمېنځ دوه توافق لیکونه اعلام شول چې یې د افغانستان شمال – ختیځ پولې او دویم یې د ختیځ – سهیل پولې په اړه وو. دا چې امیر به دغه دویم توافق لیک په رښتیا لاسلیک کړی وي، معلومه نه ده او وروسته به په دغه مهم ټکي بحث وشي.

په لومړي توافق لیک کې ویل شوي چې امیر «... په دې ډول موافقه کوي چې دی به ټولې هغه ناحیې (Districts) چې د ده له خوا د امو په شمال کې [په ختیځ کې د ویکټوریا له ډنډ یا سرقول نه له امو سره د کوکچې تر یو ځای کېدلو پورې] نیول شوې دي، خوشې کړي. په دغې څرګند پوهاوي سره چې ټولې هغه ناحیې به چې د امو په سهیل کې پرتې دي او اوس د هغه په تصرف کې نه دي، ده ته تسلیم کړلی شي.»

په دغې موافقې سره د پنجه سیند ګوټي د افغانستان او بخارا ترمېنځ پوله شوه؛ خو هغه هیڅ وخت نه دا چې بین المللي پوله نه وه، هیڅ پوله نه وه او بدخشان هغسې چې د مخه ویل شوي، له بروغیل نه تر اق سو یا مرغاب پورې سیمه وه. په دغه توافق لیک سره دغه بدخشان دوه ځایه شو؛ خو د واخان په سر چې د همدغه توافق لیک په یوه برخه وه، یوه سپکه لانجه پیدا شوه چې زر هواره شوه. واخان د ویکټوریا د ډنډ یا سرقول په سیمه کې تر لوی پامیر پورې یوه اوږده تړانګه ده چې په سر کې یې پوونده قرغز ترکمن دلته او هلته او په لره برخه کې د واخي په نامه اسماعیلیان اوسېدل. په داسې حال کې چې پامیرونه کله د فرغانې او کله د چین تابع وو، واخان د ځایي میرانو له خوا اداره کېده چې هغوی یا د بدخشان یا قطغن تابع وو. واخان

د پامیر تـر ځنګـه یـوه ډېـره سـړه او کـم حاصلـه اوږده تړانګـه ده؛ خـو هغـه پـه دغـه وخـت کـې د روسي او برتانـوي امپراتوریـو ترمېنـځ د لومړي ځـل لپـاره بیـن المللي اهمیـت پیـدا کـړ. د ۱۸۷۳ کال پوهـاوي لـه مخـې واخـان د روسیـې لخـوا د بدخشـان برخـه منـل شـوې وه؛ خـو امیر عبدالرحمـن سره لـه دې هـم نـه غوښـتل چـې هغـه د افغانسـتان یـوه برخـه وي. پـه دغـه دلیـل چـې د روسـانو د تجـاوز پـه برابـر کـې بـه لـه هغـه نـه دفـاع ګرانـه وي. امیر پـه دې هـم ډاډه نـه و چـې برتانیـه بـه د هغـه پـه دفـاع کـې لـه ده سره ودرېږي، لکـه چـې د روښـان او شـغنان او تـر هغـه د مخـه د پنجـده پـه دفـاع کـې یـې د افغانسـتان پـه اړه ژمنـه تـر سره کـړې نـه وه چـې کـه پـه افغانسـتان بانـدې تېـری وشي او کـه دغـه تېـری د افغانسـتان لـه خـوا پارېدلـی نـه وي، دوی بـه د تېـري دفـع کـوي. لـه بلـې خـوا روسیه د دې مخالفـه وه چـې واخـان لـه افغانسـتان نـه غیـر د بـل هېـواد تـر لاس لانـدې وي. روسـانو هـم د برتانویانـو پـه شـان غوښـتل چـې واخـان د دوی د امپراتوریـو ترمېنـځ حایـل وي. پـه دغـه حـال کـې د ډیورنـډ غټـه وظیفـه دا شـوه چـې امیـر وهڅـوي چـې واخـان پـه کـوم ډول د افغانسـتان برخـه وګرځـوي؛ خـو امیر نـه هڅـول کېـده. حتـی پـه هغـه حـال کـې هـم چـې ډیورنـډ ورتـه کـړه چـې واخـان دې پـه نامـه د افغـان وکیـل (اسـتازي) تـر لاس لانـدې وي؛ خـو پـه واقعیـت کـې بـه پـه ګګـت کـې د برتانـوي افسر لخـوا اداره کیـږي. پـه پـای کـې امیر چـې افغانسـتان تـه د روسیـې لـه خطـر نـه پـه اندېښـنه کـې و او د برتانیـې ملاتـړ یـې ضروري ګاڼـه، موافقـه وکـړه چـې واخـان بـه د افغانسـتان تـر حاکمیـت لانـدې وي؛ خـو بـې لـه دې چـې نظامـي پـوځ پکـې دېـره کـړي. هغـه و لکـه چـې د مخـه ویـل شـوي امیـر د پنجـه سیند ګوټـی چـې واخـان یـې پـه کینـه خـوا کـې پـروت دی، د بین المـللي پولـې پـه توګـه ومانـه.

دوه کالـه وروسـته (۱۸۹۵) د روس- انګلیـس یـو ګـډ کمیسـیون د افغانسـتان د غیـر رسـمي اسـتازي پـه ګـډون د روسیـې، افغانسـتان، چین او برتانـوي هنـد ترمېنـځ پولـه

په ساحه کې په نښه کړه. چین په دغو خبرو کې ګډون نه لاره؛ خو اعتراض یې هم ونه کړ. که څه هم د افغانستان سره یې د سل میله په اندازه ګډه پوله لرله. په دې ډول د واخان دهلیز او افغان پامیر د وخت د درېیو لویو امپرتوریو ترمنځ د بېطرفې سیمې یا حایلې سیمې په داسې ځای کې ومنل شو چې د نړۍ بام ورته ویل کېده.

بل توافق لیک د ډیورنډ توافق لیک یا په ۱۸۹۳ کې د کابل کانونشن، په نامه د افغانستان د ختیځ - سهیلي پولې په اړه و چې بدخشان له بروغیل کوتل نه د ایران تر سرحد یا تورو غرو پورې یو نیم زر میله اوږده وه. د دغې پولې اهمیت په دې کې و چې هم ډېره اوږده وه او هم د اصلي افغانستان په اړه وه؛ او دغسې قومونه یې اغېزمن کول چې د اصلي افغانستان جوړونکي و، نو د دوی په منځ کې د بېلتون د پولې ټاکل ناشونی یا بیخي ګران کار و؛ خو ډیورنډ سره له دې هم د خپل حکومت د «عملي سرحد» د تجویز له مخې د هغې په ټاکلو ټینګار کاوه او امیر عبدالرحمن د هغوی په نیغ او د روسانو په غېر مستقیم فشار له مجبوریت نه له هغه سره جوړه وکړه؛ خو په خپله ځایي خلکو هغه سم له لاسه په سراسري پاڅون سره رد کړه.

د دغه په نامه توافق لیک ټول متن د دغه اثر په پای کې راوړل شوی او ددغې موضوع ټولې خواوې ما په خپلو اثارو کې په زیاته اندازه د اصلي سرچینو له مخې بیان کړې دي.(۴۴) دلته به یې هغه اساسي ټکي بیان کړم چې له دغه اثر سره ارتباط لري.

د دغه توافق لیک دویمه او درېیمه ماده د هغه اساسي ټکي بیانوي، په دویمه ماده کې ویل شوي دي چې»د هند حکومت به هیڅ په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې نه اخوا د افغانستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي».

له دغې لیکې یا کرښې نه مطلب د واخان له بروغیل نه د ایران تر تورو غرو (کوهای ملک سیاه) لیکه ده چې باید په نښه شي. په دریمه ماده کې ویل شوي دي، چې» د برتانیې حکومت په دې ډول موافقه کوي چې والا حضرت امیر دې اسمار او له هغه پورته دره تر چاناک پورې وساتي. له بلې خوا والا حضرت موافقه کوي چې دی به هیڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشګل یا ارنوایي درې په ګډون مداخله نه کوی. هم داسې د برتانیې حکومت موافقه کوي چې د برمل سیمه والا حضرت ته پرېږدي... او والا حضرت د پاتې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. داسې هم والا حضرت په چاغه باندې له خپلې ادعا نه تېرېږي.«

د دغه توافق لیک په اړه چې اول څه ویل کېږي دا دي چې هغه توافق لیک (Agreement) یا کانونشن (Convention) دی، نه تړون (Tready). تړون او توافق لیک عین مفهومونه، نه دي. تړون د دوو هېوادونو ترمنځ ژمنه وي چې هغه باید د هغو د لوړو ملي مجلسونو نه تېر شي، په داسې حال کې چې توافق لیک د یوې مسئلې په اړه د دواړو خواوو ترمنځ جوړه یا موافقه ده. کانونشن د اجتماعي دود له مخې د استازو یا لویانو غونډې ته ویل کېږي چې مفهوم یې تر موافقې نه هم سست وي. له همدې امله به وي چې دغه توافق لیک په اصلي لیکنو کې یوازې په دغو نومونو یاد شوی، نه د تړون په نامه. له دې نه ښکاري چې دغه توافق لیک برتانویانو ته یوازې د دوی په اصطلاح «عملي سرحد» په ارتباط مهم و چې په هغه سره د افغانستان او برتانوي هند ترمنځ د نفوذ سیمې په نښه کړي او یو د بل په نفوذي سیمه کې مداخله ونه کړي. د دې مانا دا نه وه چې د برتانوي هند نفوذي سیمه د هند یوه برخه شوه. برتانویانو تر پایه پورې په خپله نفوذي سیمه کې خپل اداري طرز تطبیق نه کړ او له هغې نه یې د افغانستان د عنعنوي حاکمیت

لاس لنډ کړ، د دې لېاره چې په هغې باندې د خپل «علمي سرحد» په تقاضا سیاسي نفوذ ولري، نو له دغه توافق لیک نه مطلب دا نه و چې د هند واکمنان خپله دغه نفوذي سیمه په هند پورې وتړي او د هند د نورو سیمو په شان یې اداره کړي. لارډ ایلګین چې د لارډ لینزډاون نه وروسته د هند وایسرای شو د دغه توافق لیک اصلي مطلب یې لندن ته په دې ډول بیان کړ: ''د ډیورنډ توافق لیک هغسې توافق لیک و چې د برتانوي حکومت او د امیر د نفوذ سیمې تعریف کړي. مقصد دا و چې له امیر نه د موجودې وضعې (Status quo) قبولي تر لاسه شي او وساتله شي.(۴۵) بیا نو له امیر نه وغوښتل شول چې د دغه توافق لیک له مخې به د هند په نفوذي ساحه کې مداخله نه کوي؛ خو له دغې مداخلې نه مطلب نظامي مداخله وه. په نورو ساحو کې د کابل او د دغو سیمو د قومونو ترمینځ اړیکې د پخوا په شان جاري وې، په دې ډول چې د دغو قومونو جرګې به د پخوا په شان په خپله خوښه بې له کوم باندني خنډ نه په پرله پسې ډول کابل ته تللې او هلته به یې له امیر سره د خپل واکمن په صفت لیدل او خپل بیعت به یې نوی کاوه.

امیر عبدالرحمن د وزیرو په هکله هم څرګنده ژمنه نه ده کړې. په توافق لیک کې یې په دې اړه دومره ویلي چې «... د پاتې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي.» دا چې د ده دغه ادعا څه وه، واضحه نه ده؛ خو دا واضحه ده چې د «د وزیرو ملک» د ده شخصي ملکیت نه و چې دی پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي. دی که څه هم د ټول افغانستان امیر و، د دې صلاحیت یې نه لاره چې د خپل هېواد کومه برخه که څه هم د وزیرو د ملک په شان لرې پرته وي، چا ته ورکړي او که برتانویان په دې فکر وو چې د وزیرو ملک د افغانستان برخه نه ده، بیا نو څه ضرورت و چې

امیر مجبور کړي پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي. په اصل کې دغسې صلاحیت یوازې د ملت په استازیتوب د مشرانو کار و، نه د امیر.

لا مهمه او اساسي دغه پوښتنه ده چې ایا امیر به د توافق لیک متن چې په انګریزي ژبه کې خپور شوی، لاسلیک کړی وي؟

له شته شواهدو نه ښکاري چې لاسلیک کړی به یې نه وي. په دغه متن کې د امیر او ډیورنډ نومونه چاپ شوي دي، نه د هغو لاسلیکونه. ډیورنډ چې کله د توافق لیک په اړه نقشه امیر ته وړاندې کړه، هغه پرې یو څه ولیکل، بې له دې چې لاسلیک یې کړي. داسې هم د توافق لیک فارسي متن چې ډیورنډ ورته واوراوه او بیا یې وروسپاره، امیر لاسلیک نه کړ. که څه هم ډیورنډ لاسلیک کړی و؛ نو امیر چې د توافق لیک فارسي متن لاسلیک کړی نه وي، انګرېزي متن به یې هم نه وي لاسلیک کړی؛ ځکه چې هغه په انګرېزي نه پوهېده. په دغسې حال کې ډیورنډ به د توافق لیک متن ممکن هغه ته په فارسي کې اورولی وي چې په فارسي ښه پوهېده، که دغسې هم شوي وي، امیر به د هغه د متن محتویات پوره درک کړي نه وي. بله دا چې د توافق لیک متن هر څه چې و، یوازې انګلیسانو تهیه کړی و، په داسې حال کې چې هغه باید دواړو خواوو په ګډه او اتفاق تهیه کړی وای؛ نو دغه موجود متن چې د امیر لاسلیک نه لري، د اعتبار وړ کېدلی نه شي، په تېره چې دا په نظر کې ونیوله شي چې د کرښې د په نښه کېدلو په وخت کې افغان استازو د ځینو مهمو ټکو په سر مخالفت وښود. که امیر د توافق لیک متن لاسلیک کړی، یانې منلی وای له هغه سره به یې مخالفت نه وای کړی، ځکه چې په هغه حال کې به یې خپل قول نقض کړی او د هند حکومت به پرې اعتراض کړی وای؛ نو کله چې دغه کرښه د توافق لیک او د هغه د نقشې له مخې د افغان – انګلیس د ګډو پلاوو له خوا په ساحه کې په نښه کېدله،

افغـان اسـتازو اعتراضونـه وکـړل چـې ځینـي یـې د مقابـل لـوري لـه خـوا ومنـل شـول. تـر ټولـو مهـم مخالفـت د باشـګل درې پـه هکلـه و چـې پـه توافـق لیـک کـې د هنـد پـه نفـوذي سـاحه کـې نیـول شـوې؛ خـو د کرښـې د نښـه کېدلـو پـه وخـت (۱۸۹٦) کـې امیر هغـه ونـه مانـه او وایسرای ایلـګین تـه یـې پـه ټینګه ښکاره کـړه چـې د «کافرسـتان» اخـري کـور هـم د افغانسـتان دی. د «کافرسـتان» باشـګل هغـه دره ده چـې لـه اسمار نـه تـر بدخشـان پـورې غزېدلـې او هغـه وخـت منځنـۍ اسیا تـه یـوه ستراتیژیکـي مهمـه لار وه چـې د «عـملي سرحـد» پـه تجویـز کـې یې برتانـوي هنـد تـه خـاص اهمیـت لاره. پـر دې سربېـره د هنـد حکومـت ادعـا کولـه چـې باشـګل دره د چترال د مـهتر (واکمـن) تـر لاس لانـدې وه چـې برتانـوي هنـد پـه ۱۸۹۵ کال کـې پـرې مسـلط شـوی و.

د دغـو ټولـو خبرو سره سره وایسرای ایلـګین پـه پـای کـې د باشـګل درې پـه هکلـه د امیر ادعـا ومنلـه او پـه لنـدن کـې یـې د هنـد چـارو وزیـر همـلتن تـه پـه یـوه لیـک کـې څرګنـده کـړه چـې د هنـد پـه نفـوذي سـاحه کـې د هغـې نیول د تاسـف وړ یـوه تېروتنـه وه.(۴٦)

بلـه مهمـه موضـوع چـې د توافـق لیـک اعتبـار زیانمـن کـوي د مومنـدو موضـوع ده. مومنـد پـه دغـه توافـق لیـک کـې یـاد شـوي نـه دي؛ خـو برتانویانـو هغـه تـه د باجـوړ پـه ارتبـاط کتـل چـې امیـر د هغـه پـه اړه د نـه مداخلـې ژمنـه کـړې وه؛ خـو ددې مانـا دا نـه کیـږي چـې امیر د مومنـدو پـه اړه هـم د نـه مداخلـې ژمنـه کـړې ده او یـا یـې هغـه د برتانـوي هنـد پـه نفـوذي سـیمه کـې ښـوولې وي. مومنـد او باجـوړ دوه سره بېلـې سـیمې دي چـې بېـل قومونـه پکـې اباد دي. لـه همـدې املـه و چـې امیر د ډیورنـډ کرښـې دې پـه نښـه کېدلـو پـه وخت کـې هغـوی تـه ښـکاره کـړه چـې ټـول مومنـد د افغانسـتان خـاوره ده. مومنـد لـه کامـې نـه تـر پېښـور پورې ملـک کـې ابـاد قـوم دی. د پېښـور ښـار هـم پخـوا د مومنـدو ښـار و. د مومنـدو بـره

برخه، په بر مومند او لره برخه په لر يا کوز مومند ياديږي. د هند وايسراى غوښتل چې کوز مومند د دوى په نفوذي ساحه کې وي؛ خو امير د مومندو وېش نه مانه. وايسراى بيا وغوښتل چې مومند په يوه اړخيز ډول ووېشي؛ خو د امير د ټينګ مخالفت له امله يې په پاى کې د خپلې شورا په مشوره له دغه کار نه ډډه وکړه. په دغه فکر کې چې دغه وېش دې د امير له مړينې نه وروسته وشي. د مؤلف سرپرسي سايکس په وينا د مومند پوله تر ۱۹۲۶ پورې هېڅ په نښه شوې نه وه.

عجبه ده چې ډاکټر عظمت حيات خان د ډيورنډ کرښې په نامه په خپل اثر کې د مومندو وېش د افغانستان او هند تر منځ د وايسراى ايلګين د نظر له مخې ښيي.(۴۷) د دغه اثر له محتوياتو نه ښکاري چې هغه به د پاکستان د رسمي مقامونو په هدايت او مرسته ليکل شوى وي.

په هر حال د ډيورنډ توافق ليک موجود متن د اعتبار وړ کېدلى نه شي. هغه به هغه وخت د اعتبار وړ سند شي چې د امير عبدالرحمن او مارتمر ډيورنډ لاسليکونه ولري. دا چې ډيورنډ په خپلو رسمي راپورونو کې او د امير منشي سلطان احمد د امير عبدالرحمن ژوند په نامه کتاب کې چې د تاج التواريخ په نامه فارسي شوى دى، ويلي چې امير دغه توافق ليک لاسليک کړى دى، صحيح نه دى. ډيورنډ په خپل يوه خصوصي ليک کې خپله رسمي دغه وينا رد کړې ده او د سلطان محمد اثر دويم ټوک جعلي دى. سلطان محمد څه وخت چې خپل ناچاپ شوى اثر په لندن کې له خپرېدونکي سره پرې ايښى و، د نګليستان رسمي مقامونو د هغه په دويم ټوک کې چې د سيمې او بين المللي موضوعاتو په اړه دى، ګوتې وهلې او خپل نظرونه يې پکې ځاى کړي دي. دغه جعلتوب ما په خپل يوه اثر کې په مستند ډول شرح کړى دى.(۴۸)

د ۱۸۹۴ کال په پیل کې د برتانوي هند او افغانستان په موافقه د همدغه توافق لیک له مخې د دواړو خواوو د نفوذي سیمو ترمنځ د کرښې یا پولې د په نښه کولو په مقصد دریو کمیسیونونو په کار پیل وکړ. لومړی کمیسیون له خیبر نه، دویم کمیسیون له کُرمې نه او دریم کمیسیون له بلوچستان ایجنسۍ له سیمې نه، څلورم کمیسیون وروسته جوړ شو او په کار یې پیل وکړ.

د کرښې د په نښه کېدلو وخت کې د برتانوي هند مامورانو د توافق لیک له نقشې نه کار اخیسته او افغان مامورانو به د هغو نقشو له مخې عمل کاوه، چې امیر ورته ورکړې وې؛ خو دغه نقشې سره متفاوتې وې او ددغه تفاوت پایلې لانجې او د کار ځنډېدل و چې درې کاله وخت یې ونیوه. په داسې حال کې چې اول فکر کېده چې هغه به د څلورو میاشتو کار وي. ډېر مهم د خیبر کمیسیون و چې د نقشو د اختلاف له امله اول څه بانديې درې میاشتې وځنډېده او بیا د ۱۸۹۴ کال په دسمبر کې د کمیسیون افغان غړي، سپاه سالار غلام حیدر څرخي او برتانوي افسر اودني(Udny) له خوا سره ونیول شو. سپاه سالار خپل سیال اودني ته څرګنده کړه چې له امیر نه یې سمه نقشه تر لاسه کړې ده؛ خو دغه کمیسیون د باشګل درې او داسې هم د مومندو په اړه د برتانوي هند له نظره په مقصد ونه رسېد. لکه چې د مخه ویل شوي، وایسرای له باشګل درې نه پوره تېر شو او د مومندو په وېشلو کې هم پاتې راغی؛ ځکه چې امیر تر پایه پورې ټینګ و چې ټول مومند د افغانستان خاوره ده او له همدې امله و چې وایسرای ایلګین بیا وغوښتل چې دغه کرښه له مومندو نه په یو اړخیز ډول تېره کړي؛ خو د خپل لوی درستیز او دخپلې شورا د غړیو د مخالفت په وجه چې امیر ممکن بیا ټول پروګرام لغوه کړي، له دغه کار نه لاس واخیست. هغه امیر ته اخطار ورکړی و چې که د میتایي (Mitai) پوسته لغوه نه کړي او له پارونو نه لاس وانخلي، په افغانستان باندې

په مواجب ودرول شي او له هند نه به د وسلو ازاد انتقال نه مخنیوی وشي. هغه و چې د امیر په هدایت د میټایي نظامي پوسته د ۱۸۹۷ کال د اپرېل په ۲۴مه له افغان سرتېرو نه خالي شوه. پر دې سربېره برتانوي هند د خپل مامور مرک (Merk) له لارې د کوز مومند یو څو خېلونه د پېسو له لارې تر خپل نفوذ لاندې راوستي وو چې وروسته د «ډاډورۍ خېلونه» په نامه یاد شول. سره له دې هم دغو خېلونو ته د افغانستان له خوا د لالپورې د خان له لارې چې د ټولو مومندو عنعنوي خان و، مواجب ورکول کېدل. امیر تر اخره د مومندو په اړه د میټایي پوستې له خوشي کولو نه غیر برتانوي هند ته کوم امتیاز ونه مانه. (۴۹) په خیبر کې یوه وړه برخه بې نښې پاتې شوه او نور ټول له سپین غره نه تر چترال پورې په نښه شول.

د بلوچستان کمیسیون چې وظیفه یې د ایران تر سرحد یانې د ملک سیاه غرونو پورې د کرښې ایستل او په نښه کول و، هم له فکر نه کېدونکو ستونزو سره مخ شو، که څه هم د دغې اته سوه میله کرښې اوږده برخه له وچې بېدیا، شګلنو سیمو او سپېرو غونډیو څخه تېرېده، فکر کېده چې دغه کمیسیون به خپله دنده په څلورو میاشتو کې سرته ورسوي؛ خو دغه کار څه باندې دوه کاله ونیول. لومړی دا چې انګلیس کمشنر کفتا مک مه هون (Mac Mahon) د ۱۸۹۴ کال د اپرېل په پنځمه او سیال یې سردار ګل محمد یوه میاشت وروسته له هغه د مۍ د میاشتې په اخر کې ډومنډي (Domandi) ته ورسېد. عجبه داده چې د دوی ترمېنځ خبرې د خلیفه نورمحمد له لارې پیل شوې. ویل کېده چې امیر خپل استازي سردار ګل محمد ته ویلي وو چې له خپل انګلیس سیال سره په نېغه ونه ګوري. پر دې سربېره د دواړو نقشې سره متفاوتې وې. د معمول په شان له انګلیس استازي سره د توافق لیک نقشه او له سردار سره د امیر په لاس جوړه شوې نقشه وه.

د میک مه هون ټول هغه کوښښونه شنډ شول چې غوښتل یې له سردار ګل محمد سره په خپله خبرې وکړي یا دغه سردار هغه کرښه ومني چې د توافق لیک په نقشه کې په نښه شوې وه. په پای کې هغه خپل وایسرای له دې ستونزې نه خبر کړ او هغه له امیر نه د یوه لیک له لارې وغوښتل چې خپل استازی پوه کړي چې کرښه د توافق لیک د نقشې له مخې په نښه کړي. هغه و چې بیا دوی دواړه د اګست په اتلسمه د درې کړیو په موده کې ولیدل او خبرې وکړې؛ خو بیا هم موافقې ته ونه رسېدل او میک مه هون خپل حکومت ته ولیکل چې زموږ د خبرو نتیجه په څرګند ډول ښیي چې تر څو امیر سردار ته سمه نقشه او نوي هدایتونه ور نه کړي، زما لپاره به بې ګټې وي چې له سردار ګل محمد سره د پولې په اړه بیا وګورم. حقیقت دادی چې د توافق لیک نقشه چې ۱۸۹۳ کې په بېړه کښل شوې وه، تېروتنې یې لرلې. له بلې خوا امیر عبدالرحمن د افغانستان له ختیځو سیمو سره ښه بلد و. د هغه مور او نیا او دوه مېرمنې د همدغو سیمو له قومونو څخه وې. وایسرای بیا امیر ته ولیکل چې دا ټولې ستونزې له دې امله دي چې هغه (امیر) خپلو استازو ته سمې نقشې نه دي ورکړې. بیا یې ورته خبرداری ورکړ چې که هغوی ته یې سمې نقشې ورنکړې، نو د دغه کار پایلې به ناوړه وي. هغه و چې امیر بیا خپل د بلوچستان د کمیسیون استازي ته د توافق لیک د نقشې نقل ور واستوه او په نتیجه کې د دغې برخې پولې د ټاکلو کار پر مخ ولاړ؛ خو هغه سره له دې هم بې ستونزو نه و. برتانوي هند د دې لپاره چې د کمیسیون کار پر مخ ولاړ شي، د (په هه کوتل) (Phah kotal) افغانستان ته پرېښود که څه هم هغه په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمه کې ښوول شوی و.

په دغه نوي فضا کې د بل کال (۱۸۹۵) د فبروری تر شپاړسمې پورې له ډومنډي (Domandi) نه تر چمن پورې د پولې د په نښه کولو کار د

دواړو خواوو په موافقه سر ته ورسېد؛ خو له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د کرښې د نښه کولو په کار کې ځنډ پېښ شو. یو خو دا چې نوی افغان استازی محمد عمر خان چمن ته شایسته ځنډ وروسته رسېد. پر هغه سربېره د خواجه عمران او چمن ترمېنځ کرښې پر سر د دواړو ترمېنځ اختلاف پېښ شو. دوی له چمن نه تر غوښې پورې د پولې د په نښه کولو کار پیل کړ؛ خو کله چې محمد عمر خان دغه برخه د افغانستان خاوره وبلله، میک مه هون هغه رد کړه. په دې دلیل چې د هغه په قول دا د پښین علاقه ده او پښین او سبي خو د گندمک د تړون له مخې د هند شوي وو او د کابل په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمه کې نیول شوی و. لانجه په پای کې بیا وایسرای او امیر ته ورسېده او وایسرای د دې لپاره چې له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د لیکې د په نښه کولو کار په مخ ولاړ شي، افغانستان ته د ایلتاز کاریز lltaz karez) (پرېښود. څنگه چې میک مه هون د ۱۸۹۵ کال په جون کې هند ته غوښتل شوی و، نور انگلیس ماموران د ۱۸۹۶ کال په جنورۍ کې سره ټول شول او له افغانانو سره یې په گډه د لیکې د په نښه کولو کار له سره ونیوه او دغه کار بیا، بې له کوم خنډه نه پر مخ ولاړ او د همدغه کال په جون کې ددغې اوږدې لیکې وروستۍ پایه د ملک سیاه غره له پاسه ودرول شوه.(۵۰)

د کرمې کمیسیون د مخه له سیکارام (Sikaram) نه تر لارام (Laram) لړم؟(پورې د کرښې د په نښه کولو کار سرته رسولی و. دغه کرښه د ډانلډ (Donald) او شرینډل خان په گډه کوښښ لږ و ډېر د ډیورنډ د توافق لیک له مخې ایستل شوې او په نښه شوې وه چې زیاتره یې د افغانستان په گټه وه. په نښه کولو کې یې طبیعي ځانگړتیاوې او اوبه په نظر کې نیول شوې وې.

افغان خوا کـه څـه هـم سـمه نقشـه پـه لاس نـه لرلـه د کرښـې د پـه نښـه کولـو کار د ۱۸۹۵ په مېنځ کې سرته ورسېد او د دواړو خواوو له خوا ومنل شو.

د وزیرستان کمیسیون د ۱۸۹۵ کال په جنورۍ کې د پولې د په نښه کولو کار شروع کړ، خـو دغـه کمیسـیون یـوازې لـه انګلیـس افسرانـو څخـه جـوړ و. د هنـد د وایسرای پـه وینـا امیر هغـه تـه ښـکار کـړې وه چـې دغـه کار دې، دوی پـه خپلـه تـرسره کـړي، بـې لـه دې چـې افغـان مامـوران پکـې برخـه ولـري. د عظمـت خـان پـه وینـا دغـه کمیسـیون د وزیـرو ملـت تـه د درې زره سرتېـرو پـه زور ننـوت او د ګومـل لـه سین نـه لـس میلـه پورتـه پـه وانـه کـې یـې پـه یـوه کامـپ کـې واړول. تـردې د مخـه، پـه وانـه کـې لـه وسـله وال پاڅـون سره مـخ شـول. پـه وزیـرو کـې دغـه فکـر زر خپـور شـو چـې د انګرېزانـو پـه شـته والي سره بـه دوی خپلـه خپلواکـي چـې ډېـر پـرې ویاړېـدل، لـه لاسـه ورکـړي او باجونـه بـه هـم پـرې حوالـه شي؛ نـو د ۱۸۹۴ پـه نـومبر کـې یـې پـه انګرېزانـو بریـد وکـړ او یـو شـمېر یـې د دوو افسرانـو پـه ګـډون ټپـي کـړل؛ خـو پـه پـای کـې دغـه پـوځ د جنرال لاکهـارت پـه قومندانـۍ پاڅـون وځاپـه او لـه هغـه وروسـته د کرښـې د پـه نښـه کولـو کار لـه ډومنـډې نـه پیـل شـو او د درې پوځـي واحدونـو پـه ملګرتـوب لـه خوجـه حضر نـه د برمـل او شـوال لـه درې نـه پـه سـختو حالاتـو کـې پـه دغـه کار موفـق شـو. لـه ډومنـډې نـه تـر لارام پـورې د کرښـې د ټاکلـو نقشـې او یادښـتونه امیـر تـه د هغـه د منلـو لپـاره واسـتول شـول؛ خـو هغـه پـرې اعتراض وکـړ او ویـې غوښـتل چـې یـو شـمېر ځایونه د یـو څـو کوتلونـو پـه ګـډون بایـد د افغانسـتان وي؛ خـو د هغـه دغـه غوښـتنه ونـه منـل شـوه او ورتـه څرګنـده شـوه چـې کومـه کرښـه چـې ښـاغلي کنـګ او ښـاغلي اندرسـن ټاکلـې، اخـري ده او بدلیدلـی نـه شي.(۵۱)

پـه دغـه ډول د بدخشـان لـه بروغیـل کوتـل نـه د ایـران د ملـک سیاه غـرو پـورې د یـوه نیـم زرمیـل پـه اوږدو کـې د برتانـوي هنـد «عـملي سرحـد» پـه تقاضـا داسـې

کرښه په نښه شوه چې مقصد يې د کابل توافق ليک له مخې د برتانوي هند او افغانستان د نفوذي سيمو سره بېلول و. دغه کرښه وروسته د ډيورنډ کرښې په نامه ياده شوه؛ خو د نفوذي سيمو په دغه ډول سره بېلول د دوو هېوادونو ترمنځ د پولې مانه نه شي لرلی. په دغې ليکې سره د پښتنو او بلوڅو مهم قومونه لکه ترکلاني، وزير، شينواري، نورزي، اڅکزي، بلوڅ او وروسته مومند سره وېشل شوي، وښودل شول چې په اصل کې سره وېشل کېدلی نه شي. دوی په خپلو کې دغسې ټينګ قومي، اجتماعي او اقتصادي اړيکې لري چې د ليکې د دواړو خواوو حکومتونه هم د هغوی د تګ راتګ مخه نه شي نيولی، نو دوی د پخوا په شان په خپلو کې په تګ راتګ کې آزاد وو. په واقعيت کې دغه په نامه پولې دوی ته هيڅ وخت د پولې حيثيت نه لاره، په تېره په هغو سيمو کې چې فزيکي او طبيعي خنډ يې نه لاره. دا سمه ده چې يو ځای بل ځای غرونه او له چمن نه تر ايران پورې شګلنې دښتې په لار کې پرتې وې؛ خو له دغې ډېرې اوږدې کرښې نه د اوښتلو او را اوښتلو لارې دغومره ډېرې وې چې د دغو قومونو د خلکو لپاره هيڅ خنډ نه و. دا يوازې د زبرځواک برتانيې زور و چې د خپلې طلايي مستعمرې يانې هند د خوندي ساتلو لپاره يې د نړۍ په دغسې سيمې کې يو غير طبيعي حال رامنځ ته کړ او د افغانستان سياسي لاس يې له خپلو سيمو نه لنډ کړ؛ نو دا په واقعيت کې د حکومتونو ترمنځ د کاغذ پر سر رسمي پوله وه، نه د کرښې دواړه خواوو خلکو ته؛ او چې د کرښې د ختيځې سيمې ولسونه پوه شول چې ملکونه يې د برتانيې په نفوذي سيمه کې نيول شوي او خپلواکۍ ته يې د مسلمانانو، برتانويانو او هندوانو له خوا خطر پېښ شوی دی، د ۱۸۹۷ په جون کې يې د دغې کرښې پر خلاف په يوه لوی سراسري پاڅون لاس پورې کړ. په دغه پاڅون کې له شعيه توريو نه پرته حتی د کوز مومندو د «د ډاډ وړ ځانګو» په ګډون (د مومندو له ترک زي ځانګې نه پرته) ټولو

قومونو ګډون لاره او غازیان یې د خپلو قومي او روحاني مشرانو په مشرۍ تر شبقدر پورې وړاندې لاړل؛ خو انګرېزانو د هغو د غلي کولو لپاره لږ و ډېر اویا زره منظم پوځ په بېلو واحدونو کې په کار واچوه چې په هغو کې یو هم د برتانیې وروستی صدراعظم سر ونستن چرچل و. مهمه داده چې دغو قومونو په دغه لوی او بېساري پاڅون سره د ډیورنډ کرښه په غوڅه توګه رد کړه.(۵۲) له همدې امله به هم و چې انګرېزانو کوښښ ونه کړ چې د خپلې هندي مستعمرې اداري طرز په دغو قومونو تطبیق کړي. د دوی کوښښ دا و چې دغه قومونه په سیاسي لحاظ تر نفوذ لاندې ولري چې دا یو بېل بحث دی او ما د دغې موضوع او د ډیورنډ توافق لیک اړوندې موضوع ګانې په خپلو یاد شویو اثارو کې تر اوږده بحث لاندې نیولې دي.

دلته به دومره وویل شي چې د ډیورنډ کرښې په نښه کولو سره د افغانستان په دغه کار سره د افغانستان د ټولو حدودو ټاکنه پای ته ورسېده او افغانستان په دغه کار سره نه یوازې تر پخوا نه کوچنی شو، اصلي افغانستان یې هم له لاسه ورکړ.

په پای کې ښایي یو ځل بیا وویل شي چې د افغانستان د پولو ټاکل کېدو حرکت چې د امیرشېرعلي په وخت کې کې پیل شوی و، د امیر عبدالرحمن په وخت کې پوره شو. د امیر شېرعلي په وخت کې د آمو سین د بخارا او افغانستان ترمنځ پوله په لندن کې د برتانیې حکومت او په پیټرسبرګ کې د روسي حکومت له خوا ومنل شوه او سیسان د ایران او افغانستان ترمېنځ ووېشل شو. د امیر عبدالرحمن په وخت کې دپنجده په کشاله کې له خمیاب نه تر ایران پورې لیکه او په شمال - ختیځ کې د پنجه نهر د بخارا او افغانستان ترمېنځ د پولې په شان ومنل شو. په همدې دوره کې ډېره لانجمنه او ډېره مهمه د ډیورنډ کرښه وه چې په نښه کولو سره یې اصلي افغانستان له اوسني

افغانستان څخه بېل وګڼل شو. په دغو ټولو ټاکنو کې د افغانستان رول فرعي یا هیڅ و او افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو؛ خو له بلې خوا په همدغو پولو ټاکنو سره و چې افغانستان د دوه اروپایي قوي امپراتوریو ترمېنځ د یوه هېواد په توګه پر ځای پاتې شو.

په واقعیت کې دا د برتانیې نېغ فشار او زور او په شمال – ختیځ کې د تزاري روسیې خطر و چې امیر عبدالرحمن یې د ډیورنډ کرښې منلو ته مجبور کړ. له هغه نه پرته هېڅ فکر نه کېده چې دی به دغه کرښه ومني. په داسې حال کې چې ده د مخه پر دې پیل کړی و چې د افغانستان له لاسه تللي سیمې بېرته تر لاسه کړي او له افغانستان نه لبر تر لبره د امیر دوست محمد د وخت افغانستان جوړ کړي. د افغانستان په واکمنو کې یوازې ده د برتانوي نفوذ سیمي له خلکو سره ډېر علایق لرل او هغه تر زیاتې اندازې شخصي او فامیلي وو. د ده مور، نیا او دوه مېرمنې له همدغو خلکو څخه وې او ده هم د نورو افغان واکمنو په شان تر اباسین پورې ملکونه د افغانستان ګڼل. پر دې سربېره ده ته به دا هم ډېره دردناکه وه چې دی چې خپلو خلکو ته یو زورواک واکمن او ”اوسپنیز امیر» و، د ډیورنډ کرښې په موضوع کې یو بېچاره امیر شوی و.

سره له دې ټولو خبرو د وخت په نظر کې نیولو سره د امیر عبدالرحمن ونډه د اوسني افغانستان په جوړولو کې مهمه وه. ده تر هر بل افغان واکمن نه ډېر خپل وینښ ژوند د دولتي نظام تنظیمولو او پیاوړي کولو او د هېواد د خونديي ساتلو لپاره وقف کړی و چې نتیجه یې دغه اوسنی افغانستان دی. په دې حساب دی د اوسني نوي افغانستان مؤسس کېږي، په داسې حال کې چې ستر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس و.

د ډيورنډ توافق ليک يا د ۱۸۹۳ کال کابل کانونشن

پـه داسـې حـال کـې چـې د هندوسـتان پـه خـوا کـې د افغانسـتان د سرحـدي سيمې پـه اړه ځينـې مسـئلې پيـدا شـوې دي او پـه داسـې حـال کـې چـې دواړه والا حضرت امير او د هندوسـتان حکومـت هيلـه مـن دي چـې دغـه مسـئلې د دوسـتي پـه پوهـاوي او د دواړو د نفـوذ د سـاحو د حـد پـه ټاکلـو سره حـل شي، ترڅـو پـه راتلونکـي کـې د دغـو متحـدو حکومتونـو ترمېنـځ د دغـې موضـوع پـه سر د اخـتلاف نظـر نـه وي. پـه دې وسـيله پـه لانـدې ډول سره موافقـه وشـوه:

۱. د والا حضرت د ختيځې او سهيلي سرحد توابع دې له واخان نه د بارس تر پولې پورې هغه ليکه تعقيب کړي چې په هغې نقشې باندې ښوول شوې ده چې له دغه توافق ليک سره مله ده.

۲. د هندوستان حکومت به هيڅ وخت په هغو سيمو کې چې له دغې ليکې نه اخوا د افغانستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي او والا حضرت امير به هيڅکله په هغو سيمو کې چې له ليکې نه اخوا د هندوستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي.

۳. د برتانيې حکومت په دې ډول موافقه کوي چې والا حضرت امير دې اسمار او تر هغه پورته دره تر چاناک پورې وساتي. له بلې خوا والا حضرت موافقه کوي چې دی به هيڅ وخت په سوات، باجوړ يا په چترال کې د باشگل يا ارنوايي درې په گډون مداخله نه کوي. همداسې د برتانيې حکومت موافقه کوي چې د برمل سيمه والا حضرت ته پرېږدي، کومه چې په هغه مفصله نقشه کې ښوول شوې چې والا حضرت ته د مخه سپارل شوې ده او والا حضرت د پاتې وزيري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. په همدې ډول والا حضرت د چاغه په اړه له خپلې ادعا څخه تېرېږي.

٤. د سرحدي سيمې ليکه به د افغان او برتانوي کمشنرانو لخوا له دې وروسته په تفصيل سره وکارېله شي او حدبندي به شي، په کوم ځای

کې چې د تطبیق وړ او مطلوب وي. د دغو کمشنرانو مقصد به دا وي چې د سرحد په ټاکلو کې متقابل پوهاوي ته سره ورسیږي. داسې چې دغه لیکه دې تر نهایي امکان پورې د هغې نقشې له مخې وي چې له دغه توافق لیک سره مله ده، په داسې حال کې چې ددغې سرحدي سیمې د ګاونډیو کلیو د موجودو محلي حقوقو رعایت پوره شي.

۵. د چمن د موضوع په اړه والا حضرت د برتانوي نوې قشلې په هکله له خپل اعتراض نه تیریږي او برتانوي حکومت ته هغه حقوق پریږدي چې د سرکې تېلریا (Sikai Tilerai)
په اوبو کې یې په بیه اخیستی وو. د سرحد سیمې له دغه ټکي نه به لیکه په لاندې
ډول وکاږله شي:

٦. دغه لیکه به پښه کوتل ته نږدې د خوجه امران غرو له سر نه چې د برتانیې په سیمه کې
به پاتې کیږي، په هغه لور کښله کیږي چې مرغه چمن او شاروبو چینه به افغانستان ته پاتې کیږي او د نوي چمن چوني او د افغان پوسته چې د لښکر ډنډ په نامه یادیږي، تر نیمایي پورې رسیږي او په داسې حال کې چې {لیکه} به د جنوب په لور روانه وي، د خوجه امران د غرو سره به بیا یو ځای کیږي. په دې دې ډول چې د غوښې پوسته به د برتانیې په علاقه کې او د غوښې په جنوب او لویدیځ کې د شوراوک سړک به افغانستان ته پریږدي. د برتانیې حکومت به د دغه سړک تر نیم میلي پورې په هیڅ ډول مداخله نه کوي.

۷. د دغه توافق لیک دغه پورته فقرې د هندوستان د حکومت او د افغانستان د والا حضرت له خوا د نظر ټول عمده اختلافات چې د سرحدي سیمې په اړه د دوی ترمېنځ پیدا شوي وو، د پوره او قناعت کوونکې فیصلې په ډول ګڼل کیږي او دواړه د هندوستان حکومت او والا حضرت په ذمه اخلي چې د جزئیاتو په هکله ټول اختلافات لکه هغه چې وروسته به د هغه منصبدارانو له خوا پرې غور کیږي چې د سرحدي لیکې د حدبندۍ لپاره ټاکل کیږي، د دوستۍ په روحیې سره به فیصله کیږي. د دې لپاره چې تر هغو چې ممکنه وي

د دواړو حکومتونو ترمنځ د شکونو او ناسم پوهاوي سببونه له منځه ولاړ شي.

۸. د هندوستان حکومت چې د والا حضرت له روغ نیتۍ نه د برتانیې حکومت په اړه پوره ډاډمن شوی او غواړي افغانستان پیاوړی او خپلواک ووینې، د والا حضرت له خوا
د جنګي لوازمو په رانیولو او واردولو باندې به اعتراض ونه کړي او دوی به په دغه هکله په خپله څه مرسته ورسره وکړي. پر هغه سربېره د دې لپاره چې د والا حضرت د هغې دوستۍ روحیې نښه وساتله شي چې په دغو مذاکراتو کې یې ښوولې ده، د هندوستان حکومت ژمنه کوي چې په هغو دولسو لکو روپیو کې شپږ لکه روپۍ زیاتوالی راوستل شي چې والا حضرت ته هر کال د مالي مرستې په ډول ورکول کیږي.

هنري ماتمر ډیورنډ د هندوستان د حکومت د باندنیو چارو وزیر امیر عبدالرحمن خان،

د افغانستان او د هغه د توابعو امیر کابل، ۱۲ نومبر ۱۸۹۳

کاکړ تاریخ بنسټ | بنیاد تاریخ کـــاکر

یادونه : د پوهاند محمد حسن کاکړ، ژوند او علمي
کارونو د لا پوهاوي لپاره زموږ ویبپاڼه وګورئ

kakarfoundation.com